

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (180) март-апрель 2015 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
къырал комитети, жазычуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгьурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2015

ХОЧУЛАНЫ САЛИХ

(1910-1942)

Хочуланы Салих бюгюнлюкге дери жашаса, ол кѣп ахшы чыгъармала берлик эди. Анга ишегим жокъду, нек дегенде, Салих бек фахмулу адам эди. Не медет, ол бек аз жашагъанды. 1910 жылда туугъанды, 1942 жылда уа Уллу Ата журт урушну фронтларыны биринде белгисиз жоюлгъанды. Салих жаланда 32 жыл жашагъанды. Айхай, ол заманны да бир бѣлек жылы репрессияда, эркинликсиз жашауда кетгенди. Болсада, андан эркин болуп къайтхандан сора Салих 1940 жылда биягъы литературагъа жууукъ ишге тохтайды: Къабарты-Малкъар китап басмада ишлейди. Ол кезиуде Салихни хапарладан къуралгъан китапчыгъы да басмаланады. Ана тилде литературабызгъа къошакъ болады. Аны аты да «Хапарла» – деп эди. Салихни энчи китабы уа, ол кеси да кѣрмей, биз - таулула Орта Азиядан эркин болуп, туугъан жерибизге къайтхандан сора, 1957 жылда, ючюнчю кере уа, ол китаплары биригип, 1978 жылда, Нальчикде «Эльбрус» китап басмада чыкыгъандыла. Алайды да, фахмусу кѣп болса да, закий жазыучуну, дуня чылмыкъланы хатасындан ана литературабыздагъы ызы артыкъ къалын болмагъанды. Алай, аз эсе да, аны чыгъармаларын школ хрестоматиялада басмалайбыз. Сегизинчи класслада школчула аланы сюйюп окъуйдула. Салихни аты бизни литературабызда белгили жерни алады. Аны юсюнден уллу поэт Къулийланы Къайсын быллай назму жазгъанды:

Къалай эртте, къалай эртте тас этдик
Сени уруш жели алды да кетди!
Бу дунягъа уруш, палах келсе,
Кюйсюзлюк да къара желин жиберсе,
Жоюладыла сенича игиле...

Ахшы адамны, закий жазыучуну жоюлгъанына биз, малкъар жазыучула, барыбыз да жарсыйбыз. Алай, не асуу, къадардан киши да къутулмайды. Жазыучуну атын эсгере турургъа тюшеди.

Салихни да, мени да жыл саныбыз бир эди. Экибиз да Ленинчи окъуу городокда бир кезиуде окъуугъанбыз. Бир бирни бек иги таный эдик, литературабыз биринчи атлам эте туруп, къурау комитетге да бирча киргенбиз. Жазгъанларыбызгъа бирге къараучу эдик. Бирде даулаша эдик. Бирде жараша эдик. Болсада, мени арапча окъуучугъум болгъаны ючюн туйюл эсе, ол мен айтханнга асламына ыразы болгъанды. Белгили поэт Улбашланы Ахмадия да манга нѣгер болса уа - бютюнда. Нек десенг, Ахмадияны да арап окъууу бар эди. Алгъыннгы поэтлени асламыны арапча бираз окъуулары болгъанды. Арап окъууну сагъыннганда, мен Отарланы Саидни бла Шахмырзаланы Саидни атларын энчи айтыр-

---

гъа керекме: ала арап литература бла иги да шагъырей эдиле. Бютюнда Отарланы Саид а арап тилде тенгиз кибик эди.

Бирин къююп, бирин айтайым. Городокда бир талай ишлегенден сора Хочуланы Салих да, мен да «Ленинчи жол» газетде ишлерге кѣчдюк. Эсимдеди, анда ишлей тургъанлай, литература ишле бла кюрешгенибиз. Бирде уа Салихни назмулары, орусчагъа кѣчюрюлюп, «Огонѣк» журналда басмаланадыла. Ол да, мен да анга бек къууанган эдик. Редакторубуз Бепайланы Таусо уа, алгъыш эте, Салихни къолун тутхан эди.

Салих тазалыкъны суюген, чырайлы адам эди: къара кѣзлю, къара къашлы, бийик мангылайлы, ёресине таралгъан бурма чачлы. Лакъыр-даны да бек суююучю эди.

Газетни къабарты тилдеги корректору бир жол эки жанына эки керох тагъып келеди. Салих а: «Ур! Ур!» - деп, аны аллында газет бетге бармагъы бла кѣргюзтдю. Корректор а: «Нени, нени?!» - деп, секирип ёре тургъан эди, эки керохуна да эки къолу бла жабышып. Салих а: «Ма-а, алайда халат къутулуп барады, жангылыч барды!» - деп, хахай этди. Биз кюлдюк, харх этип. Корректор да, баштѣбен къарап, жерине олтурду.

Салих бла мен газетде ишлеген заманыбызда, баям, къаты сѣзю-бюз бла бирлени кѣллерине тийген болур эдик ансы, бизге керох нек атыллыкъ эди? Салих бла мен эндиги Суворов атлы орамда, бир фатарда, Тринкинни юйюню экинчи этажында, орамгъа айланган жанында бир отоуда жашай эдик. Экибиз да бир столну эки жанындан бир бирге къарап, Ленинни томун окъуй тура эдик. Бир заманда «зынг» деп, терезеден окъ ётюп, аргъы жанындагъы къабыргъагъа тийди да, топуракъчыкъла акъдыла. Биз экибиз да столубуздан энишге ийилдик. Жашырын къарагъаныбызда уа, бир атлы, къара жамычылы, башы да башлыкъ бла байланып, ат юсюнде алгъа ийилип, къачып бара эди.

Къабыргъагъа тийген окъну чыгъардыкъ: ол а къызыл окъ, наган окъ. Биз, окъну да кѣргюзтюп, Таусогъа айтханыбызда, окъну кесине алгъан эди. Бизге да башха фатаргъа кѣчерге буюргъан эди. Алай биз а дагъыда ол фатарда иги кесек жашагъан эдик.

Экибиз да ол кюнден сора бир-бир статьяларыбызны тубюнде жашырын атларыбызны жаза эдик. Салих - Салих Малкъарлы, мен да Роберт Кавказлы болгъан эдик.

Таматала биле болур эдиле, биз а ким болгъанын да билмедик, редакциябызгъа бир ариу тиширыу келди. Субай санлы, сары шинли, кѣк кѣзлери кюлерек, дарий кийимлери юсюне ариу жараша, сѣлешген сѣзю да сабыр-сабыр, хычыуун эшитиле. Ол бизни бла, баш ура, кенгден саламлашды, орус редактор бла уа къолдан-къолгъа. Сора орус тилден редакторгъа Сабанинге сорду: «Нальчик шахарда бек ариу адам мында сизде ишлейди дегендиле. Ол кимди? Атына да Хочуланы Салих дейдиле. Сабанин, кюле-кюле, Салихни кѣргюзтген эди. Салих а, уялып, не айтыргъа да билмей, башын ёрге кѣтюрмей, аллындагъы газет бетге къарагъанлай къалгъан эди. Баям, Салих ол заманда окъуна Улбашланы Келлетни къызын - Катяны (Кѣккѣзню) бек сую болур эди. Ол Салихге къагъылып келген ариу тиширыу, артына къарай кетген эди. Салих а бир

талай заман озгъанлай, Кёккёз бла бир юйдегили болады.

Биз, редакцияда да ишлей тургъанлай, литература ишибизни бардыра эдик: «Жангы жашау жолунда» назму китапны, аны ызындан да «Совет Малкъарны жырларын» чыгъардыкъ, «Жангы кюч» деген журнал да чыгъа башлады. Аланы хар биринде да Салихни кыйыны барды. Биринчи китапны жыйышдыргъан да, редакторлукъ этген да мен эдим, экинчи китапны редактору уа - Салих.

1934 жылда Совет жазычулары 1-чи съезди болгъандан сора биз кеси областыбыздагъы халкъ таурухланы, жырланы, жомакъланы билген къабартылы, малкъарлы къартланы жыйгъан эдик. «Нальчик» къонакъ юйде тохтайбыз. Сау бир ыйыккыны узунуна ала айтханланы жазып алдыкъ. Алты къабартылы, алты да таулу бар эдиле. Биз, жазычула, алагъа нёгер эдик. Хочулары Салиххе Яникойдан келген Анахаланы Токъмакъ тюшеди. Токъмакъ айтхан таурухха кёре, Салих «Мудах жаш» деген чыгъармасын жазгъанды. Болсада, Салихни бек баш литература чыгъармасына «Сафар бла революцияны» санаргъа тийишлиди. Салихни бу артда басмаланган китабында суратлау чыгъармаланы тюрлю-тюрлюери бардыла: хапарла, статьяла, очеркле, эсселе, назмула. Халкъыбыз окъуйду. Хочулары Салихни литература кыйыны унутуллукъ тыйюлдо. Мен аны юсюнден эсгериюню кесиме сыйлы борчха санайма.

ГУРТУЛАНЫ Берт, 1967 ж.

ХОЧУЛАНЫ Салих

ЖИГИТЛЕ

Германияны сау полку бла уруш этип, кесини жеринден артха таймай тургъан Къызыл Аскерден бир кесекчиги артхаракъ кетерге деп буйрукъ алды. Къызыл аскерчиле артха кетерге сыймей эдиле. Алай буйрукъну толтурмай амал жокъ эди. Командирни буйругъун толтурургъа борчду.

Артха кетер жер душманны кёз туурасындады, кеси да жалан, кымыжа жерди. Душманны топлары, пулемётлары бир да тохтамай, от къусадыла. Ала къызыл аскерчи кесек бла кюрешгенлерин билмей эселе да, кеслерини онглу боллукъларына ийнанганча, къаты кюрешедиле. Аны себепли, душманны пулемётларыны тамакъларына буштукъ этмей кетер жер жокъду.

Къызыл аскерчилени командирлери Маслов эки къызыл аскерчини кеси тургъан котурну артына чакъырды. Ала экиси да, бауурларындан сюркелип, командирге келдиле.

Командир, эки кёзюн да душман таба жанындан алмай, буйрукъ берди: «Душманны пулемётларын жокъ этерге, аны бла былайдан жангы позициягъа кетерге онг табаргъа. Ангыладыгъызмы?»

Къызыл аскерчиле, кеслерини ангылагъанларын айтып, буйрукъну

толтурургъа кетди. Кеслерини экеуленлерин кѣргюзтмез ючюн, ала душманны кыстау атып тебиредиле. Душман да кесини атыуун кѣплendirди. Алай эки жигит, окъланы зуулдагъанларына да къарамай, кеслерини журтларына керекли затны этер ючюн, таукел алгъа бара эдиле. Уста баргъан кызыл аскерчилени душман эслемеди.

Кызыл аскерчилени командири жигитлени ишине баргъан экисини ызындан сакъ къарайды. Ала, сюркеле кетип, жерни кымыжа жерине жетселе, ай, энди алайдан бир къутулсала эди деп, адыргы эте эди.

Экеулен, арталлыда эсленмей, душманнга жууукъ бардыла. Бир да мычымай, жер титиреди, душманны пулемѣтлары, адамлары бла бирге кѣкге чыгып, жерге тийдиле. Ол заманда командир:

- Атыуну тохтатмай, артха, жангы позициягъа кетерге, эки жигитни душманны огъундан къорууларгъа! – деп, буйрукъ берди.

Кызыл аскерчи бѣлек терк окъуна командирлерини буйругъун толтуруп тебиреди.

Душман кесини пулемѣтларын тас этдирсе да, атыуун тохтатмады.

Кызыл аскерчиле кеслерини барлыкъ жерлерине жетген жерде, артал да эсде болмагъан жанындан душманны кѣп танкы чыгып чапды. Аланы кѣрген командир:

- Артха кетерге, кете баргъан жерледе лагъымла къоя кетерге, - деп, буйрукъ этди.

Командирни буйругъу тюз тола эди. Кызыл аскерчиле кеслерини артларында къалгъан жерни юсюн лагъымдан толтуруп тура эдиле.

Он минут чакълы бирни ол халда бардыла. Сора душманны танклары, Кызыл Аскерни былайда аз кючю болгъанын сезип, махтанып, жортуп тебиредиле. Душманны танклары, тизгин тохтап, келе келип, бир зат да эслемей, лагъым салынган жерге кирдиле. Танкланы хазнасы къалмай, от кѣлек кийдиле. Къалгъан къаууму да терк артха бурулургъа кюрешдиле. Алай, артха къайта келип, биягъы лагъымлагъа кирдиле, толкъун болуп, ѳрге кѣтюрюлген зылдыла бла бирге душманны танкларыны сыныкълары да кѣтюрюлдюле. Алай бла, бѣлек кызыл аскерчи сау танк сюрююнн хорладыла, кеслерини барлыкъ жерлерине кетдиле.

Ол уллу жетишимге да къарамай, кызыл аскерчиле не эсе да бир затха тынгысыз эдиле. Ала, бир да тохтамай, кеслери къоюп кетген жер таба къарай эдиле.

Командир кесини адамларын жокълады. Ол, бет жаннга бауурланып, Иванов, Петров... деп жокълай эди. Бары да «мен» деп жууап эте эдиле. Алай ючеулен жууап этмедиле. Аладан экиси душманны пулемѣтларын чачкан жигитле эдиле, ючюнчюсю уа медсестра Люба эди.

Аланы не болуп къалгъанларын киши билмеди. Алай кызыл аскерчиледен бирлери:

- Биз танклагъа жаннган шешаланы жиберген кезиуде Люба, адам жаралы болуп иш къалыр деп, кесин артха сакъламай келе эди, - деди.

Ата журтларыны аллында, адам улуну фахмулу вожду ж. Сталинини аллында, кеслерини борчларын таукел, жигер толтургъан бѣлек кызыл аскерчиле, кеслеринден айырылып, белгисиз къалгъан тенглерине жарсыдыла.

«Жыгылганны сырты жерден тоймаз», дейдиле. Герман фашист-ле Кызыл Аскер бөлекке энтта чапдыла. Энди уа душманны кючю эки кере кеп болганды. Танкладан, жаяу аскерден сора да, душманны кеп самолёту учадыла. Ол кючню керген кызыл аскерчиле жунчудула. Душманны кючюн кергюзтюп, штабха билдириу бергенден сора, командир:

- Бизге болушлукъ келгинчи, былайдан артха атларгъа жарамаз. Тёртеулен артха барып, танкланы жандырыргъа керекди. Ким барыргъа сюеди?-деп сорду. «Мен, мен, мен, мен...» деген тауушла келгенде, тёртеуленни чакъырып, алгъа жиберди.

- Мараучула, пулемётчула, кёкде келген душман самолётланы атыгъыз. Душманнга тиймей, бир окъ чартласа, жарамаз. Ашыкъмай, эслеп, марап атаргъа! - деп, командир кеси да алашаны келген самолётланы атып тебиреди.

...Эки кызыл аскерчи бла медсестра не болуп къалдыла?

...Эки кызыл аскерчи берилген буйрукъну толтуруп келе тургъанлай, жаралы болгандыла. Жаралы болгандан сора да, тохтамай, ала кеслерин алгъа атхандыла. Кеслери алгъын келген жерлерине жетгенде, аланы Люба кергенди. Жаралы болуп келгенлерин керюп, алагъа болушлукъгъа чапханды. Ол да аланы къанларын тыяргъа байлау эте тургъанлай, душман аланы тегерекден алып тутханды. Ючюсюн да, суйреп, штабха элтгендиле. Аланы келтиргенлей, фашист офицер, барып, гестапону агентине билдиреди. Андан буйрукъ алып, аланы байлап, жерде къазылгъан урулагъа сукъдула.

Пленнге тюшгенлени хапарын алгъан агентни, тютюню тауусулуп туруп, тютюн тапхан тютюнчюнюча, кёзлери-къашлары жарыдыла. Ол тургъанын кююп, юйню тубюнде ары-бери барып башлады.

Тюзюнлей эшикге барды, эшикни ачып, немец тилде кычырды. Ол кычыргъанлай, алаша тегерек солдат, эшикден терк кирип:

- Мен санга тынгылайма, - деди.

- Ол кызылланы не этдигиз?

- Сен айтханча этгенбиз!

- Алаймыды? Ахшы, алай болса... Сен манга ол кызыл жору болгъан тауукъну бери бир келтирчи. Аны 3-чю империяны кыртчыгъасы бир жулкъсун...

- Бусагъат алып келейим, - деп, солдат, барып, Любаны алып келди.

Агент, аны кергенлей, кесин намыс этгенча сундурургъа кюреше, ёрге къобуп, Люба таба келди:

- Кел, жууукъ бол! Олтур былай! Ашатханмысыз? - деп, солдатха къарады.

Солдат жууап этгинчи, дагъыда кеси селешип башлады:

- Сен кимни кызыса?

- Мен колхозчуну кызыма!

- Кимни, кимни дединг? Колхозчуну кызы урушха къалай келир?

- Да келмеген эсем, кёресе...

-Сен кесинги кимни кызы болганынгы нек букъдураса? Биз адам ашамайбыз да? Сен къайсы наркомну кызыса?

- Мен санга кимни кызы болганымы айтханма. Мен Сталин атлы колхозну колхозчусуну кызыма.

- Сен кимни алдаргъа кюрешесе? Тюзюн айт дейме да, аман мыжкылы! Сени бла 3-чю империяны разведкасыны агенти селешгенин билмеймисе? - деп, агент Любаны кытына жууукъ келди.

- Мени ючюн кимни да бол! Мен санга тюзюн айтама.

- А-а, алаймы дейсе? Олтуруп кьал бусагъат,- деп, агент Любаны кекюрегине урду. Любаны келю аман этерге аздан кьалды, сюрюшдю. Ол заманда агент солдатын тышына кыстады, кесинлей кылып, Любаны боюнундан тутду:

- Мен соргъан соруулагъа тюз жууап этермисе? А?– деп кычырды.

Люба, тюшюнде кергенча, агентни кезюне кьарап:

- Хау, этерме, - деди.

Агент кьууанды, кьолларын бошлады да, Любаны кытына олтурду, сора, кьобуп, столуна жанлады, стол юсюнде графинден стаканнга суу кьуюп башлады. Ол кезиуде Люба, эрленча, секирип кьобуп, агентни артындан барып, шинтик бла башына урду. Агент сюрюшдю да, жерге тенгереди. Люба, терк окьуна аны жанындан керохун алып, эшикге чыгып кетди.

Агент бир заманда уянды. Жукълап уянганча, кезлерин ууа, тегерекге кьарады. Сора, ёрге кьобуп, юсюн кьакьды. Болгъан затны башына жьыргъа кюрешгенча, башындан эки кьолу бла тутханлай, шинтикге олтуруп, сагъыш этди.

Эшик кьагъылды. Агент, эшик таба кьарап:

- Кел, ким эсенг да, - деди.

Эшикден башын алгъа кьаратханлай окьуна ышара келген солдат кирди. Тюз келе-келгенлей, хуржунларындан сагъатла, жюзюкле, бууунлукъла, кышыкыла, бичакыла чыгъарып, агентни столуну юсюне салды. Энди уа не айтырса дегенча, агентге ышарып кьарады.

Агент анга кышларын туююп кьарады:

- Кесинге нелляй бирин кьойгъанса? - деп сорду.

- Кесиме мен энтта да табарма, - деп, солдат ышарды.

- Сен андан бери кьайда айланаса? - деп, агент солдатха кьарады.

- Сени буйругъунгу толтуруп келдим. Мен быланы санга деп сыйырып келеме, - деп, хазналарына кьарады.

- Сен селеше билмейсе! Сен империяны аскерлеринде айланганлы не кьадар заман болады! Энтта да сен империяны тили бла селеше билмейсе! - деп, агент солдатха урушду.

- Мен санга немец тил бла селешдим да, андан сора мен тил билмейме, - деп, солдат жалыннган аызда жууап этди.

- Сен немец тилде селешгенликге, Гитлерни тилинде селешмейсе. Сыйырып келеме демей, санга бу жерни адамлары берген саугъаланы алып келеме десенг а! Уммо! Биз кишини жугъун сыйырмайбыз, алып кетebиз, сен аны билмеймисе? - деп кьутурду.

- Энди ангыладым. Сыйырып алсам да, кеси бергенди дерге керекме, - деп, солдат сын кьатды.

- Ангылагъан эсенг, бар да, манга ол жюз бла токьсан тутулуп тур-

гъан кызыл аскерчиледен бирин келтирсинле.

- Бусагъат, - деп, солдат кетди. Терк окъуна кызыл аскерчи Азилярвну алып келдиле.

- Бу кимди? - деп, агент билмеген кибик этип сорду.

Кызыл аскерчини алып келгенледен бири:

- Муну уа бир да сурама. Ол бизни танкланы отлукъ шешала бла кюйдюрген буду, - деди.

- Сен къайсы частьданса? - деп, агент кызыл аскерчиге сорду.

- Мен Ишчи-Элли Кызыл Аскерни аскерчисиме, - деп, кызыл аскерчи сансыз жууап этди.

- Сизни аскеригиз узакъдамыды? Кёп адам боламысыз? Сизни командиригиз кимди? - деди.

- Мен санга кызыл аскерчиме дегенме. Андан сора, мен бир зат да билгеним жокъду, - деп, кызыл аскерчи терс жанына къарады.

- Сен терсине нек къарайса? Бери мени кёзюме къара дейме да! Мен соргъан затлагъа толу жууап этмесенг, мен санга не этеригими билемисе?

Андан ары соруулагъа кызыл аскерчи, тынгылагъан болмаса, жууап этмеди.

- Мында партизан отрядла къайда жюриюдюле? Нек тынгылайса? Мен сени сёлешдириме! Тут муну, тапчаннга байла! - деп, агент солдатха кычырды. Агент да болушуп, жаралы кызыл аскерчини тапчаннга байладыла.

Агент, кесини бохчасындан жютю бизни чыгъарып, кызыл аскерчини инбашына сукъду.

- Сен а къайдан сёлешесе! Ачыдымы? Бетинг нек тюрленди? Сен жигит эсенг, бери мени кёзюме къарачы! Башынгы ёрге тут! Тут башындан, башын ёрге кётюр, - деп, солдатха буюрду.

Солдат кызыл аскерчини эки къулагъындан кётюрдю. Агент ол кезиуде къолундагъы бизни кызыл аскерчини кёзюне сукъду.

- Сол кёзюнгю нек кысыдынг? Кир ишми тюшгенди? Кир тюшген эсе, жууаргъа керекди. Барчы, Шейин, манга чай алып кел, сен орус чайны тёппенг бла иче билесе! Келтирдингми? Тёппесинден энишге къуйчу, - деп, агент кызыл аскерчини башындан энишге къайнар сууну къуйдурду.

- Тели орус, сууукъ эсенг, жылы суу къошарбыз, - деп, агент биягъы бизни жер-жерине чанчды.

- Шейин, барчы, мени сюнгомю бери алып кел, аны манга партизанла жибергендиле, - деп, Шейиннге къарап, агент кёз кысыды.

Шейин терк окъуна къып-кызыл жинк болгъан сюнгомю алып келди. Аны кёргенде, кызыл аскерчи терен кючсундю.

Агент, сюнгомю къолуна алып:

- Энди сёлешмесенг, бир кёрейим, - деп, сюнгомю кызыл аскерчини кёкюрегине чанчды.

Ол кезиуде эшикден, чабып, фашист солдат кирди:

- Партизанла жетип келедиле. Къачар жер къалмай алыннганды! - деди.

- Сен не сантла этесе? - деп, агент сюнгною кьююп, эшикден кирген солдатха жууукъ болду.

Чабып, эшикден фашист офицерле дагыда кирдиле:

- Тёгерек алыннганды! Не этейик?! Къалай кетейик?! - деп, агентни ортагъа алдыла.

- Да бизни империяны аскери аланы кёрмейми турады? Барчы, Шейин, терк хапар бер, - деп, агент буйрукъ берди.

Эшикден келгенле, бир бири ауузларына чабып:

- Бизни аскерле аланы кёрюп къачхандыла. Партизанла жолланы, кёпорлени бузгандыла. Бизни аскерни саулай хазнасы къутулмагъанды, - дейдиле.

- Мени деу империямы флоту къайда къалгъанды?! Флотха хапар берирге! - деп, агент тамагъын ачалгъаны къадаар ачып къычырды.

- Бизни самолётла жерни юсюнде жана турадыла. Турмайыкъ, господин агент, буйрукъ бер, къайры кете эсек да, кетейик! - деп, офицерле агентни жан-жанындан басындыла.

- Сиз орус агентлесиз, мен сизни къырып къоярма да! - деп, агент керохуна узалды, хомпурада керохун тапмады.

- Сиз империяны сатхансыз! Шейин, мени керохум къайдады? - деп, агент Шейинни жалкъасындан тутуп силкиндирди.

Ол кезиуде, эшикни хыны ачып, партизанла юйге кирдиле. Партизанла бла бирге Люба да кирди. Агентни эки кёзю Любаны къолунда керохха илинди. Кесини керохуну не болгъанын жаланда ол заманда билди.

- Ма, партизанланы алып келдим. Гестапону агенти, излеген адамларынг аллынга келдиле! - деп, Люба, ёлюп, байланган жеринде тургъан къызыл аскерчи тенгине жууукъ барып къарады.

Фашистлени да биргелерине сюрюп, партизанла кетдиле. Ол кюнню экинчи кюнюнде Любаны тенглери бёлек къызыл сау полк болуп жетдиле.

Кеслерини жигитлик бла ёлген тенглерине, бары да бирден бёрк алып, намыс этдиле. Аланы къабырларына гюрен тохтап, «Интернациональны» жырладыла. Партизанла Къызыл Аскерге къошулдула, душманны ызындан сюрюп, думп болуп кетдиле.

Ол сермешиюле болгъан жерледе душманны танкларындан, самолётларындан къалау-къалау къабырла ёсгендиле. Жерни юсюн фашист ёлюкле жапхандыла.

Кёп болмай гестапону агенти кесин иеге санап тургъан жерде Ата журтну жигитини къабырын омакъ хансла жасайдыла. Уллу къызыл къумагъа: «Совет Союзну Жигити жолдаш Петренко», - деп жазылады.

Салкъын желчик урса, былайда ёсген къайын терекни чапыракълары кеслерини ауаналарын къабырны юсюне тюшюредиле.

Къыралыбызны аллай жашларына махтау! Халкъыбыз аланы атларын бир заманда да унутмаз!

КЪУЛИЙЛАНЫ ХАЖИМУСА

(1910--1971)

Къулийланы Хажимуса малкъар халкъны белгили поэтлеринден бири болгъанына ишек жокъду. Ол огъурлу, ахшы адам эди, кесини энчи ёню болгъан, ана тилин, халкъда аууздан-ауузгъа жюрютюлген жомакъланы, таурухланы, жырланы, нарт сёзлени, акъыл берген айтыуланы уста билген. Кертиди, андан сора да чынтты поэт боллукъ адам халкъыны жашауун, къылыгъын, тёресин да уста билирге керекди. Ма ол затладан а Хажимусаны уллу юлюшю бар эди. Фахмусу болгъан адам а кесини халкъыны жашауун, турмушун, культурасын, юсюне къарап тургъанча, иги биледи. Аллай адамны суратлау чыгъармада жазгъаны да анга кёре болады.

Жазаргъа юйренирге суйген адамгъа халкъны жашауун билиу бек уллу къыйматлы дерсди. Акъылбалыкъ болгъандан сора, Хажимуса ол дерсни терен билгенди. Поэтни фахмусуна себеп болгъан дагъыда бир зат барды: ол а ана литературагъа, орус литературагъа, дуняя литературагъа да шагъырей болуу. Аланы билирге себеп болгъан а, жол ачхан а жангы, совет жашау эди. Совет властыны, ленинчи партияны ахшылыкъларындан жангы жашауда бизни ана литературабыз да терк ёседди. Ол а жаш жазычуланы ызгъа салады. Алайды да, поэтле да бир бирден юйрене бара эдиле. Кертиди, поэтни бек алгъа къудурет, табийгъат берген юлюшю да болургъа керекди. Поэзияны зор бла алыргъа онг жокъду. Хажимусаны уа поэзиядан Аллах берген, табийгъат берген юлюшю бар эди.

Ма бюгюн мен эсгерген поэтни бу назму тизгинлери аны юсюнден айтадыла:

*Тереклеге мамукъ жайгъан сунарса,
Турууларын кёрсенг, акъгъа кийинип,
Къарлары да жумакъ-жумакъ салынып,
Кеслери да, баш ургъанча, ийилип...*
(Къыш кече).

*Неда бу назмуну башха тизгинлерине къарайыкъ:
Ожакъладан чыкъгъан къалын тютюнле
Кёкде, Къой жол кибик, ызла этелле,
Юзмелтлеча, ары-бери бурула,
Кёкню теренине кирип кетелле...*

Хажимуса 1910 жылда туугъанды, 1971 жылда уа бу дуняядан кетгенди.

Мен Хажимусаны 1930 жылдан бери таный эдим. Таныгъан да алай бла этгенме. Ол жыл Ленинчи окъуу городок тау элlege культпоход къурайды. Биз, Малкъар, Холам аууздан да ётюп, Чегем

ауузуна келдик. Ачы, Думала ауулладан Эл-Тюбюне келип тохтадыкь. Духовой оркестрибизни согулгъаны таулары зынгырдата эди. Ол тауушха уа халкь жыйылды. Саламлашыула, уллу къууанч, той башланды. Бизни тоюбуз Малкъарукь къаланы аллындагы тюзчюкде барады. Ол тойда Хажимусаны бизни курсант кызларыбыз бла ариу тепсегенине бек сукъланган эдим. Бир кесекден а мен Хажимуса бла шагъырей болдум. Сёз сёзню айтдыра, бир бирибиз бла танышдыкь.

Биз, халкь бла ушакъларыбызны, докладларыбызны, оюнубузну да бошاپ, Эл-Тюбюнден Акъ-Топуракъ элге кетдик. Андан а, ыфчык бла аууп, Быллым элге бардыкь. Ызы бла Бахсан ауузунда да жумушубузну тындырып, Нальчикге къайтдыкь.

Хажимуса Чегемдеги эл школда окъуй эди. Бир жыл озгъанлай а, аны атасы Атабий Хажимусаны Шахмырзаланы Саид бла бирге Кърымда окъургъа жибереди. Хажимуса анда – Бахчисарайда, жети-айлыкь школну да бошاپ, комсомолгъа член болады. Сора элине къайтады. Ма ол мен таныгъан чырайлы, адепли жашны окъууу да бар эди. Алай жаш билимин андан да ары ёсдюрюрге бек сюеди. Аны юсюнден манга да айтхан эди. Городокчула бла шагъырей болгъандан сора ол Нальчикге келирге умут этеди.

Адам хар заманда да этген умутуна терк жетип къалмайды, алай Хажимуса уа жетген эди. Ол Нальчикге ол жыл окъуна келеди. Анда ингирги школгъа да жюрюй тургъанлай, ишге киреди. Ол заманда юч тилде да (къабарты, орус, малкъар) чыгыучу «Къарахалкь» (артда «Ленинчи жол») газетге малкъар тилде харфла жыйыучу (наборщик) болуп ишлей эди. Мен да ол газетни редакциясыны бёлюмюнде эдим да, экибизни да алгъыннгы шуёхлугъубуз бютюн татлы болады. Хажимусаны тирилиги, хар нени да билирге суймеклиги, аны юсюню-башыны тазалыгъы, тизгинлиги, ишине сакълыгъы биргесине типографияда ишлеген тенглерине иги юлгю болады. Ол жумушакъ сёзлю, адежлиги болгъан, тап халлы адам эди. Бир кишиге да «Тейри сени урсун», - демеген.

1931 жылда Къарачайда Микоян шахарда педтехникум ачылады. Анда окъурча Къабарты-Малкъар областьха да жерле бериледи. Хажимуса ары барады. Анда бир жыл окъугъанлай а, Краснодарда атлы аскерни школуна киреди. Анда бир талай заманны окъуйду. Дагыда бир бёлек жылдан а Совет Союзну бла Финляндияны араларында уруш башланады, Хажимусаны ары иедиле. Ол анда да кесини жигит аскерчи болгъанын кёргюзтеди. Уллу Ата журт урушда да тюз алай. Ёмюрледе да андан уллу, андан къаты уруш жер башында да болмагъанды. Хажимуса бек къыйын фронтлагъа: Ленинградны къоруулауда, Эстонияны, Латвияны, Литваны фашист аскерледен эркин этиуде да ачы урушлагъа къатышханды. Аланы азатлауда кёп жигитлик этгенди.

Алай бла Къулийланы Хажимуса Уллу Ата журт урушда жигитликери ючюн Къызыл Жулдузну ордени дагыда бир талай майдал бла саугъаланнганды.

Хажимуса, урушда тюшген уллу жарасына да бакъдырып, экинчи

групплы сакъат болуп, Совет Аскерден Орта Азиягъа къысталады, Къыргызстаннга келеди: алгъын колхоз элге, артда уа Фрунзе шахаргъа. Мурдар Берияны НКВД-сыны комендатураларындан бирини чотуна тюшеди. Къачмагъанын билдирир ючюн, хар айдан эки кере кёчгюнчюлени тизмесине къол салып турады. Бир къауум кюнден сора уа, бир столовагъа кесек жумушха кирип, анда ишлеп, башын тутаргъа кюрешиди.

Мен анда Хажимусаны бир-эки кере къонагъы да болгъанма. Не къыйынлыкъда да ол чомартлыгъын, халаллыгъын атмагъанды. Кесини бир къабынындан окъуна тенгине юлюш этерге къызгъанмагъанды. Туугъан жерине къайтхандан сора уа Хажимуса 1957 жылдан 1970 жылгъа дери «Эльбрус» китап басмабызда жууаплы корректор болуп ишлегенди. Анда хар заманда махталып тургъанды. Хажимуса пенсиягъа чыкыгъандан сора кючюн, фахмусун да литературагъа салып ишлей тургъанлай ёлгенди. Кеч-эртте болса да, адам къадарына жолугъады. Дунияда ёлмезлик, кетмезлик да жокъду. Ол хакъды, анга ийнанабыз.

Ёлген кеси жарлыды ансы, къалгъан кеси ырысхысына тюбейди. Хажимусаны бир жашы Радик белгили врачды, Москвада ишлейди. Атын иги бла айтдырып турады. Экинчи жашы Борис а Малкъар драмтеатрны баш режиссёруду. Ол атасыны назмуларындан бир бёлегине макъамла къурагъанды. Аланы бир-бирде кеси да, гитара бла согъуп, халкъгъа эшитдириучюду.

Суратлау чыгъармалары, назмулары, жырлары да халкъда жашагъан къадарда, поэтни ёлмей жашагъаннга санаргъа да болады. Хажимусаны уа жырлары, прозасы да халкъыбызны школ китапларында белгили жерни алгъанлай турадыла. Артыгъыракъда назмуларына халкъыбыз иги багъа береди. Ол назмула таза ана тилде жазылгъандыла, тап сыфатланадыла, окъугъаннга тынч ангылашынадыла.

Хажимуса 1965 жылда СССР-ни Жазыучуларыны союзуна член болгъанды. Андан сора ол малкъар жазыучула бла бютюнда жууукъ байлашып, суратлау литературада бизни биргебизге дайым ишлей эди. Хажимусаны суратлау чыгъармалары, газетде, журналда басмалангъан къыллы къалмай, энчи китапла болуп да чыкыгъандыла. Аны энчи китаплары: «Каштанлы сахар» (1959), «Къарылгъач» (1962), «Жылла озадыла» (1963), «Бизни нёгерлерибиз» (1966), «Жашасын жер» (1967) деген атла бла чыкыгъандыла. Былагъа малкъар окъуучула ыразы болуп тюбегендиле. Поэт бизни миллет литературабызда кесини аллай ызын къойгъанды.

Быллай адамны эсгериуню мен тийишлиге санайма. Бизни миллет маданиятыбызгъа кеслерини иги юлюшлерин къошхан адамларыбызны унутмазгъа керекбиз. Ала ёлгенден сора ала жашап кетген юйлени къабыргъаларына эсгерме къангала салсакъ, ол бизни миллет даражабызны кётюрген этерикди ансы, миллетте заран келтирлик тюйюлдю.

ГУРТУЛАНЫ Берт, 1991 ж.

МИНГИ ТАУГЪА

Сылап, сыйпап турурем
Сени эки башынгы,
Къучакъларгъа хазырма
Сени хар бир ташынгы.

Акъ жамычынг жарашад
Акъ сарыхлы башынга,
Къуу тешекча кёрюнед,
Олтурсам да ташынга.

Мен узакъда болсам да,
Кёрюп турдум башынгы.
Фашист чурукъла малтап
Айландыла ташынгы.

Тамаша болуп турдум
Чыдагъанынга сени.
Фашистле малтагъанда
Сюйген таууму мени.

Чыдаялмай алагъа
Кёбюп, къайнап тургъанса,
Тёзюм арадан чыгъып,
Элияча ургъанса.

Ол малтап кетгенлени
Ызларындан жетгенсе,
Фашист чурукъла сени
Малтамазча этгенсе.

Этегинге кысылып,
Таулула сени сюйюп,
Ма бюгюн а жашайса
Акъ жамычынгы кийип.

СОЛУУУМ ИГИ ЖЕТМЕЙДИ

Алтын тенгизим – будай сабанларым,
Толкъун къайнайла сюзюлюп,
Бёдене жырла, сёзюбюзно бёле,
Биз да ишлейбиз тизилип.

Эрттенлик чыкъда биз ишге келебиз,
Танг атып иги жарымай,
Ишчи кюнубюз къууанчлы озады,
Биз ойнай-кюле, арымай.

Сизден жашырған барды къайгычыгъым,
Ол жюрегимден кетмейди,
Жанымдан суйгеним мында жокъду да,
Солууум иги жетмейди.

ТАНСЫКЪЛАЙМА

Сен кетгенли суу бойнуна бармайма,
Суу уа барад, жагъаларын толтуруп,
Бир-бирледе, сени излеп, барсам а,
Тансыкълайма, жагъасында олтуруп.

Терк баргъандан аяз урад бетиме,
Чыран суула жагъаларын жуугъанлай,
Кече, кюн да таууш этип, шорхулдап,
Акъ толкъунла бири бирин къуугъанлай.

Олтурама уллу сууну боюнунда,
Кёмюклери, кюнюш кибик, къайнайла,
Суу келтирген агъач талыштакла да,
Жокку-жокку, жагъасында ойнайла.

Ма бу затла акъылымы алалла,
Суратынгы кёз туурама салалла,
Кёзлерим да, суугъа къарап, талалла,
Кеслери да мудах болуп къалалла.

Хапар сора сени суйген жашлагъа,
Олтурама сууукъ жагъа ташлагъа,
Сен кетгенли жангызлыкъны сынайма,
Суу боюнунда олтуруп кёп жилийма.

Ол ариу кыыз хар кӛргенни сагъайта,
Хар бир сӛзю жылыу берди, жай кибик,
Жарсыулуну жарсыларын селейтип,
Жолун жарыкъ этди, толгъан ай кибик,

Мен а кӛп кюймедим аны ызындан,
Жаламадым сюймекликни тузундан,
Сюймекликден кюе, бише турмадым,
Сени ючюн ӛлеме мен, ариу, деп
Бир заманда ол кыызгъа баш урмадым.

САКЪЛАЙМА

Мен темир жолгъа баргъанем ол кюн
Сюйген жашымы ашырып,
Сакъла мени деп, уяла, айтды,
Тенг жашларындан жашырып.

Сюйген жашларын ашыргъая кызла
Менден сора да кӛпдюле.
Жашланы жыйып кӛк вагонлагъа
Узакгъа алып кетдиле.

Жашил фуражка, акъсыл шинельди
Сюйген жашымы кийгени,
Узакъ чекледе кӛуллукъ этеди
Ма жюрегими сюйгени.

Мен санга ӛхтем жолугъур кибик,
Иншими алай кӛурлукъма.
Сен кыралынга кӛуллукъ этгинчи,
Мен сени сакълап турлукъма.

Манга письмола терк жазмайды деп,
Мудах кӛз бла кӛарама.
Унутуп кӛойгъан сен бир да сунма,
Сюйгенден сие барама.

СУУ ТАУУШУНА ТЫНГЫЛАП

Жаз эрттенликни мен бек сюеме,
Сериюн тие желлери,

Чыран суула да жырларын жырлай,
Акъ кѣмюк къайнай кѣллери.

Мен суу боюнуна барып олтурсам,
Тау желле салкъын къагъалла,
Окъа халыча, ариу жылтырай
Тау суула алай агъалла.

Кукук къычырыу, булбул жырлары
Эшитиледиле бѣлюнмей,
Уядан абирек кетген къуш кибик,
Къайда жюрюйле кѣрюнмей.

Сен келесе деп, аллынга къарай,
Тансыкъ болгъанлай турама,
Терек бахчада булбул жырласа
Сен келе тургъан сунама.

ЖЮРЕГИМИ КЮЙДЮРЕЛЛЕ КѢЗЛЕРИНГ

Жюрегими кюйдюрелле кѣзлеринг,
Къургъакъ къолгъа жау сюртгенча сѣзлеринг.
Жибек матау ийген кибик чачларынг,
Къарда кѣмюр тартхан кибик къашларынг.

Кѣз аллымдан кетмейд субай санларынг.
Кюн таякъла къакъгъанчады халларынг.
Жомакълада айтханчады ишлеринг,
Инжилени тизгенчады тишлеринг.

Тыкъ ёшюнлю, чыммакъ ариу акътамакъ,
Жюзгенчады таза кѣлде акъ чабакъ.
Суу къамишча субайчыкъды, арыкъды,
Бети эсе, толгъан айча, жарыкъды.

Эринлеринг наныкъ бетли къызылла,
Бармакъларынг ариу чыммакъ, узунла.
Кирпиклеринг къашларынга жетелле,
Бу затларынг мени жесир этелле.

АЙТАЛМАЙМА СѢЗ БЛА

Ариулугъун айталмайма сѣз бла,
Къарагъанла ашайдыла кѣз бла,

Аз сёлеше, сабыр-сабыр кюлгенлей,
Киши айтмай, этер ишин билгенлей.

Кёлюнг чыгъар, къарап кёрсенг, кесингден,
Къыйналырса кетералмай эсингден.
Кёз аллынгдан кетмей ариу кёзлери,
Къууандыра аны айтхан сёзлери.

Тойгъа чыкъса, сейир болуп туралла,
Къарагъанла, къууанып, къарс уралла,
Ариучукъду, хурма терек чакъгъанлай,–
Жырлагъаны къобуз тюек сокъгъанлай.

Суусап эсенг, сёзлеринден къанарса,
Кесин суйюп, жау чыракълай жанарса,
Къашчыкълары, накъыш кибик, къыйылып,
Хар заманда тизгинчиги жыйылып.

Кёрмегенме аллай ариу акътамакъ,
Эшитген эсенг, таза кёлде акъ чабакъ,
Тоханада алтын тауукъ жатханлай,
Кёзчюклери сютге кёкен атханлай.

Жохар чачы табанына жетеди,
Къашчыкълары бек суйдюмлю этеди,
Кёзчюклери, кюлсе, бугъуп кетеди,
Бу затлары жюрегинге ётеди.

ГУРТУЛАНЫ БЕРТ

(1910–2003)

Гуртуланы Исмайылны жашы Берт 1910 жылда Акъ-Сууда тууганды. Исмайыл, жарлы болса да, кеси кыйыны бла жашаган, ангылаулу адам болганды. Ол халкыны келден чыгъармачылыгын да иги билгенди, ариу жырлаганды.

1919 жылда Бертни атасы, анасы да ёлноп, ёксюзлюк сынаганды.

Нальчикде ёксюз сабийле турган юйде башланган билим алгандан сора Берт Ленинчи окъуу городокга тюшеди. Анда оккуп, ол, заманга кёре, терен билим алып, терк окъуна жамауат ишге кытышып башлайды. Адабият ангылауун ёсдюре, орус литератураны сейирлик дунясын ачханды. Пушкинни, Лермонтовну, Некрасовну, Горькийни, Маяковскийни, бирси миллетлени айтхылык жазычуларыны чыгъармалары бла шагъирей болганды. Жазып да Гуртуланы Берт анда башлаганды.

30-чу жыллада Берт тюрлю-тюрлю кьуллуклада ишлейди. Совпартшколну окъуучусу, китап басманы баш редактору, КЪМАСССР-ни Жазычуларыны союзуну правленини председатели, СССР-ни Илмула Академиясыны илму кьуллукчусу, республиканы политпросветшколуну директору – Бертни жашау жоллары алайдыла. Жазычу, ол кьуллуклада да ишлей, малкьар жазманы кьуаратга, биринчи дерсликлени, школ программаланы жарашдырыргга да тири кытышады. Адабият тилни айныууна да уллу кыйын салады.

1935 жылда Бертни «Къызылёнле» деген биринчи назму китабы басмаланганды. Жаш автор жарык жашаугга чыкыган комсомолчуну кьууанчын кёргюзтеди.

1941 жылда, бирси къалам кьарындашларыча, Гуртуланы Берт да Уллу Ата журт уруша кетгенди. Аны фронтдан жазган назмулары «Социалист Къабарты-Малкьар» газетде, башха назму жыйымдыкылада да басмалангандыла.

«Уу жилянны эзерге», «Зулмучула», «Тёрт да сахар» дагыда башха белгили назмулары, жырлары совет адамланы Ата журтну сюерге, аны душманларына кыжау сюелирге юйретгендиле. Алада урушну кюйсюз бети, совет халкыны хорлам ючюн кюреши кёрюнеди.

Бертни чыгъармачылыгыны ёсген заманы 50-60-чы жыллага тюшеди. 1960 жылда уа орус тилде окъуучула аны «Жарык тюзле» деген назму китабы бла шагъирей болгандыла.

Бертни чыгъармачылыгы жашау салган борчлага кьуллук этеди. Ол халкыны, аны бююнню кюнюн («Чалгычыла», «Шуёхла арасында»), тарыхлы жолун («Ленин бла таулула», «Жулдузхан») кёргюзтген лиро-эпикалы поэмала жазады.

Бертни чыгъармачылыгында кьара сёз энчи жерни алады. Ол 1933 жылда «Бекир» повестин жазып басмалаганды.

«Бекир» – колхоз кьурулушну юсонден кьара сёз бла жазылган бирин-

---

чи суратлау чыгъармады.

60-чы жыллада Гуртуланы Берт бир кѳауум хапар басмалайды («Асиятны некаяхы», «Каххар», «Басият», «Акъ желин»). Ол хапарлада заманны бир-бир илишанлары, адамланы сезимлеринде болгъан тюрлениуле суратлангандыла.

1960 жылда «Шуѳхлукъ» альманахны 12-13-чю китапларында «Адилгерий» деген повести басмаланады, анда жангы жашау не зат келтирир халкъгъа деген фикир сезиледи, иги кѳуумгъа хазырлыгъы да шарт кѳрюнеди. Класс кюреш да алай.

1970 жылда Бертни «Жангы талисман» деген романы чыкыгъанды. Роман эки бѳлѳмден кѳуралгъанды. Биринчи бѳлѳмде XX ѳмюрню башында малкъар жамауатлада жашау чѳйреликлени суратлайды.

Экинчи бѳлѳмде совет властыны хорламы бла жарлы таулу эллилени дунягъа жоллары къалай ачылгъаны кѳргюзтѳледи. Заманны адамы эди Берт чыгъармаларында.

Гуртуланы Берт СССР-ни жазыучуларыны I съездини делегаты болгъанды, кѳп жылланы Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны Союзунда ишлегенди. «Шуѳхлукъ» альманахны редактору болуп тургъанды. Ол «Сыйлылыкъны белгиси» орден бла эки кере, Уллу Ата журт урушну ордени бла, кѳп майдалла, грамотала бла саугъаланганды. Къабарты-Малкъарны халкъ жазыучусуду, культурасыны сыйлы кѳуллукъчусуду.

Гуртуланы Берт СССР-ни (РФ) Жазыучуларыны союзуну члени эди.

ГУРТУЛАНЫ БЕРТ

АДИЛГЕРИЙ

(повесть)

Къыш къышлыгъын этеди: сууукъдан къайнай тургъан суулагъа буз кѳпюрле орналдыла, чапыракъдан азат тереклени, кѳуругъан хансланы, чѳплени да къырпакъ басханды, асыры бузкъаудандан, жерни юсю бла бал сюртюлгенча кѳрюнеди. Кѳургъакъ туман жерге кирирге кюрешеди, алай, тиши бла къабып тартса да, жерден бир гырт да юзаллыкъ тѳйюлдю – болгъан мукъурду, тутушду, киришди. Тауча айтсакъ, къыш кыртчини суучуну сууда, учуну ууда, отунчуну кѳлда, жолоучуну жолда къабышдырады.

Балсада, дуня да, тюрленмей, бир халлы сюрюше кетип, жерден айырылды, бийик сыртлагъа таянып, тийрени тѳгерегине боз кѳуршоу болду. (Аллай туманнга бизде «чардах туман» дейдиле.) Бир кесекден сора кѳкню кѳоргъашин бетли булутлары кюмюш бет алдыла, жукъардыла. Сора, бир къарагъанында, булутла артындан, жангы жѳх ичирилген багъыр табакъча кѳрюннген, кѳз а къаматалмагъан къышхы кюн артха - чыкыгъан жанына, кетип тебиреди. Дагъы къарагъанында уа, кюн жеринде бузлап, булутла уа Кавказ таула таба бир бирни кѳуууп барышадыла. Кѳкде да, хауада да рахматлыкъ жокъду.

Жерде уа? Майна, тауукъ юйюр нартюх дуу тубюне басынып, кими бурунун къанат тубюне букъдуруп, кими бир аягыны юсюнде жукъусурай, терен шургу этеди. Ала бары мугурайып басынганда да, тегерекге сагъайып, жютю къарап тургъан жаланда ёхтем жүреккли, жютю кёзлю кызыл хоразды. Аны сууукъдан кегерип тургъан къотур кикириги арасында бир тиши сынган къурч быхчы кибик кёрюнеди. Аны кикиригиндеги жарасы анга шарайыпмыды, бедишмиди? Жан алычу жут кыргчыгъа чабыуул этгенде, туугъан жерин, юйюрюн сакълар ючюн, къазауатда душманын хорлап, кеси уа жаралы болгъан бедиш туююлду. Ма-а бу да аллайладан бириди. Ёзге уа, былай къонгур юштады, кышха ёсдюрген къалын жубу туюю болгъанлай да, аяз ургъан жанына къынгыр туруп, гуппуш болуп, къырпакъ жухчугъун ары буруп, хауаны ийисгей, жыйырып, уф-туф этеди. Къарынындагъы бузоучугъу кымылдап, анасыны онг къабыргъасыны бирде чунгурун, бирде быгъынын тепдирсе, хал билмеген юштадычыкъ, алгъа эки атлап, артына къарап, кесини къабыргъасын бла къарынын кезиу ийисгейди. Хайуан – хайуанды. Ол кесине тюшлюк нек салынмагъанын билмейди. Алай бир арада Темирсолтанны юйюнден чыккъан адам даурланы эшитгенлей турады.

Темирсолтанны юйюнде тогъуз къонагъы барды. Ала агъачха кетерге хазырланадыла. Анда къалай жүрюрге керек болгъаныны, кимни не борчу боллукъну юсюнден айтадыла. Хар кюнден бир бирни узакъдан неда къарангы кече таныр ючюн, нелляй белгилери, жаз тиллери боллугъун тохташдырадыла. Азыкъны, кийимни, сауутну, эл бла байлашыуну, не заманда, къалайда тубеше турууну юсюнден кенгешедиле. Ахырында, ингир къарангы болгъанлай, Нартбора башы тёбеге бирер-бирер, экишер-экишер атланыргъа оноулашадыла.

Къайгъылы къонакъларын да ашырып, Темирсолтан жангыз юштадысына биченчик сала тургъанлай, къоншусуну арбазындан:

– Оу, кюнюм жабылгъан, биз харипле, биз сангыраула! Элибизге къан жауа турады да!.. Кёремсиз, кёремсиз? Тегерекде акъ къашхалыла, айбашла тизилип турадыла да! – деп, кычырыкъ этип, абынырма деп къоркъгъанындан узун этеклерин къолу бла ёрге кётюререк тутуп, ол кюннге дери киши эслемеген сапаллы, кызыл кенчегини кенг бутлукъларын жел этдире, кызылууурт Сайхатны юйге къачып баргъанын кёрдю. Сайхатны эри багъырмыйыкъ Гитче да Темирсолтанны юйюнден шёндю кетгенледен бири эди. Сайхат, баям, эрини муратын биле болур эди. Гузаба этгенине кёре, ол да партизан жыйындан узакъ туююлду.

Темирсолтан терк окъуна, ачыудан бети да агъарып, узун-узун атлап, юйюне ташайды. Сора, юйден чыгып, тегерекге жашыргын кёз жетдирди.

Элни тегерегинде тууралада, сыртлада, атлы аскер, бармакълача тизилип, ушкюкланы чюелтип турады. Къуршалау къалын болады, узакъ сыртладан жууукъ жерлеге кысыла келеди. Ахырында къара къуршоу тутушду, бирикди. Не эсе да бир команданы сакълайды.

Межгит аллында адамла жокку бола башладыла. Алагъа

кьошулургъа андан-мындан да кѣп адам келди. Жамауат бары алайгъа жыйылгъанча болду. Жаланда Темирсолтан, алайгъа бармай, халжар ичинден ол адамланы не этгенлерине жашырын къарайды. Сора, тѣзалмай, элни къара халкъындан айырылыргъа кѣлю бармай, межгит аллында халкъгъа кьошулду.

Жамауатны арасында «акъсюек» Дауле, бурун сууун да тыялмай, элге оноу этерге кюрешеди.

– Баршивикле къачхандыла. Тау Дюгерде хапарлары барды. Жангыз бирден сора топлары да болмай, жангыз тарны сакълап турадыла дейдиле. Алай бла уа ала кѣпге дери чыдамазла. Ол хакъды. Энди акъланы, кадетлени кѣресиз. Была тѣгерекни алгъандыла. Кеслери да кѣкде жулдузладан, жерде кырдыкладан да кѣпдюле. Низамны суйген адамладыла. Жамауат кесин иги жаны бла кѣргюзтюрге керекди. Таза, омакъ кийинигиз. Энди бизге была оноу этерикдиле, – дейди ол, бурунун да терк-терк тарта.

– Да большевиклени жартысы Тау Дюгерге къачханлыкъгъа, – деди, анга айланып, Темирсолтан, – ѳзенледегилери уа къайры кетгендиле?

Аланы уа кимин Сары къамишни кѣллерине, кимин да, сюрюп, Къара тенгизге къуйгъандыла. Энди дуняны бузарбыз деп айланганла жокъдула. Власть жерине келди, Аллахха шукур, – деп, Дауле алтын сынжырлы сагъатына къарады. Сора тѣгерекде тизилген атлыланы къалын тизилгенлерине къарап: – Ма была элге киргенлей, туз бла гыржын алып чыгъаргъа керекди...– дей тургъанлай, аны сѣзюн Темирсолтан бѣлдюрдю:

– Аланла, жамауат, былайда тѣгерегибизден ушкокланы буруп, къуршалап тургъан къазакъ аскер бизге саламлашыргъа келген сунмагъыз. Уллу суудан бла уллу ауруудан кесинги сакъла деп сѣз барды. Хар ким кеси башыны къайгъысын кѣрюрге керекди. Ырхыны ал ургъаны аман болуучусун билесиз. Дауле кесини бурун сууун тыялмайды, сизни кырыргъа чапхан эсирген, къутургъан къазакъланы къалай тыялыр? Алданмагъыз!

Темирсолтанны ахыр сѣю жамауатны гюрюлдеуоне тумаланды.

Бирле:

– Керти айтады, тюз айтады, – дей эдиле.

Бирле уа:

– Аллахны бир айтханы эки болмаз. Буйрукъдан къутуллукъ жокъду. Биз кимге не хата этгенбиз! – дей эдиле.

Алайда тѣгерегиндеги адамланы бетлерине тюрслеп-тюрслеп къарай тургъан къарт эфенди да Даулеге баш урады.

– Хар ким юйоне кетип, бугъунургъа кюрешсин. Былайгъа басынып турмагъыз, – деп, жамауатха хыны-суху сѣлешип, Темирсолтан юйю таба тебиреди. Алайгъа келген адамланы бир къаууму да кетип тебиреди. Алай бир къаууму уа Даулени тѣгерегинде къалды. Ма ол адамла ары-бери чачылып тебирегенлей, хауада хырф-хырф этип, бомбамѣтдан атылгъан бомба келип, жокку болуп тургъан адамланы къатларына тюшюп, атылды. Кимни тон этеклери тешилди, кимни кьолу, кимни буту жаралы болду, алай ауур жаралы болгъан да, ѳлген

да жокъ эди. Андан сора алайдагыла да Даулени биргесине межгит ичине къачып тебиредиле. Болсада элни тѣбен жанындан элни ичи таба кызыл ракетала, жылтырап жана, кѣкге сызылдыла. Тѣгерекде цепь болуп тургъан атлыла ушкочларын къурмашча чартлатып башладыла. Элни тѣбен жанындан, орамны ат аякъ тауушха алдырып, къазакъ аскер кыюлду. Элни башы бла уа окъла чююлдеп ѳте эдиле.

Межгитге киргенле да, анда да чыдаялмай, биягъы межгит аллына чыкъдыла. Терк окъуна аскер бѣлек аланы тѣгерегин алды.

Бир къазакъ офицер, тюбюнден чыгъаргъа жетген акъ атын да жогуенинден тартып, шиш турдура, адамланы юслерине тылпыуун урдура:

– Кто большевик? – деп сорду.

Ол заманда Дауле, алгъаракъ атлап:

– Баршивик жокъ. Баршивик дамно бижал на гара. Тут свои, – деп, боз чепкен тышлы тонун желпегей этип, ичинде къара къапталыны ѳшонюнден кюмюш крестин бла майдалын офицерге кѣргюзтдо. Аны алай этгенин эслеп, крестлерин, майдаларын кѣргюзтгенле дагыда болдула. Алай аллайла бек аз эдиле. Бир къауумла уа ол Темирсолтанны дуууну тюбюнде мугурайгъан тауукълагъа ушаш, бетлерин жашырыгъа кюреше эдиле.

Акъ офицер, Даулеге къамичи сабы бла узалып:

– Ты будешь старшина! – деп, огъурсуз къарады.

Дауле уа, ыразы болгъанын билдирир ючюн, башын алгъа-алгъа чайкъап, онг кѣолун жюрек ауузуна салып, офицерге баш урду. Ол а, аны ыразылыгъын ангылап, Даулени бир талай алгъыш сѣзлерин да эшитип, аны сол билегине акъ къумач журун кысыды. Сора, Даулени юйюню орамгъа айланган мюйюш чигинжисине акъ байракъ такъдырды. Элде бир талай юй кюеди. Асыры тютюн ийисден солур къарыу да жокъду. Къазакъла уа тюбеген адамларын, къамичиле бла тюйюп, межгит аллына сюредиле. Ол адамла бла бирге Темирсолтанны да сюрдюле. Букъгъан жеринде тапхан эдиле да, аны, тюйюп, кѣзюнбашын томалтхан эдиле. Эки кѣолун да артына байлап, ат аллында сюрюп, межгит аллындагы жыйыннга кѣошдула.

Алайда жыйынны списогун этдиле. Онеки адамны айырып, Нальчик таба сюрюп тебиредиле. Темирсолтан да аланы араларында барады.

Бир кесекден ол биягъы акъ офицер бла Дауле тутмакъланы жолда жетдиле. Конвойла тутмакъланы тыйдыла. Сора, алагъа айланып, Дауле сѣлешип башлады:

– Мен алгъындан айтхан эдим. Низамны бузмазгъа керек эди. Тузгыржын бла жолугъур орунуна, бир къауум адам бугъаргъа кюрешгенди. Энди ала, баршивикле болмасала да, аладан хазнагъа саналмайдыла. Терс болгансыз, терслигизни жулур ючюн, бу сизни сюргенлеге жулуу берип кытулургъа керексиз.

Малыбызны кыра, сюре къалдыла, кесибизни кийимлерибизни сыдырдыла. Хуржун, кюбюр да кѣоймадыла. Энди былагъа жел аурууму керекди? – деп, Темирсолтан кыжырыкълады. Алай:

– Ай, ауруунгу алайым, малыбызны алып, жаныбызны кьалдыртсанг, ёмюрде сени кьулууг-кьазагъынг болур эдик, – дегенле да болдула.

Намыс сатыу-алыу башланды. Ырысхы, мал берирге ант этгенлени Дауле жюкге ала эди. Ким алтын, кюмюш берирге, ким да мал берирге деп, Даулени списогуна кьошула эди. Жаланда аны-муну бер деп ала айтмагъан, берейим деп да кеси сагъынмагъан Темирсолтан эди. Нек десенг, Темирсолтанны большевиклиги кимге да асыры туура эди.

Сатыу-алыу бошалды. Ычхыннганла, офицерге бла Даулеге баш ура, артха кетдиле. Алада кёлю бла баш ургъан жокъ эди: амал этерге кюреше эдиле. Аны Дауле кеси да биле эди. Алай ол, ала бой салып турмасала, дагъыда тутдуурма деп умут эте эди.

Артха кьайтып келгенлени, отдан, окъдан да кьоркьмай, сарнап келген кьатынлары алларына чыкьдыла. Кимни кьатыны, кимни анасы, кимни эгечи жилия эди. Жилиягъанла бираз сабыр болдула. Жюрексинип, чачын, бетин жьыртхан Темирсолтанны кьатыны Хабийбат эди.

Кьазакъланы жартылары Темирсолтанны элден шахаргъа сюрюп кетдиле, жартылары уа элни тинтиуден бошамагъан эдиле. Элни ичине бийик жерден кьарасанг, талауурчуланы кьалай кьармашханлары кёзге шарт эсленеди.

Темирсолтанны юйю жана, ауа турады. Бахчасында тёртеулен Темирсолтанланы желлей тургъан ийнеклерин, ач бёрюлеча кьадалып, тегерегинден болуп, соя турадыла. «Айбашладан» ючюсю уа тауукъ гедешде тауукъланы тутуп, кьычырыкъ этдирип, баш токьмакъларын юзюп-юзюп, аякъларындан бирге кьысып, ат кьанжыгъаларына тагъадыла. Атларыны кьабыргъаларындан, быгъынларындан да тауукъ кьан саркьгъаны кьутургъан кадетлеге хычыуун окъуна кёрюнеди.

Гедеш ичинде ахыр кьычырыкъ ол кьотур кикирик хоразныкьы эди. Ол, кесин тутурмай, гузаба этип, кесин гедеш кьабыргъалагъа ура эди, болгъанны букьугъа алдыра эди, аны тутаргъа кюрешген акъ кьазакьгъа тырнагъын жетдирип, аны кёзон алыргъа аздан кьойгъан эди. Болсада, хораз, гедешни жепи эшигинден чартлап, тышына чыкьды. Ол чакъда тышында сакълагъан кадет уллу бичагъы бла хоразны сермеди. Хоразны бир кьанатыны жартысы юзюлюп, алайда кьалды. Кеси уа жансерейине учуп, бахчаны аргъы кьыйырында кьалын чырпыгъа ташайды. Кьанат юзюкню да кьолларына алып, ол гедешден, юсю-башы тозурап, бети-кёлу сыдырылып чыкьгъан солдатха кьарап, аны эки нёгери да асыры харх этгенден буууладыла. Ол а, ачыусунуп, юсюн кьагъаргъа кюрешеди. Сора, бираз тизгинин кьыйып, карабинин сермеп, ол хораз ташайгъан чырпы таба беш кере атды. Болсада тауукъчу солдатны ачыуу чёкмей эди. Аны кьоллары да, тьоп жаягъы да бирча кьалтырай эдиле.

Элде, анда-мында, ушкок тауушла тохтадыла. Ингир ууахты болду. Бир кьауум жашил ракетала жылтырашып кёкге чыгъып-чыгъып ёчюлдюле. Эл тонай айланган акъ аскерчиле, ким ат боюнуна кийим тигиучю машина алып, ким машок артмакъланы ат юсюнден салындырып, ким хазыр кийимлени кьанжыгъалагъа кьысып, ким этден, жаудан, бишлакьдан артмакъларын толтуруп, ким да атына

мурдар тауукъ артмакъла жюклеп, межгит аллы ёзенчикге келдиле.

Быланы халларына къарасанг, аскер туююл, базарчыла сунар эдинг. Алай хар бири уубетле эдиле. Кёзлери тегерекге жут къарай эдиле.

Кёп да мычымай, таматалары, унтер-офицер, экеу-экеу тизилиуге команда берди. Тизилдиле. Бары да ушкокларын ёрге тутдула. Беш кере залп бла атдыла. Дагъыда жерледиле. Сора, унтер-офицерни ызындан атланы лох этдирип, элден сахар таба кетдиле. Элде уа кюе тургъан юйлени, биченлени, халжарланы ёчюралмай, халкъ дыгаласха къалып кюрешеди. Ненча зырафлыкъ, ненча артыкълыкъ! Бирин айт да, бирин къой! Эл элге ушамай, ёртен тюшген къара агъачха ушайды.

Темирсолтанны уа къзакъла, алларында сюрюп, акъланы штабына элтдиле. Гитче терезечигинден аз-маз жарыкъ ургъан тар, таш юйчюкге бекледиле. Аллында уа сюнгулю ушкогу болгъан къалауурну сюедиле. Анга да ышанмай, темир эшикни узун къадаууна ауур къара кирит такъдыла. Ол киритни такъгъан алаша сары кишичик, ачхычланы зынгырдата, къынгыр кавалерист бутларына кезиу жантая, артха къайтды. Соруу этиучю отоууна кирди. Сора, сарыуу къайнай, стол юсюнде Темирсолтаннга соруу этгенде жазгъан къагъытларын жангъдан окъуп, кеси кесини эринлерин къабып, бармакълары бла столуна юсюне барабан уругъа кюрешди.

Аны сорууу анга ол излеген умутну толтурмагъанын аны кесини халындан билирге тынч эди. Ол большевиклени, партизанланы юсюнден белгили хапар излей эди ансы, Темирсолтанны юсюнден оюму эртте тыннган эди.

Ненча кере чыбыкъ уруп, азап берип соргъанда да, Темирсолтан Змеенкону бетине туюкюрюп къояды. Темирсолтанны тамата къарындашы Бекмырза тынч адам эди. Ол тутулгъан иш этсе, соруу азапны кётюралмай, партизанланы планларын, санларын, кимле болгъанларын айтып къояр деп, Темирсолтан къоркъа эди. Алай, Бекмырза уа, къзакъла элден кетгинчи, картоф уруну ичинде, аны къангаларыны тюбюнде бугъуп туруп, кеч болгъанлай а, жангъдан кийинип, сауут-саба да алып, агъачха къутулгъанды.

Темирсолтан кичи къарындашына да ол бир хыпыярлыкъ этип, ашыгъып, кесин жойдуруп къояр деп къоркъа эди. Ол кеси да, чыкъгъан билегин салдырыргъа деп, Чегемге келип эди.

Адилгерий Темирсолтанны тутулуп кетгенин да эшитмеген эди. Элине быллай от жаууп тургъанын да билмей эди ансы, бир билегин да ёрге такъгъанлай окъуна, илячинча учуп, элине келир эди. Амма, хар ишни да сылтауу болады.

Темирсолтанны кичи къарындашы Адилгерий, къабартылы устагъа билегин да салдырып, элине къайтханда, кюйген юйлени кёрдю. Элде бир тюрюл мугурлукъ бар эди. Ол жанындан суйген тамата къарындашыны ёлюгюн, Худур Кьолдан келтирип, къабыргъа салгъанларын эшитгенде, эки къолу бла кёзлерин жабып жиляды. Болсада ол багъыр адам эди да, терк окъуна эс жыйды. Жылтырагъан къара кёзлерин кенг ачып, акъ мангылайын жыйырып, къалын къара къашларын ёрге кётюрдю. Сора, жан хуржунундан къызыл дарий

палатогун чыгырып, кынгырыракъ да болгъан уллу, жукъа бурунун сюртдю. Аны ызындан а, адамлагъа айланып, ол кызыл палатокну да къолунда силкиндире:

– Мен Темирсолтанны къанын алмасам, мени адамгъа санамагъыз. Ма бу быстыр журунга санагъыз! Темирсолтанны ёлтюргенле да, бергенле да кеслерине сакъ болсунла. Мен кесим ючюн къоркъмайма. Бир кюн туугъанма – бир кюн ёллюкме! – деди.

– Эй, жанымы кыйыры, кысхатамакъ болма, – дегенле да болдула, алай Адилгерийни жарсыууна нёгер болгъанла кёп эдиле.

Ол кюн къалай эсе да терк кетди. Адилгерийни кече узуну кёзюне жукъу кирмеди. Бирде къазакъла Темирсолтанны къалай туйгенлери, бирде уа аны Худур Къол эрининде къалай илишан этгенлери Адилгерийни кёзюне сурат болуп кёрюне эдиле.

Бурун тауукъ кычыргъанлай, Адилгерий, къобуп, фатеген чыракъны жандырды, терк окъуна кийинди. Жангы самовзвод наганын сыйпады, жау сюртдю. Сора, шырхы ташны да, къара билеуню да алып, къамасын биледи, кылкъыяр этди. Къаманы сууукъ къабыргъасын уппа этди да, кынына шырылдатып сукъду. Аны ызындан а жау сюртюлюп тургъан наганын жерледи, тёнгегин буруп, жети патрон салды. Бурун жанындан къарагъанында, наган патронланы ичлериндеги кызыл окъла жинкле кибик кёрюнедиле. Адилгерий наган бла чыракъны бир ауукъгъа дери марады. Сора, сагъыш эте кетип, аны жюрек ауузуна кысып турду. Алай, кёлюне не эсе да келип, Адилгерий терен кючюндю да, наганын сахтиян къабына салды.

Адилгерий сауутун-сабасын хазырлап, кюмюш бел бауу бла бирге жастыкъ тубюне салып, кётюртмеге таянды, алай кёзюне къалкъуу келмеди, аз да чырым эталмады.

Танг атды. Кюймеген юйледен тютюнчюкле чыгып башладыла. Алай, элни жартысы ол кече окъуна таугъа къачхан эди, жартысы да къачаргъа хазырлана эди. Аны себепли элни адамы жукъаргъанды. Болсада орамда ёрге-энишге ётгенле кёрюнедиле.

Байрым кюндю. Аязды. Кюн чыкъды, кесини сёдегей таякъларын узатды, алай бужкъаудан эримей, жылтырап къалды. Бир кесекден а кёкге жукъа акъ булутла жайылдыла. Аны себепли энди адыргы кюн таякыла да мутхузлукъда жутулдула.

Адилгерий, сагъышха къалып, кюйген юйлерине къарап, бир талайгъа дери сирелгенлей турду. Алай ауара болгъандан хайыр келмезлигине ийнанды. Ол, тёрт аякъланып, душманны арбасын тартып жашагъандан эсе, ёресине къазауат этип ёлюрге ыразы болду. Алай кесини жанын душманнга учуз бермезге къаст этди.

ОТАРЛАНЫ КЕРИМ

(1912–1974)

Керимни назмуларын окъуй

Халкъыбызны эм фахмулу назмучуларындан бири Отарланы Керимни уруш темагъа аталгъан поэзиясыны баш жигити Туугъан журтубузну фашист малгъунладан къоруулагъан совет аскерчиди. Отар улу, деменгили къазауатны отуна кирген кюнден башлап, къолунда автомат, жанында кerox, офицер планшетинде дефтер журютгенди. Назмуларыны кёбюсю 1941-1942 жыллада жазылгъандыла - фашист аскерле Москваны бо-сагъасына жетип тургъанда. Поэт биз хорларыгъыбызгъа ийнаньу-лугъун бир такъыйкъагъа да тас этмегенди. Совет аскерчилени киши-ликге, жигитликге назму сёзю бла кёллендиргенди. Ол къазауатдан бир санын къоюп къайтханын билебиз.

Отар улун иги таный эдим. Юйюнде къонакъда да бола-бола тургъанма. Сабырлыгъына, жууашлыгъына сейир этиучю эдим. Уллу Ата журт урушха къатышханладан кёпле андан огъурсуз, къыйын къылыкълы болуп къайтхандыла. Да анга сейир этер кереклиси да жокъду. Ёлюм бла кёп кере бетден-бетге тюбешген солдат акъылын тас этмеген эсе, ол да кишиликди. Сёз ючюн, Керимча. Бир заманда махтанмагъанды, урушдан къыяулу болуп къайтханы ючюн кесине бир «энчилик» излемегенди. Фатары кёп къатлы юйню бек башында эди. Бир буту ырбынындан кесилген алгъыннгы офицерни «жерге жууугъуракъ тюшюрейик деп киши къайгъырмагъанды, кесини уа тилеген адети жокъ эди. Абаданла унутхан болмазла бир заманда Ата журт урушну ветеранларына ахыры да эс бурулмай тургъанын, аланы барлары-жокълары бла да кишини иши болмагъанды.

Керим дунягъа, жашаугъа, миллетлени араларында халлагъа кенг эм терен къарагъаны аны поэзиясында ачыкъ кёрюнюп тура-ды. Бу кюнледе поэтни «Жолла» деген поэмасын жангыдан къайта-рып окъудум. Къалай аламан чыгъармады ол! Хорламыбызны мурдор ташы халкъларыбызны шухлукълары болгъанын поэт эде къалыр-ча сурагъанды жаланда экеуленни – украинлы Олесь Романенкону бла таулу жаш Батырланы Солтанмуратны – юслеринде. Батыр улу, фашист дотну чачдырып, кёп нёгерин ёлюмден сакълагъанды, кеси уа, чынтты жигитча, жан бергенди. Сокъур болгъан тенги Олесь, малкъарлы шухуну осуатын толтура, жашы къалай ёлгенини ха-парын анасына айтыргъа, хар тюбегеннге сора, поездлени биринден башхасына мине, Орта Азиягъа баргъанды. Поэмада быллай сёзле бардыла:

*Бир жай ингирде къыргъыз ауулчукъгъа,
Билмей тургъанлай, сокъур къонакъ келди,*

---

*-Кимни излейсиз? - деп соргъан жашчыкъгъа
Къыйын ишин айта, ушакъгъа кирди.
- Батырланы Айшатны, - деди.
- Аны мында хапарын эшитгенме шахарда.
Ана жашындан хапар сакълагъанын
Биледи къонакъ. Ол не мадар этсин?
Тюзюн къалай айтсын?*

Жюрекге жетген тизгинле! Керим бу хапарны жашаудан алгъанына толу ийнанама. Не ючюн? Мени очерклеримден бирини жигити – Тогузаланы Кемал – оруслу тенги Александр Чернов бла бирге урушну къанлы жоллары бла Прагагъа дери баргъанды. Къазауат бошалып, Чернов анасына къагъыт жаза тургъанлай, «ажаллыгъа окъсуз ушкок атылып» дегенча, жашны кёкюрегине окъ тийгенди. «Мен анамы жангыз жашы эдим», - дегенден башха Александр жукъ айталмагъанды. Татлы тенгини жазылып бошалмагъан письмосун анасына тапдырыргъа Кемал, бек алгъа ата юйюне бармай, Калуга шахаргъа атланганды...

Мени ангылауума кёре, Отар улуну «Жолла» поэмасы бюгюн да малкъар поэзияны эм ахшы чыгъармаларындан бири болгъанлай къалады. Хорлам ючюн мардасыз кёп къан тегюлгени, халкъыбызны ёлюмсюз жигитлиги, аскер антха кертчилик, Совет Союзда жашагъан миллетлени шухлукълары уруш аулакълара бютюнда бек кючленгени алапат тап кёргозтюледди. Поэтни уллу орус халкъгъа айтхан «Эшит мени, Россия!» деген назмусундан сёзлери бюгюн да тас этмегендиле магъаналарын:

*Эшитемисе, Россия? Санга айтады жашынг:
Жаным, къаным бла да мен сениме ёмюрге!
Сени палахдан къутхарыуду къайгъым, сагъышым.
Къууанч эсе - бирге, бушуу эсе – бирге!
Ёмюрге кишиге баш урмагъан кишилигинг
Душманла аллында энтта да тобукъланмаз.
Эшит мени, Россия! Энтта болур къууанч кюнюнг,
Жан сауда - жюрекде хорлам оту ёчюлмез.*

Бу сёзле Россей Федерацияны Президенти Владимир Путин кёп болмай Украинада къаугъа бла байламлы Бирлешген Штатланы Россейге къысыулукъ этерге кюрешгенлерине жууап халда айтханын эсима тюшюрдюле: «Биз америкалыланы алларында бюгюллюк туююлюбюз». Къырал башчыбызны айтханын Россейни битеу халкъы жаратханды, ыразы болгъанды. Ол тюрлю оюмун Отарланы Керим мындан 73 жыл алгъа жазгъан назмусунда айтханды.

Урушну юсюнден аны назмулары сагъыш этдиредиле, алада аллай бир кертилик барды - бир-бирде поэт мени эллилерими юслеринден жазгъанча кёрюнеди манга. Жашын къазауатдан къайтырын сакълагъан Айшаны мен Аппайланы Мухургъа ушатама. Къыз ки-

бик чырайлы, субай санлы жашы Окзуп 18-жыллыгында кетген эди кызауатха. Кыйтмады, анасы, ёлюп кетгинчи, аны жияуун этгенлей турду.

«Ахыр тилек» деген назму да бек сейирсиндиргенди мени. Керим Уяналаны Ануарны таный болурму эди, билмейме. Бу назму уа, башха болмай, анга аталгъанча жазылганды:

*Кызауатда окъ тийгенди солдатха.
Автоматы тюше, жыгъылганды ол.
Сермеш тохтап, хар ким да кетип артха,
Аулакъ чунгурда жангыз кълганды ол.
Аллында сюре къара булутланы,
Ингир келгенди чарс сыртла артындан.
Солдат жатады, киши кърмей аны,
Бир тенги да келмей аны къатына.*

Уяналаны Ануар, кыйын жаралы болуп, сермеш баргъан жерде жатханлай кълганды. Ёлген сунуп, къоюп кетгендиле аны. 20-жыллыкъ жаш эди ол. Эсин жыйгъанда, къар къатыш жауун жауа. Юсюбашы да жибип, ол, битеу кючюн жыйышдырып, баууру бла сюркелип, алайдан узакъ болмагъан нартох бахчагъа киргенди. Эртгенлигинде бизникиле гитлерчилени артха сюргенлеринде тапхандыла. Сау алты ай жатханды госпитальда.

Керимни «Чалбаш майорун» мен биринчи кере мындан эки жыйырма жыл алгъа окъугъанма. Поэт анга уллу сюймеклиги бла суратлагъан комбат эсимден кетмейди. Бюгюн китапда ол назмуну излеп тапханыма къууандым. Алгъыннгы инженер-къурулушчу, энди уа батальонну командири, уруш аллы жыллада кеси ишлетген юйлени чачдырыгъа солдатларына буйрукъ береди. Жюреги чанчады, жарсыйды кесини къол кыйынын кеси къолу бла ойгъанына. Алай жокъ эди башха мадар. Жарарыкъ туююл эди аланы душманнга къояргъа. Назмуда аны сыфаты алай тап къуралганды, биз аны таныгъан этгенча:

*Бар эди бир майор шуёхум - комбат,
Къалын, чыра чачын да чал кююшлеп.
«Жашчыгъым,- дер эди, айтмай башха ат,-
Мен кёп айланганма, сахарла ишлеп...»
Ашаргъа да унутуучу эдим бирде,
Аны ючюн уруша эди бийчем.
Кёп жылланы мекамла салдым жерде,
Юй ишлеген инженер эдим мен...*

Айхайда, жангыз туююл эди Керимни шуёху комбат - мамыр ишден кызауатха кёчген. Алай эди заманны излеми. Устазла школлада дерслерин, инженерле промышленность предприятиялада, агрономла, зоотехникле, эл мюлк жумушларын къоюп, къолгъа сауут алгъан эди-

---

ле. Урушну кюйсюз бети, аны чойреликлери, ол халкъгъа келтирген палах «Чалбаш майорда» бир инсанни юсю бла кѣргюзтюледи.

Малкъар халкъ «отдан чыкъ да – ѳртеннге» дегенча болгъаныны жарсыуу алыкъа да кетмейди жюреклерибизден. Кетмегени уа не ючюндю? Терслигибиз болмай, къара чѣпге тюшгенибиз ючюн. Къыралыбызгъа аз да хыянатыбыз тийген болса, биз эртте унутурук эдик кѣчгюнчюлюк зорлугъун.

Халал жюрекли, огъурлу ниетли, тюзлюк ючюн кесин отха атаргъа хазыр поэт Отарланы Керим ѳз халкъына этилген артыкълыкъгъа бир жанындан къарап туралмагъанды. Бу зорлукъ бла байламлы ол кесини сѳзюн айтыргъа борчлу эди да, айтханды:

*Мен урушда ата журтум
Ючюн аямадым жан.
Къайта келсем, терслик оту
Жетди мени, даулай жал.
Жангыз менден туююл, халкъдан,
Айырмай тюзюн, терсин.
Кѳг а жияй эди, халны
Кѳре алайда кеси.*

1944 жыл, 8-чи март. Бизни, алгъа тѳбен жанына чыгъарып, алайда машиналагъа миндирлик эдиле. Ала уа, нек эсе да, кѳп къалдыла келмей. Эрттенликде кюн чууакъ эди, кѳкде бир булутчукъ да жокъ. Тюш ортасында, кюн бузулуп, жауун сууукъ себелеп башлады. Ол кюн бир къарт къатын, ким болгъаны эсимде туююлдю: «Кѳк бизни жияуубузну этеди», - дегенин бир да унутмайма. Алайда болуп, хар затны кѳрюп тургъанча, поэт былай жазады:

*Жангыз менден туююл, халкъдан,
Айырмай тюзюн, терсин,
Кѳг а жияй эди, халны
Кѳре алайда кеси.*

Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Отарланы Керимни поэзиясы малкъар литератураны айырмалы бѳлюмюдю. Къыралны аллында аны къыйыны уллуду. Туугъан журтубузгъа жау чапханда, ол къолгъа сауут алгъанды. Аны автомат окълары кѳп фашист ууучлаучулары жыкыгъандыла, наму тизгинлери ѳлюмню аллында бюгюлмей, ѳре суюлгенлей баргъан жигитлеге нѳгерлик этгендиле.

Бу статьяда сѳз асламында поэтни Ата журт урушха эм бир аз кесеги уа кѳчгюнчюлюкге аталгъан назмуланы юсюнден барады. Алай Керимни поэзиясында биз жашауну тюрлю бетлерин кѳребиз.

КЪУЛБАЙ улу Алий,
журналист.

УРУШНУ БИР СУРАТЫ

Жай кюнню чыгъарын сакълай, шош къалкъыу
Этедиле тюзде орус элчикле.
Къайнагъан къазанлача, кёксюл тылпыу
Жаядыла чунгурлада кёлчюкле.

Субай акъ къайынчыкъ, белинден сынып,
Жатады, топ окъ юзюп. Андан азчыкъ
Арлакъда, таш ышыгъына къысылып,
Жангы къанча, къызарады гюл хансчыкъ.

Солдат а, бир эски ишин этгенча,
Олтуруп, байлайды жангы жарасын,
Айыралмазса, сабан чек ётгенча,
Жашауну бла ёлюмню арасын...

1942 ж.

СОЛДАТ

Уруш жоллада тенглерин асырай,
Жаралы солдат сау жетди Хорламгъа.
Къадар а, бушуунг, жаранг асыры
Аздыла дегенча, аны Холамгъа

Къайтармады, къыргъыз элине элтди.
Туугъан жерсиз - къанатсыз къушду солдат.
Душман эталмагъанны терслик этди:
Окъ тешген жүрек шош барады салда.

Ашырабыз аны... Къайтмаз ол артха,
Туугъан жеринден тансыгъын алалмаз.
Къабырда да киши жери солдатха
Туугъан жерича, тынчыкълы болалмаз.

Солдат энди, даусуз дунягъа кетип,
Терс тырманла эшитмез, бедиш сынамаз.
Алай, туугъан жерини жели жетип,
Къабырын ана къолуча сыламаз.

Жигитни ёлюгюн сыйсыз этмез жер,
Алыр, ашыра ауур бушуу чарсы.
Жерини жаз жели уа аны излер,
Баласын тас этген анача жарсый.

КИШИЛИК

Биз билебиз, кишиликни сагъаты
Жетди, – эрлик энтга да бизни атмаз!
Сермешде болурбуз кьурчдан да кьаты,
Кишилик энтга зорлукьгъа хорлатмаз.

Жюрекни окъ тешер деп, кьоркъмайбыз биз.
Окъ жарадан кьолубуз бла тутуп,
Барырбыз, хорлагъынчы тюзлюгюбюз!
Бошду, бош – сер душманны сант умуту.

Туугъан журт, анача, сыйлыды бизге.
Да ким унутады палахда анасын?!
Душман кирген эсе уа жерибизге,
Кишилик кючюбюзню бир сынасын!

Биз кишиликни биреуден ёнкючге
Ёмюрде да алмагъанбыз, – шартды ол.
Ол бирде, айланып элия кючге,
Душманны уясы таба салыр жол.

Ол сабийлигинде да болгъанды баз
Битеу дуняны кьара кючлерине.
Энди ол ётгюр эр болду, хорлатмаз,
Душманны жокъ этер аны жеринде.

Базгъын кишиле юйретдиле бизни
Отда да кюймеген кьурч кишиликге.
Таукеллик минг кьатлады кючюбюзню,
Ёлум да тыялмаз эрликни тикге!

Май, 1942

АНАМА САЛАМ КЪАГЪЫТ

Багъалы анам! Узакъ урушладан
Жазама санга салам къагъытымы,
Кече уа солуйду топ тауушладан.
Кесиме кьоя бу бош сагъатымы,

Эсиме тюшюре узакъ кюнлени,
Къагъыт жазама, кьоя турмай тангнга.
Сабийлигимдеча, сиеме сени.
Мен тансыкълыгъымы жазама санга.

Эсимдедиле Элия сабанда
Бахчачыгыбыз, акъ къайын терегим.
Ишден арып, терек тьюбу салкъында
Солуучубузну унутмайды жүрегим.

Иничке чѣпчюкча, ёсе эдим анда,
Дуниячыгымы такъыр эди чеги.
Элибиз башы къаяла артында
Манга бошала эди жер этеги.

Сен, башымы да тобугъунга салып,
Жырлаучу эдинг мудах-мудах жырла.
Кюнлюмде уа, къауданлары саргъалып,
Кёрюне эдиле эски къабырла.

Кѣз жашларынгы кѣрсем, жүрек ачы
Чанча эди, барча анда окъ жарам.
Сабий жүрегими кюню, къууанчы
Сен эдинг, багъалы, огъурлу анам!

Биле эдим атам эртте ѳлгенин,
Бизни къоюп, кетгенин къабырлагъа.
Мен кѣп уянганма кече, элгенип
Кюндюз сен жырлаучу мудах жырладан.

Къыш, агъачда отунчукъ этип, юйге
Келсем ингирде, къолларым къабышып,
Кѣл этдириучю эдинг ѳксюзюнге:
«Къалай жигитсе сен,– дей,– ахшы жашым!»

Жыргъа бушуу нек киргенин билирге
Акъылым жетмей эди ол сагъатда.
Тул анагъа ѳксюзле ѳсдюрюрге
Тынч болмагъанын кѣрген эдим артда.

Сен а хорлатмай эдинг къыйынлыкъгъа,
Болуучу эдиле жарыкъ кюнлеринг.
Жашау жүгюн санамай эдинг жукъгъа,
Айнып бара эдиле сабийлеринг.

Ёсе эдик юч ѳксюз – юч уланынг,
Бир ниетли болуп, кесинг суюгенча...
Аяза кетгенде жылла туманы,
Кёрюнеди сабий кюнюм тийгенча.

Мен бу назмуну къадардан тарыгып
Жазмайма. Эсгериу – тѣре саулагъа.

Огъурлу эки кёзюнгю жарыгъын
Къююп кетдинг манга ёмюр саугъагъа.

Кюн къууатыгъа, багъалыды манга
Сабыр сагъатда сени эсгериуюм.
Къыйын кюн мен солдат болдум заманнга,
Махтануы кёрюнмесин алай деуюм.

Сени разылыгъынг болмай, урушха
Атланыргъа жарамаса да, мени
Тыймазынга уа тюйюлме гурушха...
Шошлукъ бийлегенди уруш кечени.

Кюнбатышда топ тауушла тунчугъа,
Биз бой салдырсакъ душман къаласына,
Туугъан жериме къайтыр жолгъа чыгъа,
Ашыгъырма, сен сакълап тургъан суна.

Алай бюгюн тынчлыкъсыз жүрегинги
Инжилте болурла къайгъы, сагъышла.
Ингир сайын юйде келинлеринге:
«Къагъыт жазмайла,– дей болурса,– жашла.

Да, бошай болмазла. Урушну иши
Алайды, жашладан къалмайды кёлюм.
Шукур, эки таматам – эки киши!
Алай алыкъа жашчыкъ эди Керим.

Не билейим, жарсый болурму жашым?..» –
Дей болурса, от жагъада олтура.
Ана сагъышы – балала сагъышы,–
Жашау барыр, алай болгъанлай тура.

Жаралы болуп къайтхан солдатлагъа
Хапарыбызны сора болурса сен.
Хар эрттен сайын Бау аллына чыгъа,
Тарда биз келген суна болурса сен.

Жол чарсына къарай, ингирге тюбей,
Кесинг жангыз олтура болурса сен.
«Къадар, жашланы палахдан сакъла!»– дей,
Тангдан да алгъа тура болурса сен.

Аман тюшлени игиге жоралап,
Кесинги жапсара болурса, анам.
Алыкъа уруш барады боранлап,
Андан сау чыгъалмай да къалыр адам.

Алай болса, окъ тийсе, ийнан анга,
Сермешде ол тиймез мени сыртыма.
Мен туугъаным ючюн борчлума санга,
Насыбым ючюн а – Ата журтума.

Тюзлюкню кьоруулайбыз от жыллада.
«Ата журт» деген сёзню биргесине
Жюрегимде барыр уруш жоллада
Сени атынг, кьарыу бере кесиме.

Алай, урушладан арып келе, мен,
Уллу жолдан эл таба айланганда,
Сени Бау аллында олтуруп кёрмем,
Не сен аллыма да чыкьмазса анда.

Бу кьагъытны санга киши окьумаз.
Не, ёлсем, аны да айтмазла санга.
Сен кьабырда жатханлы болмады аз,
Жюрегим а бой салмайды заманнга...

Да, асыры узун кьагъытмы жаздым? –
Дейме бу кечени сабырлыгьында.
Юйюне тансыкь саламы уа азы
Жазылмай кьалгъан болмаз бюгюн мында.

«Сен, окьулмаз кьагъытны жазып, неге
Кюрешесе?» – деп сорлукьла болурла.
Мен а жазама, битеу ёмюрледе
Кьагъыт алмай эселе да кьабырла.

Алай, элтсин деп, кишиден тилемем.
Кьагъытлагъа жол жокь ары ётерге.
Шош сагъатлада уа бек сюеме мен
Сени бла сабыр ушакь этерге...

Мени сен юйретген эдинг кёзбауну,
Тилчини, хыйлачыны да суюмезге,
Жалгъан дау айтханнга кечмезге дауну,
Не терсликни башын сылап иймезге.

Сен юйретген эдинг – эрлеге ушاپ,
Керти сёзлю, тюз ниетли болургъа,
Онгузлагъа, ёксюзлеге болуша,
Тюзлюк ючюн кюрешгенлей барыргъа.

Бюгюн менде таукеллик, чыдам, кьарыу
Бар эселе не башха эрлик шартла,–

Аланы сютюнг бла бердинг барын,
Ата журтум а айнытханды артда.

Да... Бошайма кьагъытны. Кечеги кьуш
Кьычырады... Сагъат кьалгъанды тангнга.
Танг аласында уа башланыр уруш,
Энтта бир кьаум сёзюм барды санга.

Мен сау кьалсам, барырма кьабырынга,
Тансыкъ жүрекде барды ол умутум.
«Сау кьайтханма,– деп, шыбырдарма санга.
Жауну ууатды,– дерме,– Ата журтум.

Сен эштемисе,– дерме,– ауазымы?
Жер юсюнде уруш оту ёчюлдю!
Отдан сау чыгъып, кьайтханма ызыма.
Дуниягъа кюселген рахатлыкъ келди...»

Айтырма ачы урушла хапарын,
Манга дайым кьалай болушханынгы,
Жараланы, бушууланы да – барын,
Тюзлюк ючюн кьалай урушханымы.

Алыкъа уа – жукъла! Кьабыр шошлугъун
Бузмасынла узакъда топ тауушла...
Кёкде улуйду душманны топ огъу.
Да, башланадыла эрттен урушла.

1942

ДУНИЯ АЛТЫНЫНДАН БАГЪАЛЫ ЖЕРИМ

Туугъан жерим! Сенден кенгде манга кёп,
Аз айланыргъа тюшгенде да, санга,
Сабийча, тансыкъ болуп тургъанма, кёк
Чарслы жолларынгда тюберге тангнга.

Сен а манга боз булутла башындан
Бирде – жарыкъ, бирде мудах кьарадынг.
Кьууандырдынг жолоучу сагъышымда,
Бушуу да сыната, жүрек тарадынг.

Кьалай болгъанда да, сени жангыз бир
Кёрюр ючюн туусам да мен дунягъа,–
Аламатды дер эдим жашау-ёмюр! –
Сени ариулугъунга жырла тагъа.

Сени бийик кър тауларынг – эрликни
Суратыча, турадыла ёмюрден.
Сени кириш къаяларынг – бирликни
Сыфатыча, къатыдыла темирден.

Къыйын жоллагъа хазырлай, сен бизни
Хомух ёсдюрмединг, керти, эркелеп;
Бизни сермешге чакъыргъанда тюзлюк,
Жюрекле болмазча этдинг экили.

Бешик жырынг бизни ийнакълап турду.
Бешикден къопханлай а, къолубузгъа
Сюрюючю таякъ, къама да тутдурдунг,
Туз бла гыржын сала жолубузгъа.

Гыржынынг, къаманг, сюрюючю таякъ да
Болушдула минг палахха чыдаргъа.
Эслемединг сен бизни жан аяп да,
Тюшгенинде къан сермешге чыгъаргъа.

Биз, уланлыкъ жумуш къыла заманнга,
Къыдырдыкъ эсе жолла тигин, ёрюн,–
Бары ючюн да баш урама санга,
Дуния алтынындан багъалы жерим!

1961

ЭТЕЗЛАНЫ ОМАР

(1913–1964)

1933 жылда кюз арты кюнледен биринде манга - ол жылда Ленинчи окьюу городокну устазларындан бирине - бир таза кийимли, сабыр сёзлю, орта бойлу, орусча да, тауча да таза тил бла сөлеше билген, сепкилбетлирек жаш келди. Баям, ана тилибизде газетде дайым назмулары чыгыгычусу ючюн ишми болур эди, ол жаш, кьол бере, былай айтхан эди, ийменерек да болуп:

- Нёгер Гуртуев (ол жыллада «товарищ» неда «жолдаш» демегенлей, «нёгер» деучю эдиле), мен сени таныргъа келгенме. Арсарсыз, тюзюнлей келип кьалгъаным ючюн айып этерге да болурсуз. Болсада, кечигиз. Сюйюп келгенме.

- Да нек айып этеме да? Келдинг эсенг, сау келе тур, жаным-кёзюм, - деп, кьолун тутханымда:

- Мен Этезланы темирчи Миммолатны жашыма. Атым Омарды, - деп, ол аз-маз ышарды. Сора, артхаракъ туруп, бетиме, кёзюме къарап тохтады.

- Мени уа билгеннге ушайса. Мен да Гуртуланы Робертме, - деп, аныча ышармыш этдим, кьолун да кьолум бла тутханлай.

Ол тюбешиу Ленинчи окьюу городокну арбазында болгъан эди. Алайдан, сёз сёзню айтдыра, экибиз да мени общежитде отоуума баргъан эдик. Бир кесек ауузланган да этип, сөлеше-сөлеше, артдан- артха терен таныш болдукъ. Ол мени назмуларымдан кёбюсюн биле эди. Кеси да назму жазаргъа эниклегенин айтды. Сора галифе кёнчегини хуржунундан бир кьагыгът чулгъамны чыгъарды.

Анда уа аны назмулары бар эдиле. Аны пионерни юсюнден жазгъан назмусу эсимдеди. Ол назмуда окьюна аны назмучулукъгъа фахмусу болгъаны билине эди.

Суратлау литератураны юсюнден сөлешгенден сора биз жашау вопрослагъа кёчген эдик. Омар ол заманда Ышхалукъа башында Моллаланы хуторунда эди. Анда ана тилден сабийлеге дерс бергенин айтхан эди. Болсада, бери, мен болгъан жерге, Ленинчи окьюу городокга келирге сюйгенин айтханда, мен анга амал этерге тебиредим. Мен аны бир кьауум кюнню кесими биргеме тутхан эдим. Бир ашны ашап, аякьлашып-башлашып, бир ундурукъда жатып, бир талай заманны тургъан эдик. Экибиз да, туугъан къарындашлача, бир бирге бек халал эдик. Сёзде айтылыгычусуча, бир кьабынны эки тенг эте эдик.

Окьюу жыл башланьыргъа кёп кьалмагъан эди. Мен анга айтхан эдим:

- Иги жаш, сени керти да мени бла бирге ишлерге сюйгенинге ийнанам. Алай эсе, городокну директоруна тилек кьагыгът жаз. Сора, экибиз да барып, мени дерслеримден бир кьауумун санга берирча этейик. Мени дерслерим асыры кёпдюле, - дегенимде, Омар кесини алаамат ариу хагы бла заявление жазгъан эди. Ол заманда мени хагым да ариу болуучу эди, тап, тенглериме юлгюге окьюна кёргюзтнучю эдиле, алай Омарны хагы уа каллиграфия жа-

нындан айыпсызлыкдан сора да, бир ариу накъышлы эди да, мен анга бек сукъланнган эдим.

Кёп да мычымай, Омарны тилеги къабыл болгъан эди. Аны, бир ай сынау болжал бла окъуу городокда устаз ишге алгъан эдиле. Дагъыда бир бёлек кюнден сора уа мен кесим тургъан общежитни комендантындан тилеп, юйню тазалыкъда тугуучулары адырлары тургъан бир гитче отоучукъну бош этдирген эдим. Анга жангыз бир ундурукъ бла шинтик сыйыннган эди. Ол Омарны биринчи фатары болгъанды. Эсимдеди, ол отоучукъну абадан, тёртгюл терезеси адам бийиклигинден иги кесек да бийикде эди. Болсада, отоу къарангы тойюл эди. Эшиги уа, Омар анда болса, хар заманда ачылгъанлай туруучу эди. Ол бир этажлы юй Нальчикде Свобода орамда, бюгюн да бузулмагъанлай турады. Ол жыллада Ленинчи окъуу городокну юйюнден сора да, князьладан, помещикледен сыйырылып алыннган 16 юй бар эди. Бирлеринде, мен кёргенден, окъугъанла, бирлеринде окъутханла, бирлеринде да окъуу юйню башха къуллукъчулары жашай эдиле. Омар тургъан юй да Шарданов деген къабартылы князьны юйю эди.

Бирге жолдаш-къарындаш болуп тура кетгенден сора, Омарны таныгъан къабартылы, оруслу, малкъарлы жазычула бары да, ол жазгъан суратлау чыгъармаланы окъуучула да аны бек ариу кёре башладыла. Ол 1940 жылда СССР-ни Жазычуларыны союзуна членнге да кирген эди. Бизни республиканы жазычуларыны суратлау литература ишлерине дайым къошулуп келгенди.

Жемишли терек бахчада жемишле тюрлю-тюрлю боладыла, бирлери, не айтырса, абаданла, ариула. Аланы кенгден къарап окъуна кёресе. Кеслери да элпекдиле, терекни бутакъларын энишге басып турадыла. Суратлау литературада хал да ма алача болады: бир-бир авторла аз жазсала да, магъанасы аслам болгъан чыгъармала жазадыла. Аланы жазгъанлары ол жемиши мытхы, айбат болгъан жемиш тереклеге ушайдыла, бир къауум чыгъармаланы уа сёзлери кёп, магъаналары уа аз болады. Ол тюрлю чыгъармала жемиш тереклеге ушамайдыла - тал тереклеге, жерк тереклеге ушайдыла. Алада да файда барды, алай ариу тюрсюнлю, хычыуун татыулу жемишни уа аладан бош сакълайса. Кертиди, сёзю аз, магъанасы уа кёп болгъан чыгъармала бизни суратлау литературабызда да аз тойюлдюле. Алай литературабызны магъанасын окъуучугъа тюз ангылатхан масагъатчыларыбыз асыры аздыла да, школ китаплада окъуна къарыусуз чыгъармала андан бардыла.

Мен малкъар литератураны битеу да халындан айтыргъа къаст этмегенме. Бу эсгериуде жаланда бизни белгили жазычуларыбыздан бирини - Этезланы Омарны – юсюнден айтыргъа умут этеме.

Ана литературабызда, артыгыракъда суратлау литературабызда, Омарны уллу юлюшю барды. Аны себепли ол малкъар литератураны тарыхында белгили жерни алады. Кертиди, аны чыгъармаларыны юсюнден ангылатыу сёз да жазылгъанды. «Малкъар литератураны историясыны юсюнден очеркле» деген китапчыкъ 1978 жылда басмаланганды. Ол игиди, алай не асыу, китапны саулайда тиражы жаланда бир минг болады. Ол а азды. Аны себепли ол китапчыкъны малкъар устазлада кёрмей къалгъанлары окъуна болурла. Анса уа ол басмадан чыкыгъанлы аз заманмы озду?

Бу китапчыкъда Омарны юсюнден статьяны Тёппеланы Алим

жазганды. Андан сора да, ол китапчыкыда ана литературабызны юсюнден Орусбийланы Фатимат, Холаланы Азрет, Маммеланы Далхат, Толгъурланы Зейтун да жазгандыла. Барына да ыспас этеме.

Башында айтханымча, бизни ана литературабызда Омарны уллу кыйыны барды. Анга ма бу затла шагъатдыла:

1937 жылы февраль айында, аты ёмюрледе айтылган А. С. Пушкин ёлгенли 100 жыл болганда, биз, къабарты-малкъар жазыучула, ол кезиуге атап, бир къауум зат этген эдик. Бизни организациябыз берген проектге кёре, Нальчикде Базар орамгъа Пушкинни атын атаган эдиле. Андан сора да, уллу поэтке атап, бир къауум китап чыгъарган эдик. Ол китапланы санында, сёз ючюн, «Къабарты- Малкъарны писательлери А. С. Пушкиннге», «А. С. Пушкин малкъар тилде» деген китапланы чыгъарган эдик. Биринчи китапдагы назмула Этезланы Омарны А.С.Пушкиннге жазган назмусу бла башланадыла, экинчи китапда уа Этезланы Омар кёчюрюп, А. С. Пушкинни «Борис Годунов» деген трагедиясыны аш юйдеги сценасы барады.

Этезланы Омар суратлау литературада фахмусу артыкъда малкъар халкъ Орта Азиядан туугъан жерине къайтхандан сора ачыкъланнганды. Омар биргебизге болмай, биз литература жыйымдыкъ хазна чыгъармагъанбыз. Аны алайлыгына бир къауум юлгю келтирирге боллукъду.

1957 жыл. Нальчик. Къабартыны Россейге кеси ыразылыгы бла къошулганыны 400-жыллыгына аталып, ол юбилейге чыкыган малкъар поэтлени назмулары «Къарындашны сёзю» деп эди. Ол китапда 22 авторну арасында 6-чысы Омарды. Анда аны «От кюнле» деген поэмасыны юзюгю басмаланнганды.

1958 жыл. Москва. «Совет китап басма» «Малкъарны поэтлери» деген назму жыйымдыкъны орус тилде чыгъарады. Анда Этезланы Омар он назмусу барды. Ол назмула Битеусоюз радио бла да айтылгандыла.

1959 жылда малкъар поэзияны Антологиясын жарашдырган эдик. Омарны «Кавказ» деген назмусу, «От кюнле» деген поэмасыны юзюклери, «Сагъыш» деген тарых магъаналы къысха, алай окъуучуну сагъыш этдирирча назмусу басмаланнгандыла. Омарны бу мен атын айтхан «Кавказ» деген назмусуна уа аты махтау бла айтылган халкъ артистибиз, суюген жырчыбыз Отарланы Омар алапат иги макъам салганды. Анга биз сахнада, радиода айтылса да, бек суююп тынгылаучубуз. Ол жырны сёзлерини таплыклары да Этезланы Омарны фахмалу жазыучу болганына шагъатлыкъ этдиле:

*Сенсе, Кавказ, гюл-гюл жаннети жерни,
Къар башларынг заманланы сынайла, -
Бийиклеринг, къанат битдирип, желни
Ойнаталла, сызгъырталла, сызалла.
Бирде малтай, ойнай сени юсюнде,
Хауле туманла юсюнгю жабалла,
Бирде чууакъ кече, айны тюбюнде
Чыранларынг жсаухар кибик жаналла...*

Жырны жыр этген - аны макъамыды деучюдюле. Омарла уа экиси да сёзню тап тюшюрюрге бек устадыла.

Малкъар поэтледе бек уллу поэманы жазган Этезланы Омарды. Аны

«Нарт кьаланы жашырынлары» деген поэмасында 9000-ден артык тизгини барды. Алай ол поэма басмаланмай кьалгъанды. Андан сора да, басмаланмай кьалгъан назмулары, поэмалары да Омарны аз тьойюлдюле.

Этезланы Омар малкьар прозада повестьлени, романланы башлагъанладан да бириди. Аны «Къаяла унутмагъандыла» деген повести, аны ызындан а «Тарда» деген романы чыкыгъандыла.

Малкьар драматургияда да Омарны кьол кьыйыны барды. Аны «Къанлы той» деген трагедиясын ким билмейди?

Омарны чыгъармалары антологиялагъа, хрестоматиялагъа да киргендиле. Повести, романы, трагедиясы да малкьар школлада окьутулунадыла. Жаланда 6-чы бла 8-чи класслада Омарны бу юч да чыгъармасын окьутургъа, юйге дерследен сора да, он энчи сагъат бериледи. Бюгюн бизни халкыбызда аны литературада ишине шагъырей болмагъан адам хазна жокьду. Ол ажымлы ёлюп кетген эсе да, аны суратлау литературабыздагъы кьыйыны унутуллукъ тьойюлдю.

Этезланы Омар 1913 жылны октябрь айында Гирхожан элде туугъанды. Не медет, ол 50-жыллыгъында, ажымлы ёлюп, дуниядан кетгенди. Омар чомарт адам эди. Тенглерин да чомарт сыйлаучу эди. Кертиди, кесини юсюне-башына уа сакъ болуучу эди. Кёбюсюнде аны аякларында, къара миялача жылтырагъан чурукълары, юсюнде кьолан галстук да кысылгъан, къар кирик, таза акъ кёлеги, европачыладача, тап костюму, башында фетр кьалпагъы бар эди. Не айтырса, интеллигент сыфатны атмай эди.

Аны суйген адамлары аз тьойюл эдиле. Алай аны таза шуёху уа Ахматланы Ахья эди. Экиси да асламысында бирге айланыучу эдиле. Назмуларын да бир бирге окьуучу эдиле. Омар ёлген сагъатда да аны биргесине, аны кьатында биринчи Ахья болгъан эди.

Ахьяны ол кюн, Омаргъа къарап, аны ючюн кьалай сытылып жилигъанын бюгюн да унутмайма. Омаргъа Къайсын да бек бушуу этген эди. Омарны атын терк-терк сагъына туруучу эди.

Омарны кесини ахлуларындан сора да, аны таныгъан окьуучула да, кьабартылы, малкьарлы жазыучула да бирге жыйылып, барып, аны ёлюгюн Гирхожан элни, аны туугъан элини кьабырларында, адетде болгъаныча тёрени этип асырагъан эдик.

Ёлген жаннетли болсун, энди ол бери кьайтырыкъ тьойюлдю. Алай ол жазгъан чыгъармаланы бирге тийишдирип, жангыдан абадан китапла этиуню мен тийишлиге санайма. Аланы тийишдирип ючюн а, аны жараулу киши болуп тургъан жашы окьуна болушурукъду. Не уа ол ишни мадарыр ючюн, Жазыучулары союзунда неда илму-излем институтда ол ишни тамамлар адам табыллыкъ тьойюлмюдю?

Сау турса эди, ол алыкъын чыгъармачылыкъ ишин селейтмез эди, кёп ахшы затла жазар эди. Омарны жашауунда кьыланчла, айланмала да кёп бола келгендиле. Бу кысыха эсгеринде аланы юсюнден айтыргъа тошмейди. Жазама дегеннге Омарны жашау ызы сау бир китап боллукъду. Битеу алып къарагъанда, Этезланы Омар бизни ана литературабызда белгили, файдалы жерни алады.

ГУРТУЛАНЫ Берм.

КЪАЯЛА УНУТМАГЪАНДЫЛА

(Повесть)

Тотур эли Басхан ауузну уллу эм кюйсюз жерлеринден бириди. Деменгили чынгыл къаяла, юч жанындан тохтап, аны тегерекде айбат жашнагъан дуниядан - гокка хансла кюйюз сокъгъан жашил талаладан, кырдыклары белге келген къолладан эм къышлыкълардан, кече-кюн да чапыракълары бир бирлерине шыбырдап тургъан къайын агъачладан жашырады. Къыш айлада Кюнню кезю Тотургъа керюнмегенлей, бугъунуп, деменгили къар таулары арты бла шош жюзе батады, жаз болса уа, ол бирси элlege кесини жарыкъ нюрюн онбеш-оналты сагъатны чомарт тегюп турса, тотурчулагъа бир кесекчикге кез къысханча керюнюп, къая артларына бугъунады эм ол кезиуде, башха жерледе дунианы жарыгъы къууатлы тегюлсе, табийгъатда жанлы, жансыз да, кюнню таякъларында жууунганда, Тотурну юсюнде не эрттенлик, не ингирик болгъанлай, экинди ууахтыны бояуу тохтайды. Тегерекде кюн бла жарыкъ кеслерин къызгъанмагъан элдеде жашагъанла тотурчулагъа, лакъырда этип, «кюнтиймезле» деп атайла.

Тотурну озгъан емюрледе мазаллы къолла бла ишленген хуна юйлери аты нарлагъа къошулгъан, жырлада жырланган батыр Къаншаубийни оюлгъан къаласыны ал жанында басынышхандыла.

Кенгден къарагъаннга чалыдан эшилип ишленген ожакъла, юйлени орунуна да оюлгъан къаядан тюшген мазаллы таш гыйыла керюндюле. Дауурун такыйкъагъа да тохтатмагъан Басхан сууну онг жагъасы кесини тюрло чырпыларыны арасында зулмулукъ емюрде жоюлгъан жомакълыкъ Къаншаубийни эм аны жашау негери, ариулугъуна тенгшиси табылмагъан Гошаях бийчени, кешенелерин сакълайды. Емюрле озсала да, уста къолла бла ишленген акъ кешене жауунланы жуугъанына, желлени, боранланы ургъанына кесин хорлатмай, ехтем сюеледи, ол экисини юсюнден этилген сюймекликни чегин кесген мудахлыкъны ахырын сыфатлагъан жыр а Малкъарны тауларында, Къабартыны езенлеринде бюгюн да жырланады.

Бир кесек теберлакъда уа малкъарлыла тыш жерледен Басхан ауузуна кирген душман аскерлени тыяр мурадда ишлеген хунаны юзюклери эсленедиле. Ма бюгюн да габушурланы эм жылмыланы бир жанына этип къарасанг, аны мазаллы ташларыны юслеринде топ окъланы ызларын керлюксе.

Элден ерге иги кесек етген жерде, аны хар затха да сансыз, уянмагъан къаяларыны арт жанында, Уллу Басханны чыран суууну башында Кыртык къолну жайлыкълары эм къышлыкълары керюнедиле. 1919 жылны июль айында къарт Тотургъа, бирси жерлегеча, келлик жангы жашауну эшигин ачыуда биз унутуп болмазча къан тегюлген иш болгъанды.

Бу гитче повестьде аны хапарын айтыргъа сюебиз.

Къызыу кюн кёзю кёкню элни башында кёрюннген кесегин жарыкълап озгъан кезиуде минарадан Къазий эфендини ачы узун тауушу, халкъны жума намазгъа чакъыргъан азаны эшитилди. Халкъ, сууну эки жагъасына да къуюлуп, абидез ала эдиле. Ала къуру тотурчула туююл эдиле. Къарт Быллымдан башлап, эмегенини хуржунунда букъгъанча, уллу къаяны арт жанына букъгъан Ит-Къолну адамына дери, келалгъан - кими атлы, асламысы - жаяу, ара элге жума намазгъа жыйылгъан эдиле.

Эфендини ауазын эшитгенде, намаз этиучюле, ашыгъышлы, чабырларын къаплап, жыйын-жыйын болуп, межгитге кирдиле.

Тюбюне кюйюзле эм омакъ накъышла ишленнген таулу кийизле жайылгъан межгитге кирип, адамла, сатыр-сатыр болуп, бёрклерин кийип, тынгылашып сюелдиле.

Бюгюн Къазий эфенди намаз этдириуюн башха кюнледен тюрлендиргенди. Аны мазаллы, бираз гуппур аркъасы, Къуран излегенча, халкъгъа айланып туююлдо. Мусарабха кирип, тапкадан къагъытлары саргъалгъан эски китапны алып, халкъгъа, анга къарап тургъан кёп кёзлеге бурулду. Халкъны аллында Ислам динни келечиси, халкъны сёзюне ийнандыра, алагъа айтхан оноун этдире юйреннген эфенди, жыйылгъанланы кёзлерине огъурсуз къарагъан халда, ол эски китапны да ачып, уллу ауаз бла айтды:

- Эй, жамауат! Бу арт заманда халкъны жюрегине къайгъы салгъан хапарла Мухаммат файгъамбарны, Аллахны саламы анга болсун, къолу бла жазылгъан, динни ёзегине дери хар заты жазылгъан китапны ачдырды. Бу китапда дуняны, ахыратны да бизге белгили болмагъан борчларыбыз жазылыпдыла!

Ол, сёзюн тохтатып, отча жаннган кёзлерин намазгъа хазырланнганланы башлары бла эшик таба къаратды...

- Тынгылагъыз, жамауат! - деп, эфендини ауазы жангы кючде зынгырдады, - ма, уллу файгъамбарыбыз Мухаммат, Аллахны саламы анга болсун, айтханлай: «Жер башында болгъан гюняхла Аллахны къулларын уянмазча жукъугъа кёмселе, гяурланы, огъурсуз, кюйсюз, жазыкъсына билмеген гяурланы кюнлери жетерикди, ол заманда таулада эм къоллада, тенгизледе эм ёзенледе, сыртлада эм жагъалада - битеу да жер башында - къанлы уруш боллукъду... Ол заманда, эфендини къашы-башы тюрленди эм санлары титиреди, бир адамла чыгъарыкъдыла... Ала шериятха, диннге, Аллахны кесине окъуна къажау болуп сюелликдиле... Ол адамланы атларына большевикле!.. Коммунистле! - дейдиле! (Бу кезиуде басынып тургъан адамла къымылдашдыла.) Ала бизни динибизни, къатынларыбызны эм сабийлерибизни сыйырлыкъдыла! - Ма алай айтады Мухаммат файгъамбар, Аллахны саламы анга болсун.

Эфенди жюрегинден кючсюндю, мудахланып, кёзлерин энишге ийди эм инжиулю сагъышха кёмюлдо.

Сора, жукълап, бир аман тюшле кёрюп, элгенип уяннганча, башын кётюрюп, къычырды:

- Тынгылагъыз, жамауат! Бу китапда жазылгъан кезиу толу

кертилигинде жетгенди. Хар керти муслийман, кьолуна сауут алып, файгъамбар келтирген китапда жазылган затны толтурургъа борчлуду!

Эфенди ёхтем халда кьалын китапны бир кьагъытын аудурду эм ачыкъ, сёзню сёзден бёле, ийнандырыулу халда окъуду: «Муслийманла! Бу кюнледе сиз, гяуурла - большевикле бла кюрешир ючюн, кьанлы урушха чыгъаргъа керексиз!» – Сёзюн тохтатып, ол экинчи кере халкъны кёзлерине жютю кьарады, эм, кьалтырагъан кьоллары бла алып, кьалын китапны жерине салды.

- Межгитни ичи шошду, тылпыусузду, эфендини кюйсюз сёзлери бла кьыздырылган хауа, адамла кьурушханча, уюпду.

Къазий эфенди, кимни эсе да сакълагъанча, эшиклеге кьарай, ала дауурлу, кьаугъалы ачылганда, ол ёхтем, базыныулу бет алып сюелди.

- Эй, кенг туругъуз! Адик келеди!

- Келеди Адик! - деп кьычыра эдиле бир кьауум сауутланган адам, ушкок кьалакълары бла адамланы ары-бери тюрте.

Межгитни ичинде халкъ, башларын буруп, артха кьарадыла. Намаз этгенлени арасында ётер аралыкъда князь маталлы бир адам кёрюндю: ол - кьолунда кьамичиси бла, бийик, кьара мыйыкълы, юсюнде алтын окъа бла тигилген акъ чепкени, кёзлерин да аз сююзлте, тегерегиндегилени эслемегенча этип, терк Къазий эфендини жанында намаз этгенлеге бурулуп сюелди.

- Жамауат,- деп, ырахат эм тынч башлады эфенди, - ма сизни аллыгъызда бизни тенгибиз эм кьарындашыбыз, кеси эллибиз Адик. Къартланы кьошмагъанлай, ала исламны кьурч кьаласыдыла, битеу Аллахха ким ийнана эсе да, тюзлюкге ийнанганла, анга тынгыларла эм бизни сыйлы князьны ызындан барырла!

Адик, кёзлерин сююзлте эм бёле-бёле, хырхаланган ауазы бла алгъаракъ чыгъып, эфенди айтханланы кьайтара, кьанлы кюнлени юсюнден, кьоркъунчлу гяуурланы юсюнден айта келип, атны ургъан халда кьамичисин кьагъып эм тауушсуз тургъан халкъгъа кьарап, ачы кьычырды:

- Ким дин-ислам ючюн эсе, шериат ючюн, кьолунда саууту бла – мени ызымдан! Большевиклеге! - деп, дагъыда биягъы эфендини жанына сюелди.

Тынчды, киши кьымылдамайды, жангыз да Адикни жыйынындан адамла, бир бири бла сёлеше, ушкокларын тыхырдатадыла.

Уллу башлы, узун бурунлу, гуппур, барындан да бек тозурап, къартланы аллында эм мажал жерге ычхынып эм жукъ чакъыргъанча, тегерегине кьарады.

- Муслийманла, бизни ючюн, бизни ислам динибиз ючюн гяуурла бла кюрешип айланган бизни сыйлы Адикге не жууап беребиз? - деп сорду Къазий эфенди.

Къартла, ырахатсызланып, бир бирлерине кьарап, шыбырдаша, тёзюмсюз халда сюеле эдиле. Тёзюмсюзлюкню барысындан да бек жютю сёзлююгю бла, чамчылыгъы бла хар кимге да белгили, къарт болса да, жашча, тири Гамай эди. Ол, тегерегиндегилеге кьарап, кёзлерин ышарта, кьысха, бурма сакъалчыгъын сылай эди. Аны кьара, жарыкъ

кёзлеринде базыныуну халы эслене эди. Ол, алгъа чыгып, кезиу-кезиу Адикге эм Къазий эфендиге баш уруп, акъырын сёлешди.

- Бизни багъалы къоншубуз, эллибиз, тенгибиз эм къарындашыбыз Адик! - деп башлады Гамай, тюз эфендини сёзлерин къатлагъанча эм аны бетинде аз эсленген кюлюрге хазырлыкъ эсленди. - Биз къартлабыз - ёлор кюнлерибизде, ёлор сагъатларыбызда... динсиз, иймансыз къалмайыкъ деп, намаз этерге жыйылгъанбыз.

Къазий эфенди башы бла ыразылыгъын билдирди. Адик ёхтем халда мыйыкъларын бурду.

Намаз этмеселе да, межгитни ачылгъан эшиклерини юсюне басынган адамланы кёрюп, биягъы Гамай сёзю бардыра эди.

- Биз бери, - деди ол, - Аллахуталагъа борчлу болуп къалмайыкъ деп жыйылгъанбыз. Ёлом не сагъатда, къалайдан келлигин киши билмейди... Зикирде да айтылады:

*Туугъан жеринг - къара жер,
Жашар жеринг - къара жер,
Бу дуниядан ётсенг да,
Жатар жеринг - къара жер.*

Ол намаз борчубузну толтурургъа биз Аллахны бу сыйлы юйюне жыйылгъанбыз...

Адик, сагъайып, къашларын тюйдю, эфенди уа, кёз къакъмай, огъурсуз кюйде Гамайны кёзюне къарады. Намаз этерге жыйылгъанланы араларында тёзюмсюз къымылдау эсленди.

- Былайда бизни жуугъубуз эм тенгибиз Адик,- деп, жангыдан къайтарды Гамай, - бек сейирлик зат айтды... Мен къалай эсе да адамланы ангыламайма. Бир къауумла, большевикле келселе, жер тенг боллукъду дейдиле. Бир къауумла аладан эсе меньшевикле мажалдыла дейдиле. Багъалы Адик да - бизни жигит князыбыз эм тенгибиз, халкъны аланы барысындан да мен кесим бек сюеме дейди...

Гамай, бир кесекни тынгылап туруп, арлакъда гуппурланып тургъан Сюляй улу Дукъум таба къарады...

- Бизни князны тамашалыкъ жигит нёгери барды... Сюляй улу чырайлы Дукъум... Ол анга нёгерлик этеди эм аны жанын сакълайды...

Бек къайгъылы бетледе, бек сагъышлы кёзледе ышарыулу хал эсленди. Дукъум, хыликкя сёзю ангылап, болсада, аны билмегенча этип, бютюнда бек мушулдап, башын ёрге тутду.

- Болсада, - деп, бардырды Гамай,- ол былтыр жарлыланы биченлерин къалай сыйыргъаны эсимдеди. Жилий, жалынып кюрешген эдик, алай ариу жигитни жүреги ташдан къатыды... Ма ол да бизни тенгибизди, къарындашыбызды.

Адик, къамичини Гамайны юсюне силкиндирип: «Болду!» - деп къыжырады. Гамай артга турду.

Къозгальган бал батманны чибинлерича, къозгальган халкъны ичинден эки мазаллы, кенгжауурун жаш - Гамайны эки жашы - чыгып, кюйсюзленгенлерин букъдура, башларын энишге тута, агаларыны

кьолтугъундан тутуп, чыгъарып, алып кетдиле.

Гуппур Дукъум, кьутургъан адамча, тегерегиндегилеге ышангысыз къарай, Адик белги берсе, ол кёргюзтген адамгъа мыллыгын атаргъа хазыр болуп тура эди.

Гамайны орунуна къарыусуз санлы, хыйла акъыллы къарт Жюнюс сюелди.

- Багъалы Адик,- деп башлады ол,- ауругъан кёзлерин терк-терк кыса, - биз, къартла, бусагъатда жер башында болгъан затланы асламысын ангылаялмайбыз. Аны себепли уа биз жангылыргъа да болурбуз. Сен, князь, бизни таныйса, биз да сени таныйбыз... Андан эсе жашла бла ушакъ эт. Бизге уа бу къартлыгыбызда намаз этерге кьой.

Адик Жюнюсге кюйсюз къарады:

- Ахшы, алай эсе! Этигиз намазыгъызыны! Алай, намаз этип, бир жангызыгъыз кълмай, ныгъышха жыйылыгъыз! - Бу сёзле бла, тишлерин кысып, къаш-баш тюйюп, къара жилинча, адамланы араларын жырып, чыгъа тебиреди.

- Кенг туругъуз! Жол беригиз, Адик барады! - деп, гуппур Дукъум адамланы ушкок къалагъы бла ары - бери тюртдю.

...Кечеги, къарангы кёкню Тотургъа кёрюннген кесекчиги жулдуздан толду, жумушакъ къарангылыкъ, кёзге кёрюнмеген жабыу болуп, талгъыр къаяланы, таш юйчюклени, анда-мында битген кынгыр бутакъ терекчиклени басдырды.

Тауланы юслеринде ырахатлыкъ, салкъынлыкъ тохтады. Эм бу мамырлыкъны ичинде заманнга къажан адам ауазла кьулакъгъа эриши кёрюнюп эшитиле эдиле:

- Ныгъышха! Ныгъышха!

- Эй, ол хунагъа таянып жукълагъан!

- Ныгъышха!

- Дукъум, бир эки нёгер да алып, Гамайны жашлары бла бирге ат аллына сюрюп, ныгъышха тапдыр! Терк! - деп, Адик, эфендиге бурулуп,- санга, манга да бой салырча этейим мен бу бой салмагъан халкъны,- деди.

Эфенди, жукъа чал сакъалын сылай: - Адик, динни тазалыгъын санга ышанама, адамла бузула башлагъаннга ушайдыла,- деди.

Элни эки кынгыр эм тар орамчыгъы бирге кьошулгъан жерде эски бийик хунаны аллында тегерегине адамла басыннган уллу от жана эди. Адамланы ауаналары эм аланы тынгылаулары кечеге эришип сюелген къара тереклеге ушай эдиле. Болсада арада отну жарыгъында кимни эсе да кьолу кьамичини акъырын кётюрюп, сора кючю бла энишге бошлана эди. Аны тюбюнде уа, жер кеси ахтыннганча, кючю ахтынуула эм кьарт кёкюрөкден чыкъган жётелле эшитиле эдиле.

Къарангъдан, отну жарыгына сюркеле, таягына таяна, кьарт, къарыусуз Жюнюс жууукълашды. Уллу от жууукъдан-жууукъ кёрюнюм эм ынычхау бла туугъан жётел бекден-бек эшитилди. Аякъларыны юсюне кючден сюеле, къарт адамланы аралары бла алгъа кирип - отну тютюню бла жарыгъындан кьоркьгъандан эм сейирсиннгенден терк-

терк жилимукьлу кёзлерин кьакьды: ташлы жерде бир адамны арыкь сырты агъара эди. Бир къарыулу жаш арымайын эм тохтамайын аны кьамичи бла тую эди. Арлакьда жыжымла бла байланып, бетлери жара, кьан болуп, отун жаркьалача, бир бири юсюне атылып экеулен тура эдиле.

Жюнюс, ала бюгюн межгитге кирип, Гамайны эки кьолтугъундан тутуп чыгъаргъан эки жашы болгъанларын таныды. Ол туююле тургъан адамгъа иги эслеп къарап, Жюнюс артха чартлады: ол Гамай кеси эди!

Жарыкь жырлаучу, закий лакьырдачы, битеу эл суюген Гамай, кьымыжа болуп, бауурундан кьумда жата эди, аны акъ бурма сакъалы кир буштукъча болгъан эди; ол тохтап ынычхай эди эм, къарылып, жетел эте эди.

Жюнюс ол адамла басынган от тогъайдан акъырын артха чыкьды, солуусуз, болалмай, хунагъа таянды эм бир кесекден кьоллары бла къармай, хунаны жылы ташларындан тутта, артха, орамны къарангысына, кирди. Отдан чыкьгъан жарыкь хунаны габу бла эриши ылыбытадан толгъан башын жарытды. Жюнюс ары къарады эм, жангъдан кьоркьгъандан, аны жюреги чанчды: ташланы артындан кючден тыйылып тургъан огъурсузлукъдан эм терен сагъышдан толгъан эки кёз къарай эдиле.

Темир бёрк, тырмы тартылгъан мангылай, сол къашны башында жара тап кёрюне эдиле...

- Темирбаш! Сенмисе бу?

- Тын, Жюнюс, акъырын, акъырын! Мени кёргенинги юсюнден бир адамгъа бир сёз айтма. Анда - Адик! - деп шыбырдады къарт, отну кёрюзте.

- Темирбаш, кьоркь андан! Ол кюйсюз адамды...

- Билебиз, билеме, болсада аны огъурсузлукъу кёпге бармаз... Хайда, кишиге айтма мени кёргенинги, - деп, Темирбаш ташланы артына ташайды.

- Сени Аллах сакъласын, жигит! - деп, кьоркьа билмеген эки кёзюн ол артларына ташайгъан ташладан айырмай, Жюнюс шыбырдады: «Темирбаш, Темирбаш! – деп, сагъышлана эди абызырагъан къарт. – Не кюн келтирив эди санга Адик, сен аны кьолуна туюсенг эди!» Ол, хунаны жаны бла сюркеле, юйю таба кетди.

2

Байладан-бийледен кьуралгъан шерият банда, Къарачайда Алиев Таукъанны партизан отрядын хорлап, ол жерледе кюрешген кёп болмагъан Къызыл Аскерни бир бёломчюгюню тегерегин алып кьыргъан эди. Пленнге алынган ач, жаралы къызыл аскерчилени бир талайын, жыжым бла бир бирге байлап, Чотча къаясыны башындан терк баргъан тау суугъа тюртюп жибере эдиле. Командирлери Фёдор Васильченко башчылары болуп, жангызда алты адам кьутулгъан эдиле. Ахмат деген къарачайлы партизан командирге аскерчилери къар басхан

ауушну юсю бла Малкърда Басхан суу боюнуна ётдюрюрге болушхан эди. Былайдан а тюзге, Къызыл Аскерни аллына, чыгъаргъа боллукъ эди.

Арыкъ, тау кюнден къралгъан, чыранла бла ташлада аякъларын сыдыртхан, урушладан, ачдан, жаланнгачдан онгсуз болгъан алты адам жаз башында жашнагъан аулакъда тохтадыла. Былайда хар не да кёзну къууандыра эди: кюнню къызыу таякъларыны тубюнде кёп тюрюлю жарыкъ гюллери болгъан къурумагъан кырдык да, суратдача, кём - кёк хауа да; хар таш, терек, булутлагъа жетген къая жухла жаш, къууанчлы тамашалыкъда кёрюне эдиле.

- Хей, къалайсыз, жашла, солургъа иги жер тапханбызмы? - деп, акъ тишлерин да кёрюзте, сорду Васильченко.

- Быллай жерде жырларыгъыбыз келеди,–деп жууап берди пулемётчу Ваня Ракитин, кёк булутладан кёзюн айырмай. Былайда кёк бла жер бир бирине алай жууукъ болгъанына ол бек сейирсине эди.

- Жырларгъа умут а этме, – деп, къаты айтды эрттегили фронтчу Андрей Воронов, – бу чунгурлада бла ташлада ким болгъанын биз билмейбиз.

Битеую да кърачайлы Ахматха къарап, ол не айтыр деп тынгыладыла.

- Тотур, - деп кесини ышармагъан, жютю кёзлери бла узакъдагъы къаягъа къарап айтды Ахмат.

- Бизнича уа ол неди? – деп сорду къара къашлы жаш къазакъ Петрусь.

- Аул Тотур, - деп къайтарып айтды Ахмат.

- Алай эсе, аул - элди, - деп, кёп сёлешуочю Ваня аны сёзюн ангылатып башлады.

- Тотур эсе, игиди,– деди командир. – Тотурда мени танышларым барды...

- Мен умут этгенча уа, жолдашла, бусагъатда бугъаргъа керекди, – деп, сёзге къошулду аскерчи Сергей Иванович. Тынч, намыслы, кишиге аман сёз айтмагъан Сергей Ивановични, хар ким да сыйлап, атын эм атасыны атын айтыучу эдиле.

- Мен, кырдыкла бла барып, ариу дорбунчукъ кёргенме,– деди Сергей Иванович, – бёрю зат келмесе...

- Ол игиди, - деп, ыразы болду командир. - Жюрюгюз, бусагъатда дорбунда бугъайыкъ. Артда уа – кёрюрбюз!

Анга киши угъай демеди эм алтаулан барысы да Сергей Иванович кёрюзтген къаяла таба тебиредиле. Ваня Ракитин бла Андрей Воронов бу гитче отрядчыкъ бек эркелетген пулемётну тартып бара эдиле. Ол аскерчилени къолларын, аркъаларын да берч этген эди, алай аны къарыусуз болгъан эшекни къоюп кетген чыранда да атмагъан эдиле. Энди уа «максимни» чархлары да, терен кырдыкга батып, жырылдай бара эди.

Дорбун бек тап эди: къабыргъалары гранитден, башы уа, не уллу окъ да ётмезча, къаты таш.

Хар адам жылтырауукъ ташчыкълары болгъан къабыргъалагъа бек жаратып тие эди.

- Иги сапёрла ишлеген кёре эдим! – деп, төгөрөк дорбун башха да къарап, лакъырда этди командир.

- Къарындашла, мында юйюр жашагъаннга ушайды,– деп, къууанып, ууучунда да кюл бетли жюнчюкню узата айтды: – Сергей Иванович, къарачыгъыз, теке жюн тапханма!

Дорбунда къууанчлыракъ хал болду. Аскерчиле ушкокларын, аркъаларындан алып, бир жанына салдыла, аякъ кийимлерин тешип, жангыдан тап кийдиле. Петрусь узакъ болмай шаудан суучукъ тапды. Бир-бир ары барып, суу ичдиле, ауругъан аякъларын жуудула.

Ваня Ракитин тюрлю-тюрлю ариу тюклю чапыракъчыкълары эм төгөрөк суулу сапчыкълары болгъан хансланы бир кесекчигин жыртып келди.

- Сыргъа минчакъ деген хансла сунган эдим,– деди ол, ышаргъан кибики этип,– бизни жерледе, жангы зынтхы болгъан жерледе битеди, бу бек игиди... Татыуу алма кибики болуучу эди, байрамлада хар заманда жыйыучу эдик... Бу уа ачыды, ауузну жабышдырады! - деп, пулемётчу хансланы жерге атды.

- Сизде анга сыргъа минчакъла деп нек айтадыла, алагъамы ушайдыла? - деп сорду Петрусь.

- Аны уа билмейме, - деп, башын ары-бери булгъады Ваня, хансланы ачы сууларын да тюркюре,– гюлле гитче сарычыкъладыла, алагъа гюл дерге да жарарыкъ тюрюлдю... Къызла, ариу кийинип, къыргъа барыучу эдиле да, аны ючюн атагъан болурламы сыргъа минчакъла деп?

- Угъай, аны ючюн тюрюлдю! - деди Петрусь. Командирни мангылайыны кюнде куйген териси жыйырылды. Төгөрөкде не этилгенин къалай бла билейик? Мында ким иелик эте болур - партизанламы, бу жерли князъланы бла бийлени жаныуарча огъурсуз шайкаларымы? Тотур, Тотур... Васильченкону эсине Темирбаш деген партизанланы связисти тюрюлдю, анга бир заманда да бир хата да болмай, аууш бла Къарачайгъа барып, сейир, иги, жангы хапарла билиучу эди. Бир-бирде бузлагъан башлыкъны тюрюнден жангыз кёзлери кёрюнюучю эдиле, ала уа алай жигит жылтырай эдиле!.. Темирбаш кеслерини тёр-төгерегинден, адам ёталмазча къаяла алып тургъан ауулну юсюнден айтханы да командирни эсине тюрюлдю: «Тюркюлю паша келирге умут этген эди, алай келалмагъан эди!» – деп, къайтарып, кёр кере айтыучу эди малкъарлы... Былайда ол махтаулу ауул? - Васильченко къая жухлары таба жютю къарай эди.

Къарачайлы Ахмат, командирни акъылын билгенча: «Тотур, Тотур», - деп, къайтарып-къайтарып айта эди.

- Жолдашла, - деди Васильченко, аскерчилеге айланып,– ма анда Тотур деген ауул болургъа керекди. Ары бизни шуёхубуз Темирбаш келиучюдю. Эшитмегенмиси аны юсюнден?..

- Къара мыйыкъларымы эди ол? – деп сорду Ваня. – Эсимде турады бирге шишлик биширгенибиз.

- Билебиз, билебиз Темирбашны! - деди Андрей Воронов да.

- Да ма алайды, къарындашла,– деди Васильченко - биз малкъарлыны, излеп, табаргъа керекбиз. Ол бусагъатда бизге ётмекден

эсе бек керекди! - Командир аскерчилени ач сыфатлы арыкъ бетлерине эс буруп къарады, ётмекни уа, айтып къояйым, биз кёрмегенли ненча кюн болады... Разведкагъа барыргъа ким ыразыды?

- Мен барайым,- деди Ахмат,- малкъарлыла бла къарачайлыла къарындашладыла. Биз ортасын къабыргъа бёлген бир юйде жашайбыз, - деп, къолу бла таулары кёргюзтдю.- Бизни тилибиз да, къадарыбыз да бирди. Мени кеслериникиге санарыкъдыла. Мен сизге Темирбаш бла келирме... Жибер, командир!

Васильченко къолун Ахматны инбашына салды да, кёзлерине къарады - ала бек ырахат эм ышаннгылы эдиле.

- Бар! Къалай тап эсе, алай эт.

Ахмат жассы тери бел бауну тешди, орус солдатны бел бауун, чурукълары бла быстыр байлаулары да тешди эм аланы орунуна малкъарлы чабырланы кийди.

Командир, ыразы болуп, кюлдю.

- Жолгъа иги шишлик этерге керек эди, алай, не этейик, бизни къойларыбыз узакъдадыла.

Аскерчиле да шуёхлукъ лакъырдагъа ышардыла. Аланы хар бири да, Ахматха келип, аны ашыра, къолун къаты тута эди.

- Эсде тут: Тотур, Темирбаш! - деди Васильченко, къарачайлы, дорбундан чыгып, таулу сюрюучюню юйренген жорюую бла ёзеннге тебирегенинде, Ахмат, бурулуп, башы бла да кёргюзтюп, айтды:

- Тотур, Темирбаш!

Дорбунда къалгъан бешеулен андан кёзлерин айырмай эдиле. Ма ол батаргъа башлагъан кюнню къызыл таяклары къызартхан уллу ташланы артына ташайды, дагъыда кёрюндю – бийик, сабыр, дагъыда ёзеннге – къая сыныкъланы артына кирип кетди.

Къарангыракъ болгъан дорбунда шош болду. Аскерчилени бетлери къайгылыракъ эм мудах болдула. Андрей Воронов, жукъ да айтмай, кесини ушкогу бла кюреше башлады. Сергей Иванович, аз жётелчик да эте, шинелини юсуне жатды. Ваня Ракитин пулемётну къатында къысылып олтура эди. Командир бла Петрусь а, дорбунну аллында сюелип, башха жанында сыныкъ къаялагъа къарап тура эдиле.

- Жолдаш командир, ол къуш кёреме! - деди Петрусь, ёрге, кюн тийген къаяны тёппесине къарап. Кесини уясыны къатында ойнай тургъан уллу къанатлыны Фёдор Васильченко да кёрдю.

- Хау, ол къушду! - деди, сейирсинип, ол. Эркин къазакъ, къайры суйсе да, ары учуп кетерикди. Анга алай айтырмы эдик: бизникилге... туугъан жерибизге учуп келсин! Жырлада хар заманда да алай айтылады... Къушха неда къаргъагъа айтып жибередиле... Сени анда уа киминг къалгъанды? - Командирни къаты сагышлы бети ышарды, мен а унутуп тура эдим,- Зина къалгъанды!

Петрусь, уялып, къызарды, алай жарыкъ болду.

- А-ха, айтчы бизге, айырыла туруп, Зинадан письмо къалай алгъанын. Орёлчу да тынгыласын, аны да, къоркъма, суйгенчиги къалгъан болур! – деди командир.– Бери жууугъуракъ бол, Ракитин, не мудах болгъанса?

- Бу ачыкъ ишди,- деп, кызыарып, айтып башлады Петрусь,- ол ёхтемли болуп айланыучу эди, мени да кёрмегенча этип. Бир зат айтсанг, жууап бермеучю эди.

- Кеси кылыгыгын жаратханладан болур эди,- деди Ваня, дорбуннга кирген жерге жууугъуракъ болуп, эсинде уа: кенг болмагъан жазгы буруу, тарыны ауур, жукъу басханча, сибирткилиги; жол жаны ханс, балдыргъан, арба жау эм жол букъу - минг тюрлю ийисле эшитиледиле, сыртын тюзетип, кызыарып кюледи, кьолунда уа мыккыл хансы...

- Ол тюздю, тап кылыкълы эди,- деди Петрусь. – Тынгыла андан ары не болгъанына. Мени Егор деп бир иги нёгерим бар эди. Ишге барсакъ да, атлагъа суу ичирирге барсакъ да, тепсерге-жырларгъа барсакъ да, бирге барыучу эдик... Аны атасы кьаты халлы кызыл партизан эди. Тёгерекде уа тюрлю-тюрлю атаманла, батькала!.. Заман кьаллай болгъанын а кесигиз билесиз... Егор бла мен аны атасына тебиредик. «Уу жилияланы кьурутурбуз, Егор», - дейме анга да. Келдик, келсег а, Егорну атасы бизге ачыуланды, артда, кюлген да эте: «Юйге барыгъыз! Топ бла атып уурума!» - деди.

- Ол заманда сиз не урушчула эдигиз! - деп кьошду Ваня Ракитин.

- Биз а жилимукъларыбыз бла кьайтдыкъ да келдик, бек уялгъан эдик!

- Кертиси да, урушчула! - деп кюлдю командир.

- Тохта, кюлме, жолдаш командир. Ол кече бизни станциягъа кызылла келдиле. Егор бла командирге келдик да, тилеп, аскерге алдырдыкъ!.. Экинчи кюн а манга Зинадан кьагъытчыкъ, кьаллай болгъанын а – билесиз... Сюе кёре эдим, таланган!

- Башха адамны жюреги - кьарангы бауду,- деп, пулемётчу дагыда кьошду.

Кюн батды, бийик кьаяны башындагъы кьуш кьонду, дорбунда да кьарангыракъ болду.

- Халкъ ючюн сиз кьаныгъызны тёгерге кете тебирегенде, Зина жюрегиндегин санга ачыкъ этген эди,- деп, акъырын айтды командир.

«Халкъ ючюн кьан тёгерге!» - дегенде, аланы хар бири Фёдор Васильченко, кьара кьашлы Петрусь, сёлешгенни сьюйючю Ваня Ракитин узакъ кьанлы жолланы эсге тюшюрдюле, бу кёрюнмеген кьоркьуулары болгъан деменгили кьаяланы ичинде дорбуннга кьалай тюшгенлерин эсге тюшюрдюле. Дорбунда андан да шош болду.

- Жукълап кьала эдим! - деди, юсюн да кьагъа - Сергей Иванович а жукълагъанды, солума кьой! - деп, кьарт солдат да дорбунну аллы таба тебиреди.

- Кьалайды мында, Ахмат алыкъа кёрюнмеймиди?

- Келир, ышаннгылы кьарачайлы жашды, - деп, жууап этди командир.

Таууланы жашауларыны, адетлерини юсюнден хапар башланды.

- Бизни элде, - деп башлады Ваня Ракитин, - бир кьарт киши: – «Булутла сууугъан баш-аякъ шорпа кибикдиле, Кавказда уа ала тюз жерге тюшедиле. Эллиле аланы маллагъа ашатадыла, мал бек семиреди», - деучю эди.

- Къарангы халкъ не да айта эди, - деди Васильченко.

Битеуи да таулуланы ишлерге суйгенлерин, аланы юйюрлеринде кылыкъланы къатылыкъларын махтадыла. Тюзлюкню суйген адамладыла!

Къаяланы башлары алгъа къарангыракъ, артда уа къап-къара болдула. Тауланы тюплеринден дорбуннга салкъын хауа бла ариу ийис келди. Узакъда, элдеде бла къошлада итле къайда огъурсуз, къайда уа, эринип, бошунакъгъа юре эдиле.

- Бусагъатда жырларгъа нечик игиди! – деп, сагъышланып айтды Ваня,- атланы кютерге барычу заманыбызда... Бир бири ызындан жырла жырлаучу эдик.

- Тохта, Ахмат иги хапарла бла къайтсын да, ол заманда жырларса, – деп, жууап берди командир, кеси уа къарангыгъа бек къарай эди.

Ваня дорбундан чыкъды, жерде кырдыклада не затла эсе да къазып, бир кесекден ууучуна да бир кесек тамырчыкъла къысып къайтды.

- Энтта да сен биягъы сыргъа минчакъламы излегенсе? - деп, лакъырда этди Петрусь.

Тамырла ачы эдиле эм адамны къусарыгъын келтире эдиле, ачыуланып тюкюрюп, Ваня аланы быргъап жиберди.

Сууукъдан бла мылыдан Сергей Иванович жетел этип тебиреди. Ол алгъын мияла затла ишлеген жерде юфгюрюучю болуп ишлеген эди, кёкюреги уа къарыусуз эди. Жетел дорбунда уллу бочкадача таууш эте эди. Сергей Иванович тауушун гитчерек этерге ауузун шинель этеги бла жаба эди.

Васильченкону да тютюню болмай къыйнала эди. От этип, аны ачы тютюнюн солуса, ол да иги эди, алай от этерге къайда! Дорбун, маякча, жарыкъ болур эди, чакъырылмагъан къонакъла келирле! Кеси кеси бла кюреше, ол бир мюйюшден бир мюйюшге ачыусунуп жюрюй эди. Уллу къара таулада итлени юрюулери жүрекни мудах эте эдиле.

- Мен сизге бир сейирлик зат кёргюзтюр эдим,- деген Андрей Вороновну шыбырдагъаны эшитиле эди. – Кёремисиз ол жулдузну? Марап атсам, ол тёнгереп кетер...

- Аны уа керти айтмайса,- деди Петрусь.

- Эх, атаргъа жарамгъаны аманды ансы, мен бусагъат кёргюзтюр эдим! - деп къызады фронтовик. – Мен алай этип, бирде ёчешип хорлагъанма...

- Жукълагъыз, жукълагъыз, жолдашла! – деп, къатыракъ айтды Васильченко.

- Ахматны сакъларыкъбыз, жолдаш командир! - деп, къонгуроу ауазлы Ваня Ракитин жууап этеди, - биз ауушда окъуна жукълагъан эдик.

- Болсун, сизге не эталлыкъса, сакълагъыз, - деди командир эм ол атлагъанда, чурукъларыны тюбюнде юзмез шыхырдады.

Ахмат Тотургуа кечени къарангылыгы басханда энерге деп умут этген эди. Ол, кюн батхынчыгыа, элни башындан ауаргуа деп турганча, салынган къаяны жарылганына кирип олтура эди эм ол бир заманда, Къарачайдан чыгып, Кыртыкны ичин жырып, Тотургуа сынчыларгуа келгенин эсине тюшюрюп, айланч-къыланч болуп эннген жаяу жол-чукъланы, къынгыр орамчыкъланы бурупхларын, чалыланы эм юйлени тегерек ташдан ишленген къабыргаларын кереди. Ол, иги эслеп къарап, ныгышда бир талай къартны кердю. Ол къартла, хуна аллында уллу агъачха олтуруп, мамыр ушакъ эте, таулу бичакъларын чыгырып, бирер агъашчыкъны жона керюне эдиле. Бир-бирде аланы бирлери, эм ёхтемни шагъатлыгында, къарча акъ сакълалын сылай, бирде бир эртте эшитген хапарын, бирде уа кесини жаш кюнлеринде керген тамашалыкъ затларын айта олтура эди...

Бу затла барысы да нечик танышдыла эм багълалыдыла! Ахшам къарангыны кёзкермез къаралдым ауу жапхан малкъар элни мамырлы сыфаты жаш къарачайлыны жүрегине хычыуун тийди. Ол, кечени къара жабыуу орамланы, юйлени эм къартланы керюмлерин жабып бошагынчы, кёзлерин айырып болалмай, баштёбен къарап турду.

Къая жылмыладан тута, аягы тюбюнден саркъган зыгырдан эм ууакъ ташдан учалай, Ахмат элге тигелей башлады. Жолда ол, терекден сындырып, уллу жабышмакъ таякълыкъ алды. Ким биледи, киши тюбеп, жукъ сорса, къоншу элденме, ийнегим ажашханды, бу тийреге зат келген болурму, дерме.

Бир уллу кёзлю, бурма чачлы жашчыкъ аны жаны бла эки эчкини сюрюп озду. Ол Ахматны кергенде, анга уллу эс бурмады. Ол иги белгиди! Ахмат, кёл этип, эркин солуду. Бир кесекден, жүкленген эшекни сюрюп, бир къарт киши жолукъду. Ахмат, башын энишге ийип: «Жол болсун!»- деди. Къарт: «Сау бол, балам», - деп, уллу эс бурмай озду. Эшта, тюбегенле анга эс бурмагъанларына кере, кеслеринден адамгуа санай болурла.

Тотурну башы кёкню жашил палатогу басынган жулдузларын кюмюшча жылтыратханда эм алаша, жер башлы юйчюкле, ташла, терекле къатыш къарангылыкъгуа кёмюлюп бошагъанда, Ахмат элге кирди. Кёп бармагъанлай, аны эси мутхуз къая жухну тюбюнде бир юйню этилген терезесини тешиклеринден, алтын халыча жылтырап, тышына чыкъган от жарыкъны эследи.

Ол, жашырын, арталлыда шыбыртсыз, терезеге къысылды эм, керекли болгъанлай, артха секирирча, ийилип, жыйырылып, бетин терезени мугут ийис этген, эски къангасына салды. Ол, къулагын сагъайтып, тынгыларгуа башлагъанлай, кимни эсе да мазаллы къолу аны боюнундан тутуп, жерге бюкдю. Ахмат не къычыралгъан, не къымылдагъан эталмады. Эшик жырылдап ачылды эм кёп къол аны тутуп, башына тулумкъ кийдирди.

- Адикни бандасындан бёрю! - деп, бир деу, огъурсуз ауаз чыкъды.

- Бусагъат билейик ол былайда не зат излегинин! – деп, жууап этди бирси.

Ахматны, тюртюп, юйге кийирдиле. Башындан тулукъну чыгъардыла. Ол, абызырап, акъырын жанган лампагъа къарап, кёзлерин къакъды. Къамагъан кёзлю халда акъырын тегерекге къарады. Сюрме этиучю къанганы артында бир талай адам олтура эди. Аланы огъурсуз, деу эм сагъышлы кёрюмлери бар эди эм аланы араларында не къарт, не сабий жокъ эди – барысы да орта жыллыкъ, мазаллы адамла эдиле. Орталарында сол къашыны башында табы бла къара мыйыкълы жаш олтура эди.

Тангны жарыгъына боялып къызаргъан таула эм къарамыйыкъ адам... Бу озгъан заманда кёргенин эсине мутхуз тюшюрюп, Ахмат: «Къайда тюбеген болурма мен мынга», - деп, сагъышха кълды.

- Темирбаш! - деди бир мазаллы, уууртлары сабий уууртлача къызаргъан жаш.- Мен чыгъып энтта къарайым!

«Темирбаш» деген атны эшитгенде, Ахматны солууу тыйылды.

- Жолдаш Темирбаш! - деди ол, кълтырагъан ауазда.- Мен жолдаш Васильченкодан келеме... Ала дорбундадыла.

- Сен кимсе? Неле айтаса? - деп, Ахматны бетине жютю къарап, огъурсуз сорду къарамыйыкъ.

- Командир Васильченкоданма... Къарачайдан ётгенбиз! Ахмат къолун ёрге кётюрдю.- Биз аз кългъанбыз...

Къарачайлы жангы шуёхларына Чотча къаясында болгъан къанлы сермешлени юсюнден, бийледен, байладан къралгъан кёп санлы шайкала аз санлы партизан эм къызыл аскерчи жыйынчыкълы кършаллап, къалай зарауатлыкъ берип къргъанларыны юсюнден хапар айтды.

Ахматны аллына уллу гоппан бла айран, бир сау бишлакъ эм кюлден чыкългъан жылыуу бла тургъан бир нартюх гыржын салдыла. Таулуланы биргелерине туугъан къылыкъда Ахмат, ашыкъмай, акъырын ашаргъа умут этди, болсада аны хар къымылдагъаны ол иги кесекден бери ачлыкъ бла къыйналгъанын билдире эди: кёллары кълтырай эдиле, кёзлери жутланып жылтырай эдиле, ол бишлакъдан тюшген ургулагъа жут кърарай эди.

- Ашыкъмай, иги аша, - деди Темирбаш. - Бизни жашауубуз былайды. Орусбийланы князь Адикни акъ бандасы, ач бёрю жыйынча, Минги тау бла Чылмасны араларында жюрюйдю... Ол угъай эсе, бир тюрлю да хаталары болмагъан къартланы асмакългъа асады!.. Сизни бу жанына ётгенигиз иги болгъанды. Сизге къыйынлыкъ жетген хапарын мен Нальчикде бизни командирибиз Асанланы Хажы-Муратдан эшитгенме эм ол, мени атландырып, сизге, амал болгъанча, болушургъа ийгенди. Мен тюнене кече бери жетгенлей, Борчаланы Алийни жигитлиги бла бу тулпарла манга нёгер болгъандыла. Ма къара къллай жашладыла: Байзуллаланы Салах, Борчаланы Алий, Отарланы Хажимуса, Абдуллаланы Жарахмат, Теммоланы Къараш, Геккиланы Чотай, Алчагъырланы Чонай, Будаиланы Ахыя эм Жюнюс, Къртлыкъланы Осман... Къайсы бирин санайым. Кече ортасында бир элден чыгълп,

---

танг атхынчы улуу Басханнга жетерикбиз, анда шуёхларыбызны да биргебизге алып, Кыртыкга командир Васильченкону эм аны нёгерлерин кьутхарыргъа барлыкьбыз. Къарачыгъыз, къаллай кюч жыйылады! - деди Темирбаш жарыкъ ауазда. - Адик бизни аллыбызда огьурсуз къабан уста мараучудан къачханча къачар... Мен ийнаныпма, биз Басхан ауузун жырып ётербиз эм Ленин таулуланы эркинликге чыгъарыргъа жиберген Къызыл Аскерни аллына чыгъарбыз.

Темирбаш ёрге къопду, аны нёгерлери да къопдула. Аягъы ачыгъанын унутуп, Ахмат да къопду.

- Бизни къарачайлы жолдашыбыз, жигит Ахмат, – деди Темирбаш, бир кесек сагъыш этип. - Сен алагъа болурча азыкь ал да, Васильченкогъа ёрле. Биз Улуу Басханнга жетерге, онгу болса, ол да ары энсин. Анга бизни къарындашлыкь саламыбызны айт!

... Тёгерекде хар зат - таула да, кёк да, къаппа-къарангы эдиле, жангыз Ахматны башында бир къауум жулдуз жылтырай эди, алай жаш къарачайлы, асыры жарыкъ таукеллик бла баргъандан, битеу кюнню жарыгъы аны аллында жолуна тёгюлген суна эди.

4

Дорбунда кече, ахыры болмазлыкьча, узакьгъа созула эди. Къызыл аскерчиле къаты жукьлай эдиле, командир а хазна кёз къысмай эди: ол не аз тауушха да тынгылай эди, энишге - туюбю кёрюнмеген ауузгъа, сакь болуп къарай эди.

- Нек тынгысызса, Ваня, жукьлаялмаймыса? – деп сора эди ол дорбуннга кирген жерде кесини айырылмазлыкь тенги пулемётну жанында къысылгъан пулемётчугъа.

- Алай бош, къалкыгъан кибик эте эдим ансы, жукьлагъан а этмей эдим, жолдаш командир,- деп жууап этди Ваня, кёзлерин ышып.

Ол хар къалкыгъандан, анга къайтып бир тюш кёрюнеди: бай тирменчини юйюнде той. Адамла юй аллына сыйынып болмайдыла. Ваня да жашланы, къызланы биргелерине андады. Шапа къатын аланы юслери бла, улуу подносха салып, тюрлю-тюрлю ашланы – жауда бишген къазланы, тылпыулары баргъан къозу этлени, бал басталаны ётдюреди. Ваня кёзлерин улуу табакьладан айыраламайды, аны къарыны гьурулдайды, аууз суулары барады. Алагъа узалама дегенча болуп, сескенип уянса, биягъыча, къарангы дорбун, Сергей Ивановични жётели, узакьда ит юрген таууш.

- Жолдаш командир, Ахмат артха къайтыргъа жолну табалырма? Асыры къарангыдан, кёзге ургъан кёрюнмейди! - деп, Петрусь ауаз берди.

- Табар, табаргъа керекди! Ахмат таулуду,- деп, ышангылы жууап береди Васильченко.- Сен а нек жукьламайса?

- Жукьлай эдим, алай не эсе да къайгылыды. Аман тюш кёрдюм: кече агланы сакьлап тургъанча болама. Сора, жулдузлагъа къарай туруп, жукьлагъанча болама. Башымы кётюрюп къарасам, битеу атла будай

сабаннга кирип тура эдиле. Танг жарыгы атханча болуп, ала сабанны малтагъанларын кёрдюм. Жюрегим чанчды. Къзакъла мени таба чабып келе эдиле. Къобуп, атланы сабандан къыстаргъа кюрешдим – жеримден къобалмадым!..

- Ол жүрек къайгъыданды, – дейди Васильченко. – Кёп бармай танг атады, алыкъын жукъла.

Командирге бир тюш да кёрюнмейди, алай аны тюню тюшге ушайды: къолу бла дорбунну зыбыр къабыргъасына тийсе, туугъан журту Донбасс эм ишлеучю шахтасы эсине тюшеди.

- Андрей, сен жукълаймыса? - деп селешеди ол Вороновха. Кёп затны кёрген эм кёпню сынагъан жукълап бошагъанды; бир-эки сагъатны шинелин инбашына къаплап, дорбунну сууукъ къабыргъасына таянып, баш урду, аны бла жукъусу битип, таза хаудан кёкюреги толү солуду. Энди ол не затха чыгъаргъа да хазырды.

- Толү уруш хазырлыкъдама! – деп, Воронов жууап берди.

Тауланы башлары аз жарыдыла. Кыртык башы чыран кесини темир кёкюрегин жууукъдача кёргюзтдю. Дорбунну, кёкню эм агъачлы къаяланы тутхан аллы кёрюне башлады.

Сергей Иванович, жетел эте, ёрге къопду, уллу хычыуунлукъда кёкге эм таулагъа къарады... «Эх, бу тамашалыкъны ичинде мамыр жашап, бу чагырча жарытхан ариу хаудан кёкюреги толуп солугъан эм ол къанны къалай ариу ойнатханын сынагъан не иги эди!» Дорбунну тышына чыкъгъан къыйырына таянып, ол, кёзюн айырмайын, къаялагъа къарай эди эм аны кёкюрегинден арымакылыкъ къалай кете баргъанын эслей эди. Ол тау аулакъны ариу хауасын жута эди эм аны эсине дорбунну тегерегинде къалын битген кырдыкланы ийисинде, тюз дорбунну къатында быхыла битгенча неда бал кертмеле жайылып тургъанча келе эди. Ышара-ышара, ол алгъа атлады.

- Сергей Иванович, - деп къычырды командир. - Къоркъуулуду, къайт!

Бу кезиуде ушкок таууш эшитилди эм Сергей Иванович, тентиреп, онг къабыргъасындан тутду.

- Терк бауурлан! - деп къычырды Васильченко.

- Артха, артха сюркел! - деп, башын дорбундан къаратып, Андрей Воронов къолун булгъады. Сергей Иванович кырдыкга жыгъылды.

- Башланганды, энди къаты болургъа керекди, - деди къаты ауаз бла Васильченко.

- Сергей Иванович! - деп чакъырды командир.

Анга жууап орунуна къарыусуз ынычхау эшитилди.

- Угъай, ол кеси къайталмаз, - деди Андрей Воронов. - Аны бери алыргъа эркин эт, товарищ командир?

Васильченко кёзю бла дорбун бла жаралыны араларын ёнчеледи - он атламдан кёп туйюлдю.

- Сюркел.

Фронтчу эм алгъа ийилди, сора жерге бауурланды, кырдыкга кёмюлоп, жингириклери бла эм тобукълары бла къымылдап, алгъа сюркелди.

«Нечик тап барады!» - деп келди Васильченкону кёлюне.

Андрей Воронов жыггылып турган Сергей Ивановичге жетип, акъырын аны бел бауундан тутуп сыйреди. Жангыдан ушкочла атылдыла, окъла кырдыкны шууулдатдыла, дорбунну ташларына тийип чартладыла. Андрей, тепмей, жерге жабышды, ушкок таууш тохтаганлай а, жаралыны жангы кючде тартып, бир такъыйкъадан дорбуннга - кеслериникилеге къошулду.

Сергей Иванович, ауур жётел эте, ауузундан келген къандан къарылып ёле эди, - окъ аны онг къабыргъасын тешген эди.

- Не болду санга, тенгим? – деди командир, Сергей Ивановични тер басхан, саргъалган бетине ийилип. Сора кесини ич кёлегин тешип, аны жарасын байлады, кеси уа тыш кёлеги бла къалды. Петрусь башына жумушакъ фуфайканы салды, болсада не тенгни къайгырыуу да анга болушлукъ бераллыкъ туююл эди: къан, байлауну бояп, жарадан эркин чыгып, жаралыны юсюнден жерге саркъа эди.

Аланы хар бири сууну юсюнден, дорбунну къатында акъган бузча, сууукъ шорханы юсюнден сагыш эте эдиле. Ол ёле турган адамга ол суудан уртлатсала эди, аны башын, кёкюрегин жибитселе эди, болушлукъ болур эди.

- Жолдаш командир, – деп шыбырдайды Ваня Ракитин. - Мен суугъа жеталырма... сюркелип, шош...

Васильченко мудах халда дорбуннга кирген жерде бугъуп турган пулемётха къарайды, сора Ванягъа бурулады:

- Сени бир такъыйкъаны ичинде ушкок бла атып ёлтюрюрле!

- Угъай, энди бир киши да бир жанына бармаз... Жатыгъыз, жолдашла, дорбунну теренине, кесигизге чунгур къазаргъа кюрешигиз ансы, бизни бёденелени къыргъанча къырырла...

Сергей Ивановични юсюнден а Воронов бла мен къайгырайыкъ.

Командир бла Андрей Воронов жаралыны акъырын дорбунну теренине кийирдиле. Хар бири, къадалып, дорбунну ичинде бир чунгур, тешик, къысылыр жер изледиле, болсада ол излеуден хайыр чыкъмады. Ёмюрлени бораны бла жели аны ичин кюзгюча сыйдамлагъан эдиле. Воронов дорбунну бир жеринде ийнек жамызыча салыннган ташны ушкок къалагъы бла уруп кёрдю, алай ол ташдан бир бурху да тюшмеди.

- Быллай къаты таш мен ёмюрюмде кёрмегенме, - деди Ваня Ракитин. - Муну салта бла урсанг да, бир жери теберик туююлду!

Ол дорбундан арлакъда, ханс ичинде уллу ташха сукъланчлы къарады. «Ол таш дорбунну ичинде болса эди, нечик алаMAT зат боллукъ эди, артындан бугъуп атаргъа. Бошуна зыраф болуп жатады!»

- Эй дорбундагыыла! - деп, дорбунну башындан ачы ауаз эшитилди. Дорбунну аллына зыгъыр ташла акъдыла.

Ваня терк окъуна пулемётну артына чёкдю. Командир бла Андрей Воронов, бир бирге къарашып, ушкокларын алып, дорбунну ал жанына къысылдыла. Петрусь, ёле турган Сергей Ивановични юсюне сакъ ийилип, аны саз болган мангылайындан женги бла терин скюрте эди, аны къарыусуз ауазына тынгылай:

- Суучукъ... бир тамычы суучукъ...

- Эй, эшитемисиз? - деп, дорбунну башындан биягы ауаз эшилди.- Бой салыгыыз, саулай кьоярбыз!

- Къайгы этмегиз, жолдаш,- деди командир. - Бу кесин жигитге санаган дорбунну башындан юреди ансы, аланы бири да бизни аллыбызга ачыкъ кёрюнюрге базынмайды. Махтанчакъ князьчыкъ, бизни телиге санап, «саулай кьоярбыз» деп, алдарга кюрешеди. Алай ол бизни хазна алдаялмаз!

- Эй, айтхан сёзюбюзню ангылап, сауутларыгызыны кьоюп, тышына чыгыгыыз! Бий Адик барыгызыны да сау кьояргга сёз береди. Мухаммат фыйгамбарны, Аллахны саламы анга болсун, аты бла кьаргыанады.

- Итден туугъан, тохтарыкъ тьойюлдю! Жолдаш командир, эркин эт анга жууап берирге, - деди Воронов.

Васильченко, къарт солдатны кёзюне кьарап, кьолун кётюрдю.

- Бер жууап!

Ушкок атылды, аны тауушун Басхан таулары бирден бирге ашырдыла.

- Бек кесине базынган бийчик кёреме бу Адик,- деп ышарды Васильченко.- Эшта, ол бизни жууабыбызны ангылагъан болур эм энди ол ётюрюк алдаула бла бизге иймез.

Арлакьдан, дорбунну ол жаны табадан ушкоккла атылдыла. Окъла дорбунну аллы къаягга тийип чачылдыла.

- Алыкьын жанлагып атадыла,- деди командир, дорбунну аллы жухлагга кьарай. - Ала бизни кьоргъашин киритни тьобюнде кьояргга оноулашхан болурла. Алай ала дорбунну аллында бу къаланган ташлагга ычхынсала, бизни ишибиз бек осал боллукьду... Не да болсун, ол ташладан кёз иймегиз.

Дорбунну ичи жангыдан шош болду.

Сергей Ивановични ынычхагыны тохтады. Аны бир жанына узатылган саз кьолуну юсюнде саргьыл гумулжукла жюрюй башладыла. Командир ол кьолну тутуп кёрдю, ол сууукъ эди.

- Ёлдю, - деди командир, сёзю аз эшитдире. Ол, аны юсюне ийилип, ёлгенни кёзлерин жапды, кьолларын тюзетип, кёкюрегине салды, мангылайына жайылып турган чачны бир жанына сылады эм аны жыртылган солдат чурукъларына кьарады. Олтанлары кьопхан эм бурунлары жыртылган чурукъланы юслери талгыыр тау кьум бла жабылып эдиле. Былагга кьарап, командир сэгъыш этди: «Бу намыслы эм тынч адам къаллай бир узакъ жолланы кьыдыргъанды. Брянск агъачлада, кеси ишлеучю мияла заводдан тебиреп, ёмюрлюк чыранлары бла жылтыраган Кавказга дери келгенди... Аны аякъларына Къарачайны эм Малкъарны жаяу жолларыны топурагы, жарлы сюрюучюлени топуракълары жабышканды эм аны кьаны бу ол танымаган жерлеге кьатышканды!.. Эркинлик ючюн жан берген жигитге ёмюрлюк намыс эм ырахатлыкъ болсун!»

- Жолдаш,- деди командир, ол ёлгенни ёмюрлюк жукьусун бузарга кьоркьганча, шошлукьда. - Бизни сьйген тенгибиз Сергей Иванович ёлгенди... Ол кесини кьанын эркинлик ючюн, Кавказны

жарлыларыны эркинликлери ючюн төкгенди! - Командир башын энишке ийди эм аны кёлуне, ким билсин, бу кьаты кьая тешике жыйылганла барысы да дорбунну саргьыл кьумунда Сергей Ивановича жыгьылыргьа боллукьдула депми келди. Башын ёрге кётюрюп: - Биз кесибизни борчубуну тийишлисича намыслы толтурайкь...

- Эй дорбундагьыла, сиз адам сёз ангыламаймысыз?! – деп, биягьы ачы ауаз эшитилди. - Эшитигиз, эшитигиз, сизни разведчигигиз бизни кьолубуздады! Ол бизге битеу хапарны айтханды. Чыгьыгьыз, саулай кьоярбыз!

Дорбундагьыла бир бирлерине кьарадыла. «Ахмат сатханды! Кьалай болур алай?»

Командир, суусапдан бла ачдан кьургьакьсыгьан эринлерин кьаты кьысып, кьашларын тьуйюп тынгылай эди. Ваня Ракитин пулемётну артында абызырагьан эди. Ачлыкь кьарыусузлукьдан бир ачы хансны тамырын чайнай тургьан Петрусь, ол хапаргьа сейирсинип, чайнагьанын тохтатды.

- Жолдаш командир, жууап этейикми? - деп, ачыулу кюйде сорду Андрей Воронов.

- Эт.

Жангьдан ушкок атылды. Болсада ол мудах тынгылаулыкьну чачмады, алгьын жолча, лакьырда сёз эшитдирмедди.

- Ай, анасыны, барыбыз да бирча атсакь, нечик иги боллукь эди! Алай патронубуз азды, сакь кьоратыргьа керекбиз,- деди Васильченко.

- Кьарагьыз, кьарагьыз! – деди пулемётчу, дорбунну аллы кьаяланы кёргюзтюп. Анда, кьая сызгада бир кьауум чырпа бёрклю адамла ташдан-ташха бугьуна бара эдиле. Командирни бети агьарды: ала тюз дорбунну аллында ёмюрден бери кьаланган ташланы артына сюркеле эдиле. «Кьырырла бизни...» - деп келди командирни кёлуне.

Ол, хар кьоркьуулукь келгендеча, терк, тизгинин жыйып:

- Тизгин тутуп атыгьыз! – деди. Пулемёт чыкьырдады. Чырпабёркле бугьундула... Командирни бети, алгьаракьдача, акьсыл эди эм кёзлерин адамла букьгьан ташланы артындан айырмай эди.

- Жолдашла, кьабыргьалагьа кьысылыгьыз,- деди ол.

Ташланы артындан тьютюнчюкле чыкьдыла, ушкок атылгьан тауушла узакьгьа, тар ауузгьа эшитилдиле, окьла, келип, дорбунну арт кьабыргьасына тийдиле.

Воронов, ёрге сюелип, ушкок кьалагьы бла дорбунну баш жанын ура башлады.

- Жат! - деп, командир кьычырды.

Воронов, аманла айта, жерге ауду. Аны сол билегинде, жингиригини огьары жанында кьан кёрюндю.

- Кьаргьышлыкь кьая! Бир ишхери да кьопмайды...

- Кёргюзтчю. Сюегине тийгенмиди? - деп, командир жаралыны кьатына сюркелди.

- Угьай, шаугютю бла ётгенди,- деди Воронов, кьан болгьан кёлегин юсюнден теше.

Окьла асыры кёп келгенден, баш кётюрюрге онг жокь эди. Ол

себепден жараны, жерге кысылып, жатып турганлай байларга тышду. Жараны бу халда байлаган заманда командир Андрейден аз кыйналмады.

Ваня Ракитин, пулемётун дорбунну кыбыргасына тёнгеретип, инбашын бой салмаган кыбыргыга тиреп, башын энишге ийди. Пулемётчик ол кыты кыбырганы, жагынлы хайуанны тюртгенча, сырты бла, жингириги бла тюрте эди. Бир-бирде анга кыбыргыга тепгенча кёрюне эди. Алай дорбунну аллына кыуанчлы, жарык кыуолган тангга кыараса, ол алдаулу кёрюмдюдөн бир зат да кыалмай эди. Ваня, алгыракыдача, душманны окларыны тубюнде тура эди.

Сергей Ивановични ёлюгюню башы дорбуннга кирген жерни жарытхан кюн таякылага айланып жата эди. Кыара чачлы Петрусь аны жанында кысылган эди.

- Жууугуракъ, жууугуракъ кысыл,- деп шыбырдады командир.

Петрусь кымылдады. Сергей Ивановични ёлюгю таба бир кесекчик тепди.

- Энтта, энтта! - деп шыбырдады Васильченко.

- Мен уялган этеме, жолдаш командир...

- Сени окыла элекча тешселе уа, не этериксе? Сен уялма, ол сау болса да, сени кёрюреги бла жабар эди... Ма алай кысыл! Ол сени атанг кибикди!..

Воронов жара тышмеген онг кыолу бла ушкокну сюнгюсюн алып, аны дорбунну ташлы тубюне чанча тебиреди,- алай бир ташчык да нек кыопсун!

Дорбунну ичи тютюнден эм кымдан, кенгге эшитилген ушкок тауушладан, адамланы исси солууларындан толган эди.

Сергей Ивановични ёлюгюне дагыда бир кыауум окъ тийген эди.

Ол ёлюп турганлай да, жаш кызаккыны – кесини негерин кыоруулай эди.

5

...Бийик таулары башлары кюн таякыладан алтынча кыызарганда, кыарачайлы Тотурдан иги кесек узайган эди. Айланч-бойланч жоллада, кириш жухлада ол эчкини женгиллигинде терк чыга эди. Ол, танг атханына эм кёп бармай, эрттенлик туманны тубюнде батхан Кыртыкка чыгырыгына, жолдашларына иги хапарла элтип барлыгына кыуанып ёрлей эди. Аны сыртында нартюх гыржын бла бишлак салынган кыапчык гыллыулай эди. Командир Васильченко ол кыапчыккы кыолуна алып, таулу партизанлагы кыалай ыспас этериги Ахматны кёзюне кёрюне эди.

Бир солургы, энтта да бир кере Темирбашны ийген саугысына кыарарга деген муратда кыарачайлы жолдан арлак кетип, ууак чырпыланы артында олтурду. Кыапчыккы башын ача башлаган кезиуде артыдан ким эсе да ашыгып келген аяк таууш эшитди. Артына айланып кыараганда, аллында бир тюрлю хурметсиз адамны

кёрдю. Ол адам алаша эм гуппур эди. Башына чырпа бёрк кие эди, кьолунда ушкогу бар эди.

- Кимсе? – деп сорду ол гуппур, Ахматха уялмагъан тегерек кёзлерин жандырып.

Ахмат, ол адамны азирейли белинде алтын суу ичген багъалы кюмюш бел баугъа къарай: - Басханчыма, - деди.

- Кечегиде нек жюрюйсе? Къайсы элденсе? – деп, гуппур, тауукъ адакъача, кесин кепдюрюп, Ахматны аллында сюелди. Ол адамны хар заты: азирейли кёрюмю да, кюмюшден жылтырагъан кийимлери да, тойгъандан кызаргъан уууртлары да (эшта, ол киши хакъы бла жашай болур эди) Ахматны кьоркьуулу эте эди эм кьозута эди.

- Мен нек жюрюгенни санга не ючюн айтыргъа керекме? Сен а кимсе? – деп Ахмат, къапчыкъны башын кыса, акъырын сорду. - Мен кесими элиме къайтама, сен мени жолумдан тай! - Ол, ташдан ёрге кьобуп, гуппурну аллында сюелди.

Гуппур сызгъырды. Чырпыладан чырпа бёркю бла эм ушкогу бла дагъыда бир адам чыкъды.

- Не болгъанды, Дукьум? - деп кычырды ол агъачдан чыкъгъан. Аны танг жарытхан кезиуде ауанасы узакъгъа созула эди.

- Ушакъ этерге унамайды... Бу къаллай адам болгъанын билмейме, – деди гуппур, Ахматны аркъасындан тюрте.

Аны узун эм кенг жауурунлу, уллу ауазлы нёгери: - Адикге элтсек, сёлеше билир, – деди. Ол Ахматны жагъасындан тартып кыжырады:

- Келчи бизни бла!

Къарыусузланган къарачайлы кючден солуу алды. Адик!.. А-а, ма къаллайладыла была, адам кесиучюле!.. Кьолу анга бой салмай, кийимлерини тюбюнде наганнга тартылды, алай ол, заманында эслеп, кьолун артха тартды.

Кесин бош адамча этип, ауазына, болалгъаныча, бош хал берип:

- Да биз адамладан артыкъ болгъан багъалы Адикге нек барабыз? Мен - бир жарлы, тукьуму-жугъу да танылмагъан кьул, дуния таныгъан бийге не айтып жолугъурукъма? Андан эсе, мени кыйнамай, жолума барыргъа кьоюгъуз.

- Сен къайдан келесе? Къайдады сени элинг? - деп сорду ол бийик.

- Мени жарлы юйюм Быллымдады, – деп башлады Ахмат.- Мени тууар сюрюуден ийнегим ажашхан эди да, аны излей айланама.

- Ёзю, аны бла нек жаншайса? – деп кычырды гуппур. – Адик кеси сёлешир!

Ала къарачайлыны алларында сюрдюле. Дукьум алда бара эди. Жарты акъыллы гуппурчукъ разведчикге уллу къан губуча кёрюне эди. Аны кёрюмю аны кьоркьута эди эм жийиргендире эди. Узун Ёзю, тегерекге къарай, артындан бара эди. Бир бирге къаланган къаяланы, ташланы араларында жол, халыча, иничке болуп ётсе, ол ушкогун таякъ орунуна тутуп, анга таянып ёте эди.

Кеп бармай аг кишнеуле эшитилдиде, от ийис чыкъды. Ахмат эм аны элтгенле бир жанына, талачыкъгъа чыкъгъанда, ёчюле тургъан отну къатында атларындан тюшюп, жамычыларын тюплерине жайып, бир

отуз чакълы адам жата эдиле. Аланы атлары къатларындан узакъ бармай отлай эдиле...

Ахмат, кѳргенлей, аланы не адамла болгъанларын билди. Омакъ кийимлиле, тойгъанларын кѳтюралмагъанла, кюйсюз бетлиле; отну тѳгерегинде жашил терек бутакъла. Угъай, ол от этилген жер мамыр сюрюучюлени кече къалгъан жерлери туююлдо, ала керексизге бир бутакъчыкъны да сындырмайдыла эм харекетлерин къайда болса, анда быргъамайдыла.

- Эй, Дукъум, кимни келтиресиз? – деп, бир сансыз ауаз эшитилди.

- Багъалы Адик бусагъат таныр.– Гуппур адамланы арасында бир кюйюзчюкге олтуруп тургъан адамны къатына барды. Ахмат, бир къарагъанлай, ол Адик болгъанын билди.

Бандитлени омакъ чепкен кийген, махтанчакъ башчылары Ахматха кѳзлерин кюйсюз къысыкълап къарады. Бу тюрлю халны Ахмат уста таный эди! Биреуню минг башлы кѳй сюрюую болса, эм аланы кютерча эркин къышлыгъы болса, ол ие къалгъан халкъгъа кѳзлерин алай къысып къараучуду.

- Сен кимсе? - деп сорду Адик.

- Малкъарлыма, таулума,- деп жууап этди Ахмат, башын энишге тутуп, – ыстауатдан ийнегим ажашхан эди да, энди аны излей жайылгъанма...

Адик, ачыуланып, секирип ѳрге къопду.

- Бусагъат тинтигиз! – деп ачы къычырды.

Дукъум бла Ёзю Ахматны юсюнден исси кюн бла жолоучулукъ жыр்தхан эски къапталын сыдырып алдыла. - Къарачайлыны бел баууна сугъулуп тургъан наган эсленди. Адик ол наганны, сермеп алып, Ахматны кѳз аллында булгъады.

- Муну... ийнекни излергеми жюрютесе?

- Бѳрюле жюрюйдюле... аллымда тюбеселе, уругъа деп жюрютеме, – деп, башын бютюнда энишгерек тутуп жууап этди Ахмат.

- Тешиндиригиз... кѳлегин сыдырыгъыз! - деп, Адик ачыулу къычырды, барысы да аны кюйсюзлююгю чегине жетгенин ангыладыла.

Гуппур Дукъум, алгъа секирип, Ахматны кѳлегин жагъасындан бел баууна дери жыр்தды,- аны кѳюнундан кырдыкга къызыл быстыр кесек тюшдю.

Бир кесекге хар зат шошайды. Дукъум да, Ёзю да, Адик да эм бирси бандитле да, ахлары къуругъанча ол алагъа ѳлюр отча кѳрюннген къызыл партизан лентагъа къарап турдула. Ахмат да, бир кесек бети агъарса да, кѳз къакъмай, къаты къарады. Да, белгилиди, къызыл бояу аны бояууду! Ол чыранлы бийиклени тамашалыкъ жарыкълыкъларында сермешиулени окъларыны тюплеринде партизанны бѳркюнде отча жана жюрюгенди; ол ѳлюмню сууукълугъу бла солугъан тар ауузлагъа энип айланганды. Ма энди уа ол революцияны бояуу кийикленнген душманланы кѳз алларында отча жанады.

- Къарачайлы! Къарачайлы! - деп къычырды Адик, чурукълары бла ол къызыл журунну малтай, сора, къамичини кѳтюрюп, Ахматны бетине урду.

- Байлагъыз муну! - деди. Дукъум бла Ёзю, Ахматны юсюне мыллык атып, аны къолларын къайиш бла артына байладыла.

Адик, Ахматны сингирили, бир кесек саргъалгъан бетине, къоркъа билмеген къынгыр къарагъан кёзлерине къарап, бу адам Къарачай жанындан ётгенине ишексизден-ишексиз болду.

- Ким бла келгенсе? Къачан?

Ахматны бетинде къамичи тийген ызлыкъ, жаягъын да, кёзюн да, мангылайын да тырмы этип, къызарып, кёпген эди.

- Кесим келгенме... эртте келгенме!

Адик кырдыкдан къапчыкъны кётюрдю. Бишлакъ бла гыржынла жерге тётюлдюле.

- Кимге элте эдинг? Къайры?

- Кесим ашай эдим.

Къамичи Ахматны бетине экинчи къан тамгъаны салды.

- Ненчадыла ала? Къайда букъгъандыла?

- Мен келгенме... Жангыз кесим келгенме! - Къарачайлыны кёзлерин акъгъан къан бла жилимукълары жабадыла. Ол душманны кюйсюз къарауундан кёзюн бир жанына тутуп, чий бермез ючюн, битеу кючюн жыйды.

- Дукъум! Ёзю! - деп къычырды Адик.

Ала Ахматны жылтырып тургъан кёлегин тартып алып, къымыжа этип, ёрге тёнгеретдиле. Ахматны тюз кёз аллында бишлакъны малтанган кесеклери эслендиле, жүрегине жандырырча мудахлыкъ тюшдю. Аны кёз аллына дорбун, ач болуп, аны сакълагъан жолдашлары кёрюндюле. Ала къалай ашыгъып сакълайдыла аны! Ол а, бу чурукъ тюбюнде ууалгъан кесеклеча, болушлукъсуз, къымылдар онгу болмай, къанлы душманланы букъу чурукъларыны тюбюнде жатады...

- Ким бла келгенсе? Сизни аскеригиз къайдады? - деп, Адик жангыдан сорду.

- Жангыз келгенме... Кесим келгенме, - деп, Ахмат мутхуз жууап береди. Ол жерге, кечеги чыгъы кетмей тургъан жашил кырдыкга солуйду. Аны сыртына къамичиле, ташлача, ауур-ауур тийдиле.

- Аман сёлешесе... Иги сёлеш! - деп къыжырайды гуппур Дукъум.

Ахмат кесини юсюнде аны солугъанын эшитеди, аны кюйсюзлюгюнден, къызарып, кёпген жуху кёзюне кёрюнеди эм ол бийни шапасын кёрюп болмаулукъ аны жараларыны ачыгъанын да, жүреги къыйналмакълыкъны да хорлайды. Ол танг атханны эм жангы кюн башланганын эследи. Темирбаш да, чынгылланы аралары бла келе болур. Адиг а кесини малгъун бандасы бла жангыз аны малтай, басынчакълай турады. «Къыйнагъыз, талагъыз мени, ач бёрюлеча, ары бармагъыз ансы...» - деп келди Ахматны кёлуне эм аны жангыдан къуру дорбунда ачлыкъ бла суусаплыкъдан термилип тургъан жолдашларын эсине тюшюрдю. Ала аны къалай эсгере болурла? Эшта, аланы жигит жүреклери бушуулукъда къалгъан болурла. Ол а къарачайлы партизан, аскерни разведчиги, былайда бишлакъ бурхула бла тенг малтана турады...

Ахмат, бетин жерге тиреп, ауазын эшитдирмей, шош жилай эди,

жер а аны жаралы болган бетине, шошайта, кюч бере, салкын солуй эди. Да, не болса да, ол душманни алайда, амалы болганда, кеп тутаргъа кюреширикди. Ёлгюнчю тыярыкъды! Алай терк ёлюп къалмасын ансы!..

Къамичиле, биягыча сызгырып, сыртына тие башладыла. Ахмат не кючюн салса да, сырты къалтырады, болсада аны жюрегине элия женгилликде жангы акъыл кирди - ол тёзер, ол солуяллыкъды, ол алай терк ёллюк туююлду!.. Ахмат аны солууу аллында малтанган чёплени къымылдатханын, къайгырыулу гумулжукланы чабыуларын тохтатханын кёреди. Ол кече солуп турган жерни эм аны саны болмаган кеп ариу ийис этген хансларыны ийислерин жутады эм аны ачыгъандан титиреген жараларына къажалукъда, аны санларына къажалукъда жерни деменгили кючюню толкъунлары сингендиле... Угъай, ол терк ёлюп къалмаз, ол аланы былайда кеп заманны тыяр...

- Къайдадыла сизникиле? Къайдан келгендиле? - деп хырылдайдыла, аны юсюне сюелип.- Осал, бек осал селешеди.

Ахмат ауазындан таныды - ол сёзлени гуппур Дукъум айтады. Энди не тюшгенди аланы эслерине? Терк ёлюп къалмазгъа кюреширге керекди... Ол жангыдан кырдыкланы эм жерни ийислерин жутады, кёкню кёрмейди, алай аны жараладан толган сырты эм артына байланган кюллары, эрттенлик кюнню жарыкъ нюрю аны санларына куршча къаты, улуу къарыуну жангы толкъунларын къуйганын сезеди.

- Аланы терс жанына... Тотур тауларына элтирге керекди ... деген акъыл кирди Ахматны жюрегине.

- Мени къобарыгъыз! - деп къычырды ол.- Мен аланы болган жерлерин билеме... кёргюзтюрме...

Аны аягы юсюне салдыла, аны кюнден кёзлери къамайды, аны башы тегерек айланады эм кёз аллында сары туман кёрюнеди. Ол таулары хауасын кесине тартады.

- Айтамыса? - деп къыжырайды Адик, къамичи бла керилип.

Ахмат Тотур таба къарайды. Женгил, жуммак булутчукъланы ауаналары къаяланы юслеринде учалла эм, жанлары болганча, бирде мудах болганча, бирде уа ышарган этгенча.

- Андадыла,- деди Ахмат, ол эрттенлик жарыкъ къаяланы кёргюзтюр.

Жууукъда, Ахмат кёргюзтгенден башха жанында, ушкок тауушла эшитилдиле... Кыртык!

Адик эм аны атлылары ушкок тауушла чыкган жанына къарадыла. Князь атлагъа минерге буюрду. Бу кезиуде кюлунда ушкогу бла бир чырна бёркюлю адам, чабып, къая жух жанындан чыкъды.

- Ала былайда жууукчукъдадыла!.. Дорбундадыла! - деп къычырып, ол Адикни аллына чапды. Ахмат, жюреги чанчып, тентиреди: «Дорбунну тапхандыла! Аны жанындан суйген тенглерин кёргендиле!»

- Къарачайлы!.. Большевик!..- деп къычыра эди Адик, къамичи бла кериле.

Бандитле атлагъа миндиле. Байланган, санлары таланган Ахматны атны кѣпчегине кѣнделен салдыла. Аны башы кѣпчекден энишге салынып, ол жолну кырдыкларын, ташларын, чырпыларын кѣрюп бара эди, кѣп бармай, ала бир жолну артында тохтадыла. Атладан тюшдюле. Ахматны атланы аякъ тюплерине атдыла. Жууукъдан ушкок тауушла чыкъдыла.

- Дорбундагъыла ненчауландыла? Айт, къаргъышлыкъ! - деп хырылдады Адик.

- Кѣпдюле, – деди Ахмат, – бек кѣпдюле.

- Ёзю, Дукъум, санатчыгъыз!

Жангыдан Ахматны таланган сыртына отча кюйдюрген къамичиле тие башладыла. Энди анга башха туююлдю, ол къара жерге, жашил кырдыклагъа къан тюкюрюп ынычхайды, бирде эси ауады эм ушкок тауушлагъа уянады... Кыртык, дорбун, Васильченко... Ушкок ата эселе, саудула, бой салмайдыла...

- Муну сюегиз! - деген ауаз эшитилди.

Ахматны сюедиле. Ол, тентиреп, жыгъылды, аны, жангыдан аягъы юсюне салып, къолларындан тутдула. Аны кѣзлерин жапхан мутхуз туманны ичинде ол душманны анга къарагъан огъурсуз кѣзлерин кѣреди.

- Саулай къоярма,- дейди Адик, огъурсузхалда,- алагъа дорбуннга... бой салыгъыз деп кычыр. Сау къоярыкъдыла де! Ыразымыса?

- Сау къаллыкъсыз дерме,- деп шыбырдады Ахмат.- Элтигиз алагъа...

Аны жухну артындан чыгъардыла. Аны жүреги тохтады, сора кючлю, терк-терк къымылдады: кѣзлерине Кыртык ауузуну жашил кырдыгы урунду.

Ма ол таныгъан къаланган ташла, ма дорбун да. Бир-эки атлагъанлай, ол ары жетерикди. Васильченко, жолдашлары!.. Аны жангыдан эси ауду.

- Эй, сиз анда, дорбундагъыла, тынгылагъыз! – деп кычырады Дукъум. - Сизни бла сизни разведчигигиз сѣлеширикди!.. Ма ол былайда турады! Сиз бусагъатдан аны ауазын эшитирсиз!

Шошду. Аякъларыны тюбюнде жер да шошайып, къулакъ салып тынгылады. Ала дорбунну башына миндиле. Дукъум бла Ёзю Ахматны эки билегинден тутдула.

- Бой салыгъыз деп айт... Барысы да саулай къаллыкъдыла...

- Жолдашла!..- Ахматны башы тѣгерек айланады, жүреги тохтайды эм аны къулакълары айтхан сѣзюн эшитмейдиле.- Командир! - деп кычырады ол битеу кючюн салып.- Жолдаш Васильченко... Федя... Сергей Иванович!!! Болушлукъ келеди... Къаты болугъуз!.. Темирбаш жетерикди!

Арт жанындан тийген ушкок къалагъы аны сангырау этди. Ол бауурундан кырдыкга жыгъылды эм, андан ары жукъ кѣрмей, жукъ эшитмей, ёмюрлюк жукъугъа кѣмюлдю...

Ушкок тауушла, узакъдан-узакъгъа ёте, тегерекни зынгырдата эдиле. Жигит атланы наллары къаты къая жолну от чакъдыра эдиле. Партизанланы уруш ауазлары тар ауузну эм къолланы толтура эдиле.

Алай дорбун шош эди. Темирбаш дорбунну аллында башын мудах ийип сюеле эди... Пулемётну жанында, бауурундан къаты ташха аууп, сары чачлы жашны ёлюгю жата эди. Аны онг къолу пулемётну чархын тутхан халда къурушхан эди, сол къабыргъасындан акъгъан къаны кёл болгъан эди.

Тютюн бла букъу дорбундан кетмеген эди эм къабыргъаланы, мюйюшлени къарангы этип тура эди. Темирбаш мудах шошлукъда дорбунну теренине кирди. Аны аллында къаралгъан, арыкъ бетли кишини ёлюгю жата эди. «Угъай, бу Васильченко туююлдо», - деп шыбырдады Темирбаш эм онгган жашил келекде бауурундан жерге аууп тургъан ёлюкге ийилди. Ёлюкню акъырын бетин буруп къарады эм: «Тенгим, уян!» - деп, аны силкиндирирге аздан кюйдю. Ол батыр командир Фёдор Васильченко эди.

Акъырын ынычхау Темирбашны сагъышдан эм мудах тынгылаудан сагъайтды. Васильченкону ёлюгюнден арлакъда дагъыда бир къызыл аскерчини аркъасы кёрюне эди. Темирбаш аны юсюне ийилип, къара бурма чачлы башын ёрге кётюрдю. Аны кёзлери жабылып эдиле, алай ол солуй эди, сау эди.

Кимлени эсе да ауур атламларыны туюнде ууакъ ташла шыхырдадыла. Темирбаш артха бурулуп къарады: дорбуннга бир къауум партизан келе эдиле, аланы къолларында башын энишге салындырып, белине дери къымыжаланган эм болгъаны ууалып, къаннга боялгъан адам кёрюне эди.

Темирбаш ол ууалгъан ёлюкню Ахмат болгъанын кючден таныды. Ол, озгъан кече Ахмат къууанып, ашыгъып, ач негерлерине гыржын бла бишлакъны къапчыкъгъа муштухул жыйгъанын эсге тюшюрюп, бютюнда мудах болду.

Ахматны ёлюгю командир Васильченкону эм Сергей Ивановични ёлюклерини жанына салдыла. Арлакъдан, кётюрюп, жаш пулемётчу Ракитинни эм къарт фронтчу Вороновну ёлюклерин да ала жатхан кюйюзчюкню юсюне салдыла.

Дорбуннга Тотур элни адамлары келдиле. Ала, тынгылап, терен бушуулукъда эм сагъышлыкъда сюеле эдиле. Сынагъан къыйынлыкъларындан мугурайгъан къарт Гамай да келген эди. Таягъына таянып, башын энишге мудах ийип, ол къызыл аскерчилени баш жанларында сюелген эди.

Къарт къатынла жаралы Петрусъну жараларын букъудан, къандан тазаладыла, байладыла эм Кыртыкны дарман сууундан ичирип: «Жаша, суйген балабыз!» - дедиле.

Ким эсе да кюйген къыйырлы къызыл къумачны - партизанланы сыйлы уруш байракъларын – ачды, эм ол, эркинлик ючюн жан

берип, къаты къая дорбунда жатханланы юслеринде шууулдады. Тюбюнден а ат аякъ тауушла эм къарыулу жаш ауазла Кыртыкны зынгырдатып чыгъа эдиле.

7

...Кёзге ургъан кёрюнмезча - къарангы кече. Таулу эл терен жукъ-угъа кёмюлюпдю. Кече, къара къанатларын кенг жайып, къуш баласын сакълагъанча, элин мамырлыкъ сакълайды. Жалан элни огъары жанында, чириген чалысы мурсадан, хансдан толгъан мешхутну буруууну ичинде, топуракъ башлы юйню тегерек терезечигини къарыусуз жарыкъчыгъы чыгъады. Ол Бекирни юйюдю.

Бюгече Бекирни юйю къонакълыды. Эски агъач ундурукъда беш-алты адам олтурадыла, жангыз шинтигинде онг кёзю да эски къара быстыр бла байланып, узун, арыкъ, сингирли подпоручик Бушманов сагъайыулу олтурады. Олтургъан адамла аны-муну юсюнден ушакъ бардырадыла. Подпоручик кесини сагъышына батылыпды. Къобан боюнунда, бай станицада къошун башлы, къызыл кирпичден эки къат ишленген юйлери, жел тирмени, желча жюрюшлю атлары... Энди анда къызылла иелик этедиле... Кеси, Ёрекъада къаты урушлада жаралы болуп, кесинден сора хазна сау къалгъан адам эслемей, акъ аскерге кесини ыразылыгъы бла баргъан эм андан жанын кючден къутхарып къачхан Алийни жалынчагъы болуп, анга тагъылып, агъачланы, къолланы, бёрю жолланы къыдырып, къарангы кече Бекирни юйюне келгенди. Мында Бекир кеси бла бир акъыллыланы подпоручикни тегерегине жыйгъанды. Алай бла, къадарны изими бла аны юйю совет властыны къажауларына, аны кёрюп болмазлыкъ душманларына штаб болуп тохтагъанды.

Адамланы сансыз, магъанасыз, эригиулю ушакълары ала кимлени эсе да сакълагъанларын кёргюзте эдиле.

Бекир, терк эшикге чыгъып, жашырын къабарыкъ итча, эски чалысына къысылып, тегерекге эм къутуруп баргъан сууну юсюнде къаралгъан кёпюр таба къарай эди, бирде уа, жилинча бауурланып, къулагъын жерге тиреп, ат аякъ таууш чыкъмаймыды деп тынгылай эди. Жукъ эшитмесе, къолтугъун эм желкесин къашый, жукъсураулу халда, къайтып, юйге кире эди.

- Алан, Бекир, киши кёрюнмеймиди, уллу кечикдик? - деп сорду олтургъанланы бирлери.

- Ант этеме, бир палах болгъан болур ансы, быллай тамаша кёрмегенме. Да, ахыр келлик эселе, заман а болгъанды,- деп, жууап къайтарды Бекир.

Бекир элни бек залим байларындан бири эди. Залимлигинден тышында да, андан къырс, жут эм къысыкъ жер башында туумагъанча эди. Бир жылны кёзюнде мингле бла саналгъан малларындан бир къойну кессе, юйюнде бир багъалы адамы ёлгенча, бушуу эте эди. Жалчылары бла кёлю тынмай, Бекир жангыз къызына эм къатынына, чабырла

кийдирип, жаз жауунлада, боранлада мал кютдюре эди. Жалчыны хаксын толу бериу деген затны уа билмей эди. Юй кьолайы да жарлы кьошдан башха тьююл эди. Юсюнде чепкен кьапталы не заманда тигилгенин элде хазна адам билмей эди эмда хар заманда кьатхан чабырындан кьара бармакълары эригиусюз эм айыпсыныусуз кьараучу эдиле.

Кьонакьла, ач болуп, ауузларын терк-терк ача башлагъанларын эслеп, Бекир:

- Ай, бу хайырсыз малла бир узакьда кьалгъандыла да ансы, бюгечеден тап кече мен мал кесерик тьююл эдим, не файда. Офицер ач болмагъа эди ансы, сиз кечинир эдигиз.

- Хоу, хоу, биз кьонакь тьююлбюз. Алай офицерни арыгъан эм ач халы барды, анга сакь бол.

- Да айран, тузлу бишлакь эм гыржын табылады, Аллахны ахшылыгъындан...

Бу кезиуде сехла ачылдыла, ат аякь тауушла чыкьдыла эм экеулен бир адамны артындан тюртюп, юй тьюбуне атдыла. Ол адам ауур ынычхай эди. Келгенле Сюляй улу Дукьум бла аны шайкасы эдиле.

- Алий, Ёзю, Солтан, байлагъыз муну терк! – деп, Дукьум, подпоручик Бушмановну аллына сюелип, черс берип:

- Командир белой армии Сюляев! - деди.

Бушманов, ачылуу ышарып: - Кимди бу келтиргенигиз? - деп сорду.

- Бу большевик бюгечели сизни сёлешгенигизге тынгылап тургъанды. Биз былайгъа жетгенлей, кьачып кьутулургъа умут этген эди да, жетип, ат ёшюню бла жыгъып, сойреп келтиреме.

- Охо, ол энди кьачмаз! Аны хукмусун артда акьырын этербиз. Сен манга айт, кьайдады Темирбаш? Кьайдады орус командир? Кьайдады князь Адик? - деди Бушманов.

- Большевик солдатланы кьыргъанбыз... Командирни да ёлтюргенбиз. Энди кьаяладан сора ала кишини эсинде кьалмазла. Алай Темирбашны жыйыны бизни кьуршаларгъа умут этген эди да, кьачып кьутулгъанбыз. Князь Адик Кьарачайгъа аугъанды...

- Аха, кьачханды?

- Угъай. Аны анда совет властыны суймеген танышлары кёпдюле. Ол, аланы кьурап, Кёндененни урлукьду.

- Сен а?

- Мен а, тапханымы жыйып, Кёндененни огъары жанындан урлукьма. Мени кьаным кьайнайды. Кёндененчи большевикле мени жылкымы сюргендиле. Ала Сюляй улун алыкьа танымайдыла.

Бушманов хуржунундан бир кьагьытчыкьны алып окьуду: Энеев Магомед, Мусукаев Ахмат, Жабелов Мусос, Искендеров Ибрагим, Текуев Махмут, Жабелов Шаман. Не санау, ол большевик элди. Ол ууатылса, кьалгъанла кьыйын тьююлдюле. Алай, Темирбашны кьутултуп, терслик этгенсиз.

- Господин офицер! Мен Темирбашны узакь кьутултмам. Ма бу жигитчик айтыр аны болгъан жерин,- деп, Дукьум юй тьюбюнде байланган таба атланды.

Подпоручик Бушманов, кеси арыкъ, къарыусуз болса да, кесинден къарыусузгъа жилиян эди. Ол, ёрге къобуп, Дукъумну къамичисин алды да:

- Барыгъыз да барып, жерлеригизге олтуругъуз. Иги къарагъыз, мен сизни соруу этерге юйретейим. Алий, сен, лампыны келтирип, мени къатымда тохта,- деп, байланнганны юсюне сюелди.

- Кимсе?

Тынгылау.

- Ёлжюнгю аллында соруугъа тюз жууап этсенг, Аллах гюняхларынгы кечер! Айт, кимсе, нек марлагъанса?

Байланнган, керти да, быланы къолундан ёлмей къутулмазлыгъын кеси да биле эди. Алай, жюреги экили таукелликге кете, дагъыда тынгылады.

Къамичи жаягъы бла къатыш боюнуна кёксюл тырмы тартды.

Жыгъылгъан айтды:

- Господин офицер, къолуму, аягъымы бошла. Темирбашны да, бирси партизанланы да къайда болгъанларын айтайым, ала мени шпионнга жиберген эдиле... Бармасам, ёлтюрлюкбюз деп къоркъутхан эдиле...

- Аперим! Молодец! Мени да ачыуландырмай, кесинги да ачитмай, алгъадан окъуна алай айтсанг а. Темирбашны тапдырсанг, ма бу хуржунумда алтын сагъат сениди, - деп, бирсилени узакъдан къарауларында Бушманов, кюле-кюле, жашны байлауларын тешди.

Жаш, ынычхагъан кибик этип: - Господин офицер,- деп, черс берирге кётюргенча, къолун кётюрюп, подпоручикни къулакъ артына асыры керилип ургъандан, Бушманов, чартлап кетип, жанында Алийни да адуруп, чыракъны да ёчюлтюп, отун таууш этип тюшдю. Юй къарангы болду. Дуния дауур, къайгъы болду. Бирча эшикге къуюлургъа ашыкъгъанда, эси аууп жатхан подпоручикни да малтап, арбазгъа чыкъдыла. Кими ат бла, кими жаяу тегерекге жайылдыла.

Сюляй улу Дукъум атына минсе да, къалай ары чабаргъа билмей, абызрап:

- Мыллыкны суу боюнуна атыгъыз! - деп, къычырып, кеси да жагъагъа чапды.

Не кёп излеселе да, къачып ычхыннган жигитни тапмадыла эм ким болгъанын билер онглары да болмады.

Арып, тюнгюлюп къайтдыла.

- Аллах, Аллах, ол шайтанмы эди, жинми эди! Эшигим жабылды да къалды! Энди мени юйюмде сиз болгъанны билселе, юйюмю кюйдюрюле, кесими илишаннга салырла! – деп, Бекир уллу бушуугъа къалды.

Ынычхай тургъан Бушманов, Дукъумгъа ачыулу къарап: «Жетген жерде ёлтюрюп къоймай, хар итни неге алып келесе!» – деп къыжырады. – Эшта, ол кеси окъуна болур эди Темирбаш, - деди.

- Угъай. Бу, господин офицер, биз танымагъан адамды. Темирбашны

мен таныйма.

- Хоу, кесин танытханды ол а,– деп, Бушманов акъсай-акъсай, жан сюегине жабышып, ёрге къопду эм барысына да бурулуп къошду: - Энди фатар тюрлендирмей болмайды. Бекир, сен да эшиклени алларындан кирит салып, бизге къошул. Къайры барайыкъ?

Хар ким къым-тым этдиле, болсада Бушманов къайтарып соргъанда, Дукъум айтды:

- Биз танымагъанча, ол жаш да бизни таный болмаз. Мен мында кёп мычыр онгум жокъду. Къолуна сауут алып, атха миналлыкъ мени бла тебиресинле, офицерге уа къоркъуусуз жер табыу, Бекир, сени боюнунга салынады.

- Манга бек тынгылы жер керекди. Ашы, сууу да иги болгъан жер,- деди Бушманов кеси.

9

Чегем ауузунда, жюрюген жерлеринде къан ызлыкъла къоя, совет властыны сакълай болур деп ишекли болгъанларын асмакъгъа аса, юйлерин кюйдоре, Алиймырзаны бандасы жюрюй эди. Бир сермешинде кёп жигит нёгерин тас этип, патронлары, окълары тауусулуп, Осман бла Юсюп деп эки чегемли партизан, къарангы кече бла ауушну къыдырып, Басханнга энип, ахлулары болгъан бир темирчини юйюнде букъгъан эдиле. Темирчини он сабийи аланы эски ундурукъну артында кийиз юсюнде жамычы тюбюнде букъгъанларын биле эдиле, алай аталары кишиге жукъ айтмагъыз, хар кюнден бирер конфет берирме дегенде, ала ол хакъны онгсунуп, тийреде акъланы сюйюп сакълагъанла не бек сынчыласала да, аладан шарт сёз юзалмай эдиле. Тап, ойнар сылтауда сабийлерин жибере эдиле. Ала, аталары юйретгенча: «Юй ичинде бугъумуч ойнайыкъ», - деп да кёрюучю эдиле, алай темирчини сабийлери юй оюнну унамаучу эдиле.

Бир ингирде темирчи: - Бекирни юйюнде кече сайын бир жыйылыула бола болурла дейме,– дегенде, сынчыларгъа барып тургъан Османни Дукъумну жыйыны тутхандыла. Осман, къачып ычхынганлай, темирчини юйюне барып, халны айтхан эди.

- Да, Аллахха шукур, алай ычхынмасанг, теринги сояр эдиле къутуруп айланган итле,- деди Юсюп.- Энди эрттен бла Сюляй улу битеу элни тинтир, къаугъа тынчайгъынчы, бир жанына болургъа керекбиз.

- Да къайры бугъарыкъсыз? Гумуда иги кесек бичен барды, аны тюбюне киригиз, биченни чачып айланмазла.

Айтылгъаныча болунду. Осман бла Юсюп былтырдан къалгъан биченни тюбюне тумаландыла. Темирчи биченни юсюне сенек, басха эм тери кесекле атхан эди, ол жерде уру барды деп киши ишекли болмазча этген эди.

Дукъумну элни тинтиу этген бандасы темирчини арбазына киргенде, тинтиуле этерден эсе, атлагъа нал салдыругъа таукелленди.

Атха кьамичини жетдирип, Дукьум темирчини малтатыпмы кьояды деген жууукълукьгъа барып:

- Къаракьол темирчи, сен, мен билгенден, аман ниетли адамса...

Атлагъа ашыгъышлы нал сал, хакъынгы большевиклени хорлап бошасакъ алырса, хорлаялмасагъ а, ол дуняда берирбиз! - деди.

- Сюляй улу, атлагъа нал салыргъа не темирим, не кьмюрюм жокъду...

- Ай, итден туугъан!.. Тебиречи аллымда гюрбежиге, - деп, кьамичи бла урууну тохтатмай, темирчини гюрбежисине сюрдю.

Кертисин айтсакъ, гюрбежиде темир, кьмюр да бар эди. Ач бьрюлеча, темирчини кьакъды-сокъду эте, атлагъа нал салдырдыла.

- Мен билмей айтмаучума сьзню, Кьенделенни ууатып кьайтсам, сени бла башха ушакъ этерме,- деп, Дукьум, сахиник атына кьапланып, бандасыны аллында элден чыгъып, жоллары узакъ Басханны тары таба сингди.

Шашбауатха жетген жерде эки эшекге жерк агъач бла неден эсе да толгъан тулукъла, кьапчыкълa жюклеп келген бир жашха тюбеп, аны аллын тыйдыла. Жалпакъдан келген жаш Жаппуланы Хожа эди.

- Жигит, кьайданса? - деп сорду Дукьум.

- Жалпакъдан келеме...

- Не кьересе жалпакъ жанында, не хапар жюрюйдю?

- Да кьошда не хапар жюрюрюкдю?.. Тьонене кьенделенчи партизанла Сюляй улу Дукьумну жылкьысын сьрген хапары барды.

- Ол дегенинг?! - деп, Дукьум атдан энишге ийилди.

- Сьргендиле аны кьошунда болгъан малны. Ол угъай эсенг, жалчыларындан экиси партизанлагъа кьошулуп кетген хапарлары барды.

- Ах, анасыны уа! Бираз кеч кьалдым кьере эдим! Алгъа! - деп, атха кьамичини жетдирип, банданы аллында сызылды. - Кьенделен, кьрюшейик сени бла! Малыгъызны, журтугъузну да унутдурайым!

- Дукьум, ала сени жылкьынгы керти да сьрген эселе, элни аягъындан башлап кьюйдюрюп, хапчукларын а жумларгъа керекди, - деди Ёзю. - Ол итден туугъанланы артларын этерге керекди. - Ала Аллахны, адамны да танымайдыла!

- Мен не этеригими кесим билеме,- деп, Дукьум тер басхан атын бьтюнда ашыкьдырды.

Дукьум элге элия киргенлей кирген эди, кьеп юйлени кьюйдьорген эди, кьеп адамгъа артыкълыкъ, зарауатлыкъ жетдирген эди. Базар барыучу майдан адамдан толгъан эди. Аланы тьегерегин Дукьумну бандитлери артыкъ атлагъанны уруп ёлтюрюрге хазырлыкьда сакълай эдиле. Дукьум, ауузуна келген аман сьзлени айта келип, кьычырды:

- Бу былайда жыйылгъан халкьны ичинде битен сары шинли эр кишиле - мени жашларымсыз, сары шинли кьызла - мени кьызларымсыз!

Ол алай туююдю дегенле кьоркьмай эселе, угъай десинле! - Жерленген ушокла бурулган халкь кезлеринден, бетлеринден керюп болмаулукьну эслете тынгылай эдиле.

Дукьум, Ёзюню чакьырып, бир зат шыбырдады. Олсагыат Ёзю, алгъа чыгып, къамичисин кьолу узатылган халда алгъа узатды. Къамичини юсюне Къуранны салдыла.

- Мен бюгюн ким большевик, ким муслийман болгъанын билирге сюеме,- деди Дукьум. – Хар муслийман адам, бюгюнден башлап, большевиклеге уруш этерге ант этип, Къуранны тюбю бла ётерге керекдиле! Ётмегенлеге этерим а белгилиди,- деди.

Ала бу зорлукь ишни эте турган кезиуде халкь кьозгьалган бал батманни чибинлерича жызылдады. Къанлы бандит Дукьум элни башындан ырхы келгенлей келген партизанланы эслегени бла, атыны сыртына минип, къамичини тийиргени тенг болду. Къарап-къарагьынчы, бандит къауум элден думп болдула.

Жанган юйлени тютюнлерин, кекге чыкьган отларын керюп, элге мыллык атхан партизанла, къара элияны халында, аланы ызларындан къуудула.

Партизанла таза да ызларындан жетип туурарыкьларын эслеп, бандитле тук-тук болушдула. Сюляй улу Дукьум, атындан тюшюп, арлакь атлай барганлай, партизанны огъу аны жаралы этди. Ол, ахыр кючюн салып, таш тюбюне кирип, патронлары тауусулгьунчу, кесин бермезге кюрешди, ахырында тауушсуз болду. Партизанланы эм кичилери Энейланы Хашим бла Текуланы Махмут, дорбуннга барып, Дукьумну сюйреп чыгьардыла. Атына миндирип, тегерегинден ушоккланы тиреп, Кенделеннге келтирдиле. Элни чамчылары, Дукьумну арагъа алып: «Энди биз сарыланы хар бирибиз «атабызны» бурунуна бармакь бла бирер уругъа керекбиз», - деп, бир бири ызындан тизилишип, хар аллы бла озган бурун кьыйырына бармакьны жетдирип оза эди. Алай бла бир сагьатны ичине Дукьумну бурун кьыйыры тузлукьдан чыкьган нашагъа ушаш кегерди.

Дукьумну Нальчикде ревтрибуналгъа ашырдыла, анда багьып, жарасы сау болгьандан сора илишаннга салып ёлтюрдюле, партизанла уа аны ашырган кюн жыр этип ашырган эдиле:

*Къардан, буздан акъ эди,
Хотуй тауну ауушу,
Таш тюбюнден чыгьады «Атабызны» тауушу.
Сюляй улу Дукьумну къамичи бла туююгюз,
Сабийлери ёксюз кьалгьанд,
Сол жапхагьын ийигиз...*

БУДАЙЛАНЫ АЗРЕТ

(1915–1942)

АЗРЕТ ЭСИБИЗДЕДИ

Бу кесек статьяда мен Будайланы Азретни юсюнден толусунлай айтырга деген борчну салмайма. Алай, бир талай заманны ичинде Азрет бла бирге ашап-жашап, ишлеп тургғаным себепли, кесими эсгериулерими жазаргъа сюеме.

...Халкъгъа хайыры тиерин суйген огъурлу адам жол юсюнде таш тѣнгереп тургъанын кѣрсе, кеси анга абынмай ѳтсе да, артха айланып, ол ташха бирле абынмасынла деп, ташны жолдан бир жанына атады. Аллаий адам, эл хайырлансын деп, жерни къазып, шаудан чыгъарады, миялача таза суу, кир болмай, халкъ, суусабын къандыра, дайым ичип туруп ючюн, шауданны тѣгерегин къадама бегитеди. Аллаий къыйыны ючюн а халкъдан кесине энчи хакъ да, махтау да излемей эди. Азрет ма аллай огъурлу адамладан бири эди.

Будайланы Азрет кесини жокъдан бар этген, совет власть ючюн, халкъы ючюн къанын, жанын да аямазгъа айтыучу эди. Кесине энчи ырысхыны, энчи аперимликни излемей эди. Эки тиллиликни, кѣзбау этиуню билмей эди, чыныкъгъан адам эди.

Ол 1915 жылны октябрь айыны 7-чи кюнюнде Огъары Бахсанда жарлы малчыны юйюнде туугъанды. Артда поэт да, партия къуллукъчу да боллукъ жашчыкъ Будайланы Азрет кесини сабий кезиунюнде окъуна орус-япон урушха къатышхан атасыны, бизни солдатланы кишиликлерини юсюнден хапарларына суйюп, эс буруп тынгылагъанды. Анасы - Суйдюм халкъ жомакъланы, жырланы уста билгенди. Ол аланы айтса, жашы къулагъын алмай, кѣзюн къакъмай, терен сагъышха батып тынгылай эди. Аллаий жырланы, жомакъланы жаш Азретчик кеси эллилеринден, къойтууар кютген сюрюучюледен да эшитиучю эди. Ол таурухла, жомакъла, жырла уа халкъны тамаша, кѣлден жюрюген чыгъармачылыгына, оюм къурай билиунюне сейирсиндире эдиле, сукъландыра эдиле. Бир арада Азрет кесин ол жомакълада, жырлада жигитлеге ушата эди; кесин тюзлюк ючюн кюрешгенлени араларында кѣре эди. Азретни кѣлюне поэзия жилтинин биринчи кере ма ол затла келтиргендиле.

Кеси къара танымагъан адам болгъаныча, жашын да къарангы къоймаз ючюн, Азретни атасы медиресеге береди. Азрет медиреседе окъуугъа бюсюремейди. Биринчи кюнледе окъуна ол Огъары Бахсандагъы жетижыллыкъ орус школгъа кирирге умут этеди. Атасы, анасы да анга угъай демейдиле. Азрет ол школгъа киреди, анда иги къадалып окъугъан школчуладан бири болады.

Жылла терк ѳтедиле. Азрет эл школну иги бошайды. Сора Пятигорскда биржыллыкъ устаз курсха киреди. Андан къайтып, бир кесекге дери элде устаз болуп ишлейди. Сора уа, Нальчикге келип, 1905 жыл Революция атлы типографиягъа харфла къыяргъа юйрениучю болуп киреди.

Жангы жерде, жангы иште ол кесине жангы нөгерле табады. Ол нөгерлени арасында, таулуладан сора да, кьабартылыла, оруслула да боладыла. Бары бла да Азрет таныш, шуёх болады. Ол орус тилни иги биледи, ана тилге усталыгын бютюнда ёсдюреди. Классика эм эндиги суратлау литератураны кыыстау окьуйду. Ол кезиуде ёсе баргъан малкьар поэзиягъа артыкьда кёл салады. Аны жорукьларына юйренеди. Биринчи малкьар поэтле бла шагьырей болады.

1933 жыл Азрет «Ленинчи жол» деген малкьар газетни корректору, дагыда юч жыл озгъандан сора уа «Социалист Кьабарты- Малкьар» деп чыкьгъан ол газетни жууаплы секретары болады.

Азретни назмулары адам улуну кьадарыны юсюндендиле. Ала халкьны жашауун кёргозтедиле, китап окьуучуну ниет эм эстетика жаны бла юйретедиле. Поэтни партиягъа жораланган назмулары социализмни кьураучулагъа иги кёрюнедиле. Азретни кьолдан-кьолгъа ёте, асыры кёп окьулгъандан, мелте болгъан назму китабын узакь кьошлада таулу сюрюючюлени кьолларында да аз кёрмегенбиз. Акь-Сууну ол замандагъы «Коммунар» колхозуну эсепчиси Гергьокькланы М. колхозчула тюш азыкь ашаргъа олтургъанда, Будайланы Азретни назмуларын аз окьумагъанды! Поэтни эки китабы да - «Туугъан жерим» бла «Алгъын» - жыртыкь-жыртыкь болгъунчунга дери окьула эдиле. Азретни «Мараучуну хапары» деген поэмасыны иги кесегин бир жол Геляхланы Исхакь кёлюнден окьугъан эди. Дагыда поэзияны сюйген китап окьуучулары кёбюсю поэтни назмуларын кёлден биледиле. Ол а аллай поэтни назмулары халкьгъа жууукь, шарт магъаналы, тынч ангылашыныулу, чынты малкьар тил бла жазылгъандан эди. Аны назмулары халкьны харкюнню ишине болуша эдиле.

Будайланы Азрет Жазылчулары союзуна 1936 жылда кирген эди. Ары дери эниклеулерин тергемесек, баш этип, ол замандан жазып башлагъанды. Ол кезиуден Улуу Ата журт урушха дери уа беш жыл кьалып эди. Беш жылны ичинде, окьугъан да эте, жууаплы кьуллакьлада да ишлей, Азрет бир талай китап жазгъанды. 27-жыллыгьында жау кьолундан ёлюп кетмей, эндилеге дери жашаса, ким биледи, Азрет айтхылыкь поэт болургъа да болур эди. Алайлай да ол кьойгъан чыгъармачылыкь ишни бизни литературабызгъа уллу магъанасы барды. Ол белгили жерни тутханына даулаш жокьду.

Будайланы Азрет кесин дервиш поэтге ушатмагъанды. Жамауатдан кесин энчи тутмагъанды. Ол жамауат кьуллакьну чыгъармачылыкь иши бла байламлы журютгенди, «женгил жетген» поэтлеге ушамагъанды. Азрет, халкьгъа белгили поэт болгъанлай, 1940 жылда партияны АК-сыны школундан кьайтхандан сора, партияны Кьабарты-Малкьар обкомуну инструктору болуп ишлегенди.

Улуу Ата журт урушну аллында Будайланы Азрет партияны Холам-Бызынгы райкомуну биринчи секретарына айырылган эди. Кесини тап оноу этиуюню эм жамауатны алчы адамларыны болушлугьуну хайырындан кьысха заманы ичинде ол ары дери артха кьалгъан районну алчылары тизгинине чыгъаргъан эди.

Кьутургъан фашистле бизни жерибизге чабыууллукь этгенде,

кыралны хар жериндеча, бу районда да битеу кючно салып жалчытылган улуу ишле: «Барын да фронт ючюн! Барын да душманны хорлар ючюн!» - деген лозунг бла бардыргандыла. Элни кыабагына душман жетгенде уа, партизан отрядла, сауут кюллю болуп, агъачлагъа, таугъа кетген эдиле. Будайланы Азрет нёгерлери бла бирге, кюлуна да сауут алып, халкыны душманларына дерт жетдиричулени тизгинлерине кюшулган эди.

1942 жыл 1-чи декабрьде Чирик кёлню кыатында фашистле бла атышыуда Будайланы Азрет ауур жаралы болганды, аны сюйген тенги Ханафий Искендилов а алайда окыуна душман огъундан ёлгенди. Партизанла, кыаты уруш эте, агъач таба кете туруп, Азретни уруш барган жерден биргелерине алып кетерге жетишалмагандыла. Алайлыкдан Будайланы Азрет гитлерчи башкеслени кюлларына кыйын жаралы болганлай тюшгенди. Партизанланы юсюнден тасха сурап, кыан ичген фашистле анга кёп азап чекдиргендиле, алай патриотдан тасха алалмагандыла. Ёле туруп окыуна Азретни сёзлери былай болгандыла: «Бизникиле келирле, мени ючюн сизге дерт жетдирирле. Ууучлаучулагъа совет жерде жашаргъа боллукъ тюйюлдю».

Кертиси да, Азретни шуёхлары, совет аскерчиле, фашистлеге дерт жетдирген эдиле. Аны шуёху, кыабартылы жаш М.Жамбаев Азрет ючюн жангыз кеси кюлу бла – 27, аны нёгерлери уа 40 фашистни ёлтюргенлерин фронтдан жазган эдиле. Андан сора да, ала эки обер-лейтенантны бла бир капитанны пленнге алган эдиле.

Кыалай эсе да, Азретни ёлюгю табылмай кыалганды. Бир-бир адамла айтханнга кёре, аны ёлюгюн фашистле Чирик кёлге атхандыла.

Ол кыралыбызны керти уланы эди. Анга 1965 жылда, Улуу Ата журт урушну кезиундеги кыйыны ючюн, Кызыл Жулдузну ордени берилгенди. Ол сауугъа поэтке, жигер партизаннга, ёлгенден сора берилген эсе да, кырал поэтине улуу хурмет этгенин кёргюзтгенди.

Азрет ёлдю, кетди. Алай аны кыызлары, кыатыны кыалгандыла. Алагъа совет власть болушады, аланы ариу кёредиде, ишлерге, окыургъа, кыйналмай жашаргъа онг береди.

Бюгюн Азрет жокъ эсе да, аны сёзлери, назмулары кыалгандыла. Ала уа Ата журтубуз ючюн кертичи болургъа, аны ючюн кыаныбызны, жаныбызны да аямазгъа юйретедиле.

Бабугентчи пионерле Будайланы Азретни сынын кыуаргъа керекди дейдиле. Мен аланы айтыуларын тюзге санайма. Азретни атын мер-мер ташха алтын харфла бла жазып, Чирик кёлню жанында мемориал кыанга салыргъа тийишлиге тергейме. Аны да, поэт туугъанлы 50 жыл болганына атап, 1965 жыл октябрь айда ачаргъа болукъ эди. Ол юбилейни кезиуне, анга атап, поэтни жашаууну, чыгъармачылыкъ ишини эм жамауат жумушуну юсюнден энчи литература ингирле бардырыргъа, андан сора да, ана тилинде назму кытабын басмаларгъа керекди деп ойлайма.

Азретни сыфатын, аны Ата журтха кертичилигин 20 жыл мындан алда болган улуу Хорлау бла бирге эсибизге тюшюребиз. Туугъан жерибиз ючюн Улуу Ата журт урушда жан берген адамларыбызны белгиси эм белгисиз кыабырларына ийилип, баш урабыз.

Закий поэт Азрет эсибизде турады. Аны эсгере, мен баллада жазганма:

ПОЭТНИ ЮСЮНДЕН БАЛЛАДА

Төгерек кёл кюзгю сыфат алады.
Анда хар затны баштёбен кёреме,
Ол, алай болмай, кюлюп чайкъалады,
Ол кеси тюп-баш болгъанын сеземе.
Жууугъуракъ жанлайма жагъасына,
Тюрслеп-тюрслеп, къарайма теренине.
Кюмюш форель да чыкъмайды башына.
Тюп-баш жашил таула къатыш кёрюне.
Дылгам таула арасында, теренде,
Сахеник булутчукъ сабыр жоюеди,
Ол кёлню теренинде эсленгенде,
Хуппегиде хумужуча кёрюнеди.
Кёюнунга тартаса, кёзбау Чирик-кёл!
Келген досну жашыртын уулай турма.
Тазалыгъынг бла алдауунгу бёл!
Алдар болсанг, кёонакъланы чакъырма.
Кесинг бир ёгюз кёзю - төгерек кёл!
Жоя келгенсе, алдап тутханынгы.
Инженерни да жутханса дейди эл,
Айталла поэтни да жутханынгы.
Кесинг - жилимугъу бир сойген кызыны,
Жилимукъну бизден неге сурайса?
Энди биз кёойгъанбыз жилиуубузну,
Сен а, шош жумула, дайым жилийса.
Баргъан суугъа кёошулургъа жалына,
Таша бушууунгу мудах сагъына,
Жилимукъларынгы төге аллына,
Къысыласа Черекни къучагъына.
Бушуу жилимугъунгу жаймаз ючюн,
Суху Черек, сакъалында жашырып,
Сызгырып барады, аямай кючюн,
Таурухунгу тар ауузундан ашырып.
Чирик кёлге къайгъы бла келеме,
Анга къарайма, кёз алмай юсюнден,
Азретни да тюрсюз кёлде кёреме...
Поэт чыгъалмайды аны ичинден.
Кёзюн ачып кёрюнеди сыфаты,
Сёлешир умут этип кёрген сайын,
Суу ауурлугъу уа басынды къаты,
Эринлерин кымылдаргъа кёоймайын.
Андан сора Азрет, къысып кёзлерин,
Азгъан бетин булгъайды жан-жанына,
Ачыкъ эшитдиралмаса да сёзлерин,
Белги бере, ёлмей сакъланнганына.
Ол, ёлсе да, ёлмегенлей жашайды,

Тенгди халкыны суйген жашларына,
Назму сёзю кьанатлыгъа ушайды.
Шек жокъ аны ёмюрге жашарына.
Болушалла поэтни назмулары
Тенг жашау ючюн кюреширге кьаты.
Жау кьолунда жойдурса да кьадары,
Эсимде жюрюр тенгими сыфаты.
Сууукъ сыны, кенг кьабыры поэтни, -
Чирик кёл, сакълайса багъалы саугъа,
Санга келеме, тутмай ачыу дертни.
Жюрек кьаным кьайнайды кьанлы жаугъа.
Саламлашып, артха кьайтып кетеме,
Сабыр Чирик кёл, мен сени кьатынгдан,
Сакъла поэтни, - аманат этеме
Битеу малкьар поэтлени атындан.
Огъурлу поэтибиз, сыфатынгы
Жюрегиме тюрегенлей барама.
Кёл да, суу да жуталмалла атынгы,
Халкыгъа кьыйынынгы жокъгъа санама.

ГУРТУЛАНЫ Берт, 1965 ж.

БУДАЙЛАНЫ Азрет

МАРАУЧУНУ ХАПАРЫ

(Поэма)

Жашым, тынгылачы, сен,
Хапарны башлайым мен:
Мындан алгъын кёп заман
Жашау болуучед аман.

Мен да жарлы, - кьолайсыз,
Малсыз, жерсиз, амалсыз, -
Бийге ишлесем не кьадар,
Жокъ эди манга мадар.

Жашым, кёресе мени,
Ийнандырама сени.
Сакъалым акъ болгъанды,
Жюз жети жыл толгъанды.

Мен сенича заманда,
Бир жол ууда, туманда,
Нёгерлерим - юч «батыр»,
Тизилип, бараек сатыр.

Айлана, узакъ кетдик,
Уллу агъачха жетдик.
Агъач - кийикден толугу,
Аз да жокъ чыгъар жолугу.

Биз алайда тохташдыкъ,
Таплыкыгъа оноулашдыкъ.
От этип, олтурушдукъ,
Кьаты ушакыгъа болушдукъ.

Биз да алай тургъанлай,
Шырт деп, ма жел ургъанлай,
Чарглап чыкыды бир жанлы.
Кьарасакъ - ёхтем санлы!

Кьарачы бир, эс буруп,
Секирип ёрге туруп:
Майна, барады кьачып,
Ауузун да кенгнге ачып!

Къауаллагъа жабышдыкъ,
Жан-жанындан чабышдыкъ.
Къачханны тикге тыйдыкъ,
Юсюне окъла къуйдукъ.

Къачхан, бизге айланып,
Кёзю къандан байланып,
Ачыуланып къарады,
Мени юсюмю марады.

Тишлерин бир бирге уруп,
Залимленип, шиш туруп,
Ачюдан тилин къапды.
Арсарсыз манга чапды.

Нёгерлерим къачдыла,
Чапханнга жол ачдыла.
Жетип, тутду ол мени
Кёрейим, дегенча, сени.

Алдыкъ бир бирни къолгъа, -
Булгъаша онгнга-солгъа,
Ташайдыкъ тик энишге,
Киши уа жокъ ёрюшге.

Къол ичинде кёп заман
Къарыу сынашдыкъ хаман.
Онглу онгсузну хорларгъа
Мурат этди онларгъа.

Алай эте, сермеше,
Къажаулукъда демлеше,
Тартып, тюбюме урдум,
Къопмазча, боюнун бурдум.

Арыдым, уллу талдым,
Кесим сау кючден къалдым.
Къаманы къарнына урдум,
Кёп сагъыш этип турдум.

«Айыу манга не этер?
Кёрсюн тюбеп, къайры элтир?
Халек этерме аны,
Къалмаз сынмай бир саны!» -

Деп, кесиме кёл эте,
Уллу кёллюлокге жете,

Аз да танымай жолну,
Айландым ёрге къолну.

Мен къолну ёрге бара,
Кёрюндю мутхуз къара.
Иги туурагъа келдим,
Адам болгъанын кёрдюм.

Сейир болдум, тамаша,
Къауалгъа да жабыша.
Къычырды, мени кёрюп:
Къайдан чыкъгъанса бери?!

Айт, не айланаса сен?
Бу жерге иеме мен!
Келмегеннге тиймейме,
Келгенни сау иймейме.

Муратын къысха салды,
Башым сагъышха къалды.
Дедим анга: - Мараучу,
Баргъа, жокъгъа къараучу.

Уруп келди къатыма,
«Къоркъмаз» деди атым а.
Кёп къарады кёзюме,
Сейирсинип сёзюме.

Сен, айланган, жүрюген,
Кёп жерде кёпню кёрген,
Хапар сурайма сенден.
Айтчы, букъдурмай менден.

- Да, не хапар излейсе?
Аллай бир не кюсейсе?
Айтырма билгенимден,
Айланып кёргенимден.

Он къарындаш болабыз,
Онубуз да уучулабыз.
Менме бек кичилери
Эм барчы-келчилери.

Не тапсакъ да, ёлтюрөбиз,
Юйюбюзге келтиребиз,
Жыйылышып ашайбыз,
Ол формада жашайбыз.

- Ахшы, ол да игиди,
Жигитликни бириди.
Къонакъ этейим сени,
Жашауум мындад мени.

Биз тебиредик юйюне.
Ол, анга бек суйюне:
- Ма, кёр, - деди, - таланы
Ортасында къаланы.

Къаласы бек ишленип,
Тёгереди кючленип.
Кирдим, бек арсар болуп,
Кёп тюрлю затла соруп.

Сарайында, бир жанлап,
Мен, къарадым да марлап,
Эслетмей оздум, кёрюп:
Тура эди ючеу ёлюп.

Чыгъарды мени ёрге,
Ариу жасалгъан жерге.
Къатапа шинтик берди,
Ышарып: – Олтур, – деди.

Сагъыш этдим бегирек,
Жууапладым игирек:
Сен мени этдинг къонакъ,
Ашынг - кёп, юйюнг - омакъ.

Бек бийик, кючлю къаланг,
Кийикден толу талант.
Сёзюме бёл эсинги,
Таныт манга кесинги.

Кимледиле ёлгенле, -
Сарайда биз кёргенле?
Билирге суюме мен,
Болушун айтсанг а сен.

Мен бу жерде тургъанлы,
Ма бу журтну къурагъанлы –
Жюз бла жыйырма жыл,
Жегеме аллай бир къул.

Атым мени - Сыйлыхан,
Болмаз менден залим жан.

Аллайлалла ёлгенле –
Ма сенича келгенле...

Ишни толусун билдим,
Ачыудан бираз кюйдюм.
Секирип ёрге турдум,
Юч нёгерими сордум.

Онгсунмай соргъанымы
Эм ёрге тургъанымы,
Терк тюрленди бет къаны,
Халын суймедим аны.

Эшикден бир къыз кирди:
- Сау кел! - деп, къолун берди.
Ушагъымы унутдум:
- Сау бол! - деп, къолун тутдум.

Къарап, аны кёргенлей,
Тюз эшикден киргенлей,
Къайгъыларымы чачдым,
Жюрегими анга ачдым.

Кюлюп къарады манга,
Мен да къарадым анга.
Мен, аны суйюп, кюлдюм,
Ол да суйгенин билдим.

Дугъумлача - кёзлери,
Бек суйдюрген сёзлери,
Къаракъаш, акъмангъылай,
Айтханынгы ангъылай.

Мени атым, - деди, - Зайнаф,
Кёзлери кюлюп, ойнап,
Гитчаууз, сыйдамбет.
Ариумеди? Хыйсап эт!

Башымда акъылым кетди,
Суймеклик саныма ётдю.
Ахыр кючюме жетдим,
Бир башха мурат этдим.

Мени сёзюне бурду,
Тынгылы хапар сорду.
Айтдым хапарны къалмай,
Ичине ётюрюк салмай.

Ахтынды, мудахсынды,
Бир кесек кёлю сынды:
- Кёп болмай мени атам
Ёлтюргенди юч адам...

Кёзлериме кьан чапды,
Жюрегим ауруу тапды:
- Айтхан хапарынг сени –
Юч нёгеримди мени!

Уллу бушуугъа кьалды,
Манга да кьайгы салды.
Атасы анга кьызды,
Кёп аман сёзле сызды.

Ачыу тийди этгени,
Аны да инжилтгени.
Ишни тапсызгъа тергеп,
Къауалны алдым сермеп.

Къычырыкъ чыкъды юйде
Уллу гузаба кюйде.
Олсагъат тёртеу жетди:
- Аха, кьонакъ не этди?

Сёлеширге кьоймалла,
Ыхчынмазча байлалла,
Тёрт жанымдан алдыла,
Тутмакъ юйге салдыла.

Эшигин бек этдиле,
Къойдула да кетдиле.
Умут юздум кесимден,
Къыз кетмеди эсимден.

Озду бир бёлек заман,
Къарыусуз болдум аман.
Кече бир таууш келди, -
Къоркъдум, эсими бёлдю.

Эшикни кенг ачды кьол,
Манга берирге деп жол.
- Кёпдю, бугъоунгу сыз!
Къарасам, ма ол а - кьыз!

Кирди, бек кёп кюрешди,
Сыдырып, бугъоуну тешди.

Сюйюшген жюрекле кюлдюк,
Ахыр кюн бир бирни билдик.

Ол кьыз айтды, ышара,
Кирпиклерин терк кьагъа,
Токъ кёзлери жылтырап,
Эринлери кьалтырап:

- Ал къауалны кьолунга,
Терк чыкъ, тебире жолунга!
Бусагъатдан билирле,
Билгенлей - ёлтюрюрле.

Сен бла мен бир болсакъ,
Ёмюрге бирге кьалсакъ,
Насыплы болурек бирге,
Онг жокъ алай этерге.

Ах, Къоркъмаз, сени атынг,
Сени ариу сыфатынг
Жюрегимде кьалдыла,
Къарыууму алдыла.

Айхай, жокъ амалыбыз,
Этерге мадарыбыз.
Энди мен кёрмем сени,
Сен да кёрмезсе мени.

Къууанчлы бар жолунга,
Суратымы ал кьолунга.
Жюрегинг сюйюп кьарар,
Эсинге тюшсем, жарар...

Боюнумдан кьучакълады,
Кёп кере ийнакълады.
Айырылыр сагъат жетди,
Теренден мудах этди.

Башым сагъышдан толуп,
Айтдым, кьайгылы болуп:
- Ийнан, кьайда болсам да,
Мен не кёп айлансам да,

Жюз озуп жыл толса да,
Сакъалым акъ болса да,
Унутмам, Зайнаф, сени!
Жюрегим сендед мени.

Жиляп, тутду кьолуму,
Тап юйретди жолуму.
Къаты кысып, уппа этдим,
Алай айырылып кетдим.

Ол кече хаман бардым,
Бек кыйналдым, арыдым.
Ол жерден узакъ кетдим,
Тангнга агъачдан ётдюм.

Чыкъдым таугъа агъачдан,
Онгуз да болуп ачдан.
Тегерекге къарадым,
«Кёрсемед!» - деп, марадым.

Чыкъдым ыраннга бийик,
Кёрдюм туура бир кийик.
«Брысы!» – деп жанладым,
Кысыха уруп, къапладым.

Сойдум, ичин да алдым,
Сермеп, боюнума салдым.
Ауур болса да белге,
Кётюрюп келдим элге.

Айтдым, кёп тынгылатдым,
Хапарны ангылатдым.
Даулашыугъа кирдиле,
Кийикни да кёрдюле.

Иш гузабалы болду.
Акъбатыр, чакъырып, сорду:
- Кийикни ёлтюр деп мен,
Къайда эшитгенсе сен?!

Агъач - мени, жер - мени.
Кёрейим энди сени,
Кийик этни ашасанг,
Аны бла жашасанг!

Бусагъат бери келтир!
Эркинлик берсем, ёлтюр.
Алайсыз умут этме,
Мардадан аз да ётме!

Кийик да менден кетди,
Бий андан зауукъ этди.
Мен жарлы, къалдым къурулай,
Мудахлыкъгъа мурулдай

Хапарын да бошап, ол
Деди: - Юйге жууукъ бол.
Бардыкъ, юйге жарашдыкъ,
Дагъыда хапарлашдыкъ.

Хапаргъа сейир болдум,
Жангы жашаудан сордум.
Къарт, кёзлери да кюлюп,
Айтып башлады суююп:

- Энди уа ма, кёресе,
Кесинг иги билесе,
Жашау иги болгъанды,
Къууанчылыкъдан толгъанды.

Мен да ма, къарт болсам да,
Къарыусуз хал алсам да,
Жашды мени жюрегим,
Сыйлы колхоз – билегим.

Къартлыгъымы билмейме,
Жюрек жарсыу кёрмейме
Токъ жашауда жашайма,
Суюгеними ашайма.

Жашым, кызым жетдиле,
Къолайлы юй этдиле.
Алты адам болабыз,
Кёп трудодень алабыз.

Жашауу ачыкъланды,
Кёзюме суратланды.
Къарт кеси алашаракъ,
Акъсакъл, къатангыракъ.

Айтды барын - кёргенин,
Жашауунда билгенин.
Хапарны толу алдым,
Тамаша болуп къалдым.

ГЕЛЯЛАНЫ РАМАЗАН

(1915-1943)

Геляланы Кичини жашы Рамазан 1915 жылда Огъары Малкъарда туугъанды. 1930-1935 жыллада Ленинчи окъуу городокда педтехникумда окъугъанды. 1935 жылда Огъары Малкъарда устаз болуп ишлегенди. ГИТИС-ни режиссёр бѐлюмюне окъургъа кирип, 1941 жылда кыралны драма театрларыны режиссёруну дипломун кьолуна алады. Ол жылда Геля улу «Къанлы къалын» деген тау тилде биринчи пьесаны салады.

Уллу Ата журт урушну биринчи кюнлеринден фронтда болгъанды. Орджоникидзе шахарда 2-чи пехота училищени бошагъанлай, 115-чи кавалерист дивизиягъа жиберилгенди. Анда 278-чи Кавказ полкда, миномѐт взводну башчысы болуп къазауат бардыргъанды. Таулу драматургияны мурдорун салгъан фахмулу режиссёр, батыр аскерчи 1943 жылда Уллу Ата журт урушну къазауатында ългенди.

ГЕЛЯЛАНЫ Рамазан

КЪАНЛЫ КЪАЛЫН

Юч актлы драма

Ишге къатышханла:

АРКЪАБЕК.

АКЪКЪЫЗ – къатыны.

ЖАНСУРАТ – аланы кызлары.

КЪАРАМЫРЗА.

МУРАТ – Къарамырзаны жашы.

АХМАТ – Муратнытенги.

КЪАНДАУУР – бий.

КЪАСБОТ – Къандауурну жашы.

НАПИ – Къасботну анасы.

АЛТЫН – келечи.

СУЛЕМЕН – эфенди.

ЧЫММАЙ.

ФАРИЗАТ.

(Эллиле, ауазла эм башхала).

БИРИНЧИ АКТ

Сахнаны онг жанында Аркъабекни жербаш юйчюгю. Арбазда тегерек таш, быккы, талкы, олтурургъа къанга, дагыда башха юй керекле. Арбазны тегереги таш бла къаланыпды. Кенгде къар таула керюнедиле. Танг белги берген заман. Чыпчыкъланы жырагъан ауазлары. Жабыуну ачылыуу бла бирге сахнаны теренинде, шаудандан гегеннге суу ала, кеси аллына жырай тургъан Жансурат.

Жансурат.

Жырла десегиз, жырла десегиз,
Жырламай къалай къояйым?
Къайгыларымы бир кеп этесе,
Жанынга къурман болайым.

Къайгыларым а, ой, бир кепдюле
Мени чачымы тюгюнден.
Жилягъан кюнюм кеп боладыда
Жилямагъан а кюнюмден.

Иничке беллисе, субай санлыса,
Белчигинг наган кетюрмез,
Артха айланыб а, селеше барсанг,
Сезюнг жанымы ёлтюрмез.

(Бираздан, тегерекге къарап, сагъышлы халда, кеси кесине.)

Танг атханына, чууакъ кюннге, тазалыкъгъа къууанган чыпчыкъла! Къалай ариу жырайдыла!.. Кюн алтын таякъларын, нюрюн, къудуретин чомарт жайганды... Жер башында къайгы да, бушуу да болмагъанча, хар зат жашнап, чагып... Жылны бу кезиунде жашауну бютюнда бек сюеринг келеди. Тенг къызларым бла бугъумуч, гинжи ойнай айланыучу насыплы, къууанчлы жылларым, сакъ жауунча, къарап-къарагъынчы учдула да кетдиле... Келечиле юйюбюзню жокълап башлагъанлы, жүрек тынчлыгъым къуруду... Андан аламант жан жаратылмагъан эсе да, Муратдан башха манга бир инсан да керек туююдю! Аны сыфаты, кюнча ышаргъаны кече-кюн да кез аллымдан кетмейди...

Ой, наным, къалай ариу мурулдайды,
Юй башыбызда кегюрчюн.
Жашчыкъ, сен мени унутханлыкъгъа,
Мен а ёлеме сени ючюн...

Ол манга: «Алтыным, мени насыплы этерге сюе эсенг, эрттен

сайын шаудан кьатына келе тур»,– деп тилегенди... О, сериуон жел-
чик, о, учуп баргъан кёксюл кёгюрчюн! Шаудан кьатына келип, кё-
рюрге ашыгъып тургъанымы Муратха теркирек билдир!

Бу суймекликге былай таралып...
Сейир этеме жаныма,
Къая ташла да эрий болурла
Бир-бир кюнледе халыма.

Бу кезиуде кьолунда кьара тюлкюню териси бла Мурат, Жансуратны кьатына акьырын
жууукьлашып, жыргъа кьошулады.

Къара къашлары, акъ мангылайы,–
Жаш жүрегими кюйдюрген,
Артха таралгъан къара чашчыгъы,–
Нанымы манга суйдюрген.

Жансурат (*Муратны эслеп, элгенип*). Ой!

Мурат. Къоркъма, багъалым, къоркъма.

Жансурат (*сейирсинип*). Бу кьолунгдагъы уа неди?

Мурат. Къара тюлкюню териси.

Жансурат (*терини сылай*). Къалай ариу жылтырайды.

Мурат. Сени чачынга ушаш...

Жансурат. Мурат, тилейме, уялтма.

Мурат (*терини Жансуратны боюнуна чулгъап*). Сени акътамакъ
боюнунга къалай ариу жарашады.

Жансурат. Мурат!..

Мурат. Къойдум, жаным-кёзюм, къойдум!

Жансурат. «Къара тюлкюню териси юйюнде болгъан насыплы,
ырысхылы болады»,– дейдиле.

Мурат. Насыбынг айтсын! Жюрегингде не ахшы муратынг бар
эсе да – толсун!

Жансурат. Сау бол, биргелей!

Мурат. Кёзюмден кёрюп тутарынгы тилейме!

Жансурат (*мудах*). Мен сени нек таныгъан болурем...

Мурат. Жансурат, алай нек айтаса?

Жансурат. Мурат, алай айтханыма кёлюнг кюлмесин ансы, сени
кёрмей бир кюн къалсам, тангымы атдыралмай, жулдузланы санап
чыгъама.

Мурат. О, менича насыпсызла дуняда нек жашай болур-
ла?!

Жансурат. Мени аллымда гюняхлы болурма деп къоркъмай,
алай айтыргъа кёлюнг къалай барады?

Мурат. Сени жарсытыр сёз айтхан эсем, Аллах кечсин!

Жансурат. Мен билмеген аллай бир не жарсыуунг барды?

Мурат. Элде жюриоген хапарлагъа кёре, сени тас этерме деп кьоркъама!

Жансурат. Мени юсюмден?!

Мурат. Жансурат, жаным-кёзюм, сенден башха мени не жарсыуум бар сунаса?

Жансурат. Ким? Не? Къалай? Аллах бла тилейме, не эшитген эсенг да, менден жашырмай айтырынгы.

Мурат. Угъай, угъай! Аны айтып, жарыкъ тангыбызны мутхуз этерге суймейме! *(Акъкъыз арбазгъа чыгъады. Мурат, аны эслеп.)* Ананг! *(Кетеди.)*

Акъкъыз *(кеси кесине).* Эрттен сайын танг атмай шауданны нек жокълагъанын энди билдим! Дуния малына кёз ауана этип, бу эки сабийни суймекликлерин багъаламай, ажымлы иш этип, гюняхларына киргеним ючюн, уллу Аллах кечсин! Биздегине да билдирмей, къарындашыны сёзюне къарап, къызгъа да сагъынмай, ол телиликини этип, манга талау тиерик, нек ыразылыкъ бердим? Кеси да танг атмай къайры кетгенди? *(Быкъыда тагъылып тургъан кьой терини талкъы бла ийлейди.)* Ой, бусагъат заманда жетген къызы болуп, мени жауум ким эсе да, аны къайгъысына кирсин! *(Жансурат, гёген бла суу алып, боюнунда да къара тюлкю териси бла арбазгъа киреди.)* Къызым, танг атмай, бу къара тюлкюню терисин да къайдан алып келесе?

Жансурат. Аначыгъым, кьой, сорма!

Акъкъыз. Нек айтмайса?

Жансурат. Биреу бергенди!

Акъкъыз. Жашырма, айт, ананга айтыргъа жарамаймыды?

Жансурат. Анам...

Акъкъыз. Къызым, «Уллу иште айып жокъду» дейдиле, баласыны жюрегинде не мураты болгъанын анагъа билирге борчду.

Жансурат. Аначыгъым, сени намысынгы этмей, айталлыкъ туююлме, мени не муратым болгъанын Фаризат биледи, ол айтыр. Мен ашха-суугъа къарайым. *(Кетип тебирейди.)*

Акъкъыз. Балам, ашыкъма, сабыр бол!

Жансурат. Анам, не айтыргъа сюесе? Айт, анам, тынгылайма!

Акъкъыз. Балам, кел былай, къатыма олтур! *(Жансурат олтурды, анасы, аны башын сылай.)* Жангызым, атангы, анангы кьууанчы, жубанчы... Жаным-кёзюм, энди акъылбалыкъ болгъанса, ма быйыл онсегиз жылынг толду. Ахшыны-аманны, хатаны-хайырны ангылар заманынг жетгенди... Ёмюрден-ахыргъа атасы, анасы бла жашап киши да турмайды. Адетге кёре, Аллахутала тиширыуну тышына деп жаратханды... Баласы насыплы, намыслы болурун къайсы ата, къайсы ана суймейди?...Башыбызны жарлылыкъ кысып, биреуге жалынчакъ болуп жашагъаныбызны кесинг кёресе, жанынга тиймесин, жюрегинг къыйналмасын, суйсенг, суймесенг да, атангы къарындашыны шагъатлыгъы бла, бийибизни жашы Къасботха ыра-

---

зылыгымы билдирип, жууукълукъ, жарашыулукъ алгъанма.

Жансурат (*анасын къучакълап*). Аначыгъым! Ыразылыгымы да сормай, жанынг аурумай, жарыкъ кюнюмю мутхуз этип, жангыз балангы башын жаханым отуна нек сукъдунг? Ёмюрлюк ачыу нек салдынг жаныма?! Тели Къасботха тийишли кёрюп, башымы жазыкъ нек этдинг?!

Акъкъыз. Къызым, къой энди, болуру болгъанды. Аллах бла тилейме, жарсыуунгу билдирип, атангы манга чамландырма. Насыбынг тутуп, къадарынг жокълап къаллыкъ эсе да билмейсе да?

Жансурат. О, Кючю уллу, сенден тилейме, насыпсызлыгыма жанынг ауруп, мени башымы бу палахдан къутхарыргъа болуш! (*Тентиреп, жыгъылыргъа башлагъанлай, Акъкъыз тутады.*)

Акъкъыз. Эсинги жый, балам, эсинги жый! Кёлсюзлюк этме! Аллах айтса, хар зат иги болады! (*Къолтугъундан тутуп, отоугъа кийирип чыгъады.*) О, тели баш! О, акъылы къуругъан! Тилим артына тутулукъ! Кесине сормай, жангыз баламы жюрегине кетмез жара нек салдым?! Мен жазыкъ, мен харип! Эки отну арасына тюшюп, башым къаргъышлыкъ болгъанды! Энди уа не этейим, не амал этейим?! «Суугъа кетген таш къармар» дегенлей, энди манга терслигими жулургъа кюрешгенден башха амал къалмагъанды! (*Талкъы бла тери ийлейди. Бу кезиуде Аркъабек сыртында отунлары бла арбазгъа киреди. Аланы бир жанына атып, ачыулу халда арбазда ары-бери айланады.*)

Аркъабек. Ассыдан туугъан асыла! Иймансызла! Фыргъауунла! Адам сыфатына кирип айланган жаныуарла! Адам къанындан тоя билмеген мурдарла! Ахырзаман жууукълашхан болур ансы, быллай сейир-тамаша ким кёргенди? Кече тюшюмде балчыкъгъа батылып бош айланмагъанма!

Акъкъыз (*къоркъуулу*). Э киши, санга не болгъанды? Кимге ачууланып келесе? Быллай бир не жарсыуунг барды?

Аркъабек. Санга ачыуланама!

Акъкъыз. Тоба-ярабий! Манга уа нек?

Аркъабек. Нек болгъанын биле болмазса?!

Акъкъыз. Не болгъанды?

Аркъабек. Не болуб а, ныгъышда сүймегенлеринг мыйыкъ тюплеринден ышара, кёл кенгире, масхара этип!... «Аркъабек, бек уллу тукъумгъа жалгъашханса, жууукъ юлюшюнг да огурулу болсун!» – деп... «Аркъабек, жанынга тиймесин, элибизде, чырайы, саны-сыфаты, намысы-къылыгы бла аты айтылгъан къызынгы бийинги тели жашына берип, балангы эшигин нек жапдынг?» – деп, жан аурутуп...

Акъкъыз. О ачыу, ачыу! Аман кёзлерине жолугъайым! Сүймегенлерибиз зарлыкъдан, ачыудан айтханларын ангыламай, сен керексизге бош ачыуланма!

Аркъабек. Угъай, къатын! Игини бла аманны, хатаны бла хайырны айыралмазча тели уа болмагъанма алыкъа. Бийим эсе да, жангыз

балабызны аны эл бедишлиги жашына тийишли кёрюп, сабий кызыны гюняхына кирип, Аллахуталаны аллына не айтып барлыкъбыз?! Бек этсе, кышундан кыстарыкъ болур да, жаканым андан толсун! Аман кёзюне жолугъайым! Барсынла да, Тёреде тарыкъсынла! Кыанымы неден да бек кыыздыргъан а – манга сормай этгенинг! Тапхан сен эсенг да, мен атасы ушайма да!

Аккъкызы. Аны уа кыарындашынгдан кёр!

Аркъабек. Да аны ол обур кыатыны алагъа жууукъ жетгенин билмеймисе да?! «Кыарындаш кыарындашны ёлюрюн да суймез, игилик кёрлюгюн да суймез» дегенлей, мени аягъымы марагъан болмаса, ол манга не ахшылыкъ этгенди?!

Аккъкызы. О, Кючю уллу, сенден тилейме, биз жазыкъланы аман палахларындан кери кый!

Кыарамырза киреди.

Кыарамырза. Юйге да игилик!

Аркъабек. Кел, Кыарамырза, жууукъ бол!

Кыарамырза. Сау бол! Кюнюнг ахшы болсун, Аккъкызы!

Аккъкызы. Ахшылыкъ кёр, жууукъ бол! Кесинг да жангы ай бла кёрюн!

Кыарамырза. Аллах ырызы болсун, кыуанчынга келе турайыкъ! Тынчлыкъ, саулыкъ-эсенлик?

Аркъабек. Бизни кибиклеге тынчлыкъ кыйда! Ёлмей, кыалмай, аманны кебинден жашау этерге кюрешгенден башха, не жашауубуз бар сунаса?

Кыарамырза. Да не этериксе да? Аллах буюргъандан кыутулмабыз.

Аркъабек. Кыонакылыкъ хатеринги этмей...

Кыарамырза. Кыайгъырмаз. *(Аркъабек олтурады, Кыарамырза терини ийлерге болушады.)*

Аккъкызы. Кыарамырза, айып этме, мен ашха-суугъа кыарайым.

Кыарамырза. Аллах айып этмесин! *(Аккъкызы кетеди.)*

Аркъабек. Юсюю-башымы алышдырайым деп, кышдан тюнене тигелегенме. Бийими кыылыгъын билесе, келгеними кёрсе, биягъы тырман этер да башлар...

Кыарамырза. Ол жаны бла мени насыбым тутханды. Жажибекир бийге саналса да, огъурлу, чомартлыгъы болгъан, тюзлюкню суйген адамды.

Аркъабек. Сау болсун!

Кыарамырза. «Сен да адамса, санга да жашаргъа керекди, мен сени жалчыма санамайма, кыош нёгеримсе», – деп кыйгъан болмаса, хыны сёз айтып, жюрегими кыйынамагъанды.

Аркъабек. Тюзлюгюне жолукъсун! Кыарамырза, мен сени кёрмегени уа иги кесек заман болады. Кыалай бла жангыла келгенсе?

Кыарамырза. Аркъабек, мен санга жумушум болуп келгенме.

Аркъабек. Не жумушунг бар эсе да, айт, тынгылайма!

Къарамырза. Ётюрюк, керти эсе да, элде жюриюген хапаргъа кёре, къызынгы бийинги жашына бересе деп эшитгенме да, асыры жюриегим къыйналгъандан, аны бир тюз хапарын биле кетейим деп къайтханма.

Аркъабек. «Аман хапар ётюрюк болмаз» дегенлей, кесим да бу эрттенликде ныгышда эшитип келгенме.

Къарамырза. Атасына да билдирмей...

Аркъабек. Мени оноум болмай этилген иш болгъанына Аллахны бирлигине ийнанганлай ийнан! Хамзат къызыны болушлугу бла, къарындашымы манга этген ахшылыгы ма олду!

Къарамырза. Да сен анга къалай къарайса да?

Аркъабек. Къандауур бий угъай эсенг, ханны, ийнаралны, патчакхны жашы ол болуп келсе да, къызыны кеси ыразылыгы болмай, инш-Аллах, ол ишни этдирмем! Аны ючюн мени Сибирьге жиберлик эселе да!

Къарамырза. Сулемен хажини ууаз бергенине кёре, аны шерият да дурус кёрмейди.

Аркъабек. Сыйынг тёппемде болсун, аны байлыгына кёз ауана этип, жангыз баламы башын отха сугъаргъа сыймейме.

Къарамырза. Баласындан келечилик айтхан ушагъан да этмейди, алай, айып этсенг да, ол бизде аман жаш, уятын, намысын да тас этип, анасына, манга да: «Сабий заманыбыздан бери бир бирибизни таныйбыз, мени ыразы этерге сюе эсегиз, атасындан, анасындан ыразылык алыгъыз», – деп, къоймай жибергенди. Сёзюме ётюрюкчю болмаз ючюн, келтирип аллыгъызгъа сюемей къоярыкъ туююлме. *(Алтын кетеди.)*

Аккъъыз (кеси). Бу айтханча, аллай сейирлик-тауушлук эсе уа? Кет, аурунг, бу халым бла кёрюнсем, айып этер. *(Отюгъа кирип, башына гыранча къысады, юсюн-башын къагъады.)*

Алтын (сахнаны теренинде Къасботну алып чыгъады). Кесинги тап тут, ёзденча сёлеш, жюриегингде къаллай бир сыймеклигинг бар эсе да, ачыкъ эт!

Къасбот. Аны уа несин айтдыраса!

Алтын (эшитдирип). Кел, Къасбот, кел, уялма!

Къасбот (Аккъъызны къатына жуууклашады). Ахшы къыз, кюнюнг ахшы болсун!

Аккъъыз (уялгъан халда, жаулук бла бетин жабып, жашырын къарар). Ахшылык кёр, жууук бол! *(Олтурушадыла.)*

Къасбот (Аккъъызны къызы сунуп). Къызчыкъ, мени санга къаллай бир сыймеклигим болгъанын билсенг эди, мени быллай бир термилтмей, юйюме кесинг келиренг!

Алтын (бир жанына). Оу эшигим, эл бедишлиги этерге башлагъанды.

Къасбот. Дугъум кёзлю, къарылгъач къашлы, ай суратлы, сыфа-

тынгы менден не бек жашырырга кюрешсенг да, къарап кѳргенлей окъуна, жаратхан угъай эсенг, жюрегимде суймекликни отун жандыргъанса!

Алтын. Э жаш, къанынгы сууут, сен акъылданмы шашханса?!..

Къасбот. Угъай, угъай! Мен таза жюрегимде болгъанны айтама!

Алтын. Тохта бир, сабыр бол! Кимге не айтханынгы билип сѳлеш.

Къасбот. Аны билир кереклиси жокъду! Къызчыкъ, сени оноунг этилгенди, болжалгъа сала турмай, ыразы эсенг, бюгюн окъуна, атамы къаратор ажирине да минип, киеу жѳнгерлени да жыйып, «Орайданы» къыздырып, алып къачаргъа хазырма!

Алтын. Болду энди, болду!

Къасбот. Угъай-угъай! Угъай! Жанымдан багъалы кѳрген Жансуратчыгъымдан жууап алмай кетерик туйюлме!

Алтын (*бир жанына*). О, мени жауум тели болсун!

Къасбот (*къызгъа жууукълаша*). Хауму, огъесе угъаймы?! Нек тынгылайса? (*Къолу бла жаулукъну къанатын ачаргъа умут эте.*) Тилейме, кюнча жылтырагъан сѳфатынгы менден жашырып, жюрегиме мудахлыкъ салма! (*Акъкъыз отоугъа кирип кетеди.*) Суйсенг, суймесенг да, сен меникисе! Мен сени кибик жанны бир кишиге да берлик туйюлме! Жюрегим жаратхан адамны тапханма! Тапханма! Асыры кѳлюм кѳтюрюлгенден, жырларыгъым, тепсеригим келеди! «Осса!» (*Ары-бери айланып тепсейди.*)

Алтын (*бир жанына*). Жекбаш! Керекли! Бетим жоюлду! Санга келечилик этип айланган мен тели!

Къасбот. Алтын, жаным-кѳзюм, сен атасы, анасы бла сѳлеш да, къачан келлигибизни белгили эт, мен а, барып, киеу жѳнгерлерими хазырлайым! «Осса!» (*Жырлай кетеди.*)

Алтын (*кеси*). Малгъун! Не уа сени тапхан сени къапсын! Аны халин биле тургъанлай, нек алып келдим эсе да, жоюлуп къаллыкъ, бетими жерге кирлик этди! Не уа сен, къатын алмай, къатып чыккынын!

Акъкъыз (*ачыулу чыгъады*). Манга киеу боллукъ, эл тауушлукъ, алапат-сейирлик жаш ол эсе, ол ыспаслы бол, къыйынынгы Аллах сууапха жазсын! Аны акъылы тюз болмагъанына кесим шагъат болдум, кѳзюм бла кѳрдюм, къолум бла тутдум!

Алтын. Акъылы терен болмаса да, саны, сѳфаты, чырайы...

Акъкъыз. Къой, жарлы, къой! Айтханын-къайтханын билмей... Къартлыгъымда мени да башымы жерге кирлик этип...

Алтын. Сен а аны аллына омакъланып чыкмасанг эди уа!

Акъкъыз. Аны алай этерин билсем а...

Алтын. «Анасына къара да, къызын ал» дегенлей, тап, алай окъуна сунган эсе да, аны айыплыгъы жокъду.

Акъкъыз. Энди аны сѳзлюгю, таурухлугъу да жокъду. Жанынга

тийсе да, жашыгъыздан кѣлюм чыкыгъанды.

Алтын. Сѣз берип, жарашып, жууукълукъ алгъандан сора...

Акыкыыз. Къайтарып аны айтып туругъа не кереклиси барды? Жарашхан адетни этип, минг сом жибергендиле да, элт да, кеслерине бер!

Алтын. Аны оноун кеслери бла этерсиз, мен а борчумдан къутулгъанма! Сау къал!*(Кетеди.)*

Акыкыыз*(кеси).* Мен жарлы, мен харип, эки отну арасында! Элтип, башымы суугъа атхандан башха мадарым къалмагъанды. *(Терини ийлейди. Бу кезиуде Аркъабек киреди.)*

Аркъабек. Атасыны башы мында къалмагъан эсе, ол къузгъун бери нек жюрюйдю, не жумушу болуп келгенди?

Акыкыыз. Биле тургъанлай, неге сораса?

Аркъабек. Къаллай бир бергендиле?

Акыкыыз. Минг сом!

Аркъабек. Бусагъатдан элтип, кеслерине къайтар!

Акыкыыз. Тиширыу башым бла кесиме базынып, ол ишни эталыкъ тьююлме!

Аркъабек. Биз быладан къоркъуп не заманнга дери жашарыкъбыз? Къошундан къыстасын, хакымы бермесин, жахамим андан толсун, аны бла кѣмюлсюн!

Акыкыыз. Къарындашынга айт, ол элтсин!

Къандауур*(ачыулу киреди).* Салам алейкум!

Аркъабек. Алейкум салам!

Акыкыыз. Жууукъ болугъуз, олтуругъуз!

Къандауур. Мени олтура туруп заманым жокъду!

Аркъабек. Не жумушугъуз болуп келгенсиз?

Къандауур. Элде айланган хапарынгы эшитип, сени бла урушургъа келгенме!

Аркъабек. Азыгыбыз тауусулуп, къошдан тюнене тигелегенме.

Къандауур. Малланы къыш орунлары жокъ, бичен этерге заман жетген, къойла да къыркыылмай, ишни къызыу заманында былай этип айлансагъыз, ишлеген ким этерикди?

Аркъабек. Аллах айтса, тамбладан кеч къалмай чыгъама.

Къандауур. Ол да алай болсун! Аркъабек, Акыкыыз, мени сизге энчи дергим барды!

Аркъабек. Сени аллынгда терслигибиз бар эсе, айт, билейик!

Къандауур. Узун сѣзню къысхасы, арада сѣз тауусуп, жарашып, ыразылыгыгъызны да берип, жууукълугъубузну алгъандан сора сокъуранган хапарыгъызны эшитип, намысымы, сыйымы сындырып ойнагъаныгъыз ючюн жюрегим къыйналып келгенме!

Аркъабек. Ол менсиз этилген оноуду.

Акыкыыз. Аллахны бирлигине ийнана эсенг, бизде терслик жокъду. Къыз кеси ыразы болмаса, не этейик да?

Къандауур. Атасы, анасы угъай демеселе, къызны ыразылыгъ-

ын сормай къачыргъан бизгеми төре болгъанды?

Аркъабек. Бийим, жанынга тийсе да, кызны кесинден ыразылыкь алмай, сыйынг төппемде болсун, жангыз баламы жюрегин кыйнап, Аллахуталаны аллында гюняхлы болургъа суймейме!

Къандауур. Халкыгъа белгили болгъандан сора намысым бла ойнасагъыз, мен аны сизге кечип къоймам! Суйсе, суймесе да, зор бла къачырырма!

Аркъабек. Угъай, бийим!

Къандауур. Алаймыды?

Аркъабек. Алайды!

Къандауур. Алай эсе, кялын къаннга боялгъанын биллип къой.
(*Кетеди.*)

Аркъабек. Къатын, энди ыразы бол, муратынга жетгенсе, кызынгы насыбы тутханды!

Аккъыыз. Айт, не этейим, не амал этейим? Балабызны башын палахдан не бла къутхарайыкь?!

Аркъабек. Аны амалы барды.

Аккъыыз. Къалай?

Аркъабек. Дауурсуз, къайгысыз, кишиге да билдирмей, бир ышаннгылы адам табып, Огъары Элге, эгечинге жиберейик.

Аккъыыз. Болмаз кялса, алай окъуна этейик!

Тышында ат аякь таууш эшитиледи.

Аркъабек. Энди ол а ким болур? (*Аркъабек кетеди.*)

Аккъыыз (*кеси*). О, уллу Аллах, жангыз балама сени жанынг аурусун! Зор бла къачырып кетселе да, кимге барып тарыгырыкьса?

Аркъабек. Кел, Ахмат, кел, жууукь бол!

Ахмат (*киреди*). Эгечим, кюнюнг ахшы болсун!

Аккъыыз. Кел, эгечден туугъан, кел, жууукь бол!

Ахмат. Сау бол!

Аккъыыз. Аллах бергенлей, къалай керекли заманыбызда жокь-ладынг.

Ахмат. Не заманыгъызды?

Аккъыыз. Къой, сорма.

Ахмат. Не жарсыуугъуз болгъанын, сормасам да, билеме. Элде жюрюген хапарны эшитип, жюрегим асыры кыйналгъандан, бир толу хапарыгъызны билейим деп къайтханма.

Аккъыыз. Аны билмеген элде киши кялгъан болмаз.

Ахмат. Айтыгъыз, не этейим, не бла болушайым? Аккъыыз. Бу аман кызны хор бла къачырып кетерле деп, аны жарсыуун этип турабыз.

Ахмат. Бизге келсин!

Аккъыыз. Андан эсе Огъары Элде эгечиме элт, анда киши биллик туюлдою.

Ахмат. Болсун!

Аркъабек. Къатын, турма, къызгъа айт да, жолгъа хазырла!
Аккъкъыз. Бусагъат! *(Кетеди.)*

Ахмат. Аркъабек, киеуюм, къалай тынчлыкъ-ырахатлыкъ?
Аркъабек. Бизни кибиклеге тынчлыкъ-ырахатлыкъ къайда?

Ахмат. Къайгъы этме, Аллах айтса, хар зат тап болады.

Аркъабек. Насыбынг айтсын.

Жансурат къолунда да туюмчеги бла чыгъады.

Жансурат. Ахмат, сау кел!

Ахмат. Сау бол, Жансурат, эгечим! Къалайса?

Жансурат. Кёресе!

Ахмат. Ат боюнунда къоркъмай бараллыкъмыса?

Жансурат. Сен саулукъдан нек къоркъама?

Ахмат. Алай эсе, кетдик!

Быланы сёлешгенлерине Алтын жашырын тынгылап кетеди.

Жансурат. Ання, аття, сау къалыгъыз. *(Экисин да къучакълайды.)*

Ахмат. Алгъышыбыз биргеди!

Аккъкъыз. Алгъышлыкъ бол, эгечиме соруп салам айт!

Ахмат. Саламынг узакъ болсун! Къызыгъызгъа тансыкъ болсагъыз, билдирирсиз!

Аккъкъыз. Охо, аурууунгу алайым!

Аркъабек. Ахшы жолгъа! *(Экиси да ашыра чыгъадыла.)*

Сахнаны артында ат аякъ таууш эшитиледи.

Ж а б ы у.

ЖАБЫУ АЛЛЫ

Сахна артында киеу жёнгерлени жырлап келген ауазлары эшитиледи.

Ой, келин алып келебиз!

Ой, орайда!

Ой, аллыбызгъа къарагъыз!

Ой, орайда!

Ой, эшиклени кенг ачыгъыз!

Ой, орайда!

Ой, ат боюнундан алыгъыз!

Ой, орайда!

Ой, баш ауун ачыгъыз!

Ой, орайда!

Ой, той, оюн башлагъыз!

Ой, орайда!

Къобуз согулады, къарс урулады, ушок атылган тауушла эшитиледиле. Тепсегенлени «Уй, маржа! Эй, маржа! Осса! Санланы ойнатыгъыз!» – деген ауазлары. Бираздан Мурат бла Ахмат чабып, жабыу аллына чыгъадыла.

Ахмат (*Муратны аллына тохтан*). Мурат, тилейме, къанынгы суут! Женгиллик этип, ыспассыз болмайыкъ!

Мурат. Аны манга таза сыймеклиги, намысы, сыйы манга ёлюмден эсе багъалыды! Жансуратны зор бла къачырып, намысын сындыргъанлары ючюн, къууанчларын бушуугъа айландырмай къойсам, къабырым эки жарылыр!

Ахмат. Мурат, тенгим, сени ючюн отха секир десенг да, артхатурмам!

Мурат. Ахмат, мен санга кесимеча ийнанама!

Ахмат. Алай эсе, кёпчюлюк бла демлешип, аланы аллында баш уруп, намыссыз болмаз ючюн, башха амал табаргъа керекбиз!

Мурат. Аллай амал бар эсе...

Ахмат. Барды!

Мурат. Не амал?

Ахмат. Тапханма, аламат амал тапханма!

Мурат. Нечик?

Ахмат. Аланы жууукълары болса да, мени суйгенчигим Фаризат саулукъдан, хар зат да биз суйгенча болуруна мен сени толу ийнандырама!

Мурат. Алай эсе, нек турабыз да?

Ахмат. Сен тегерекге кёз-къулакълар бол, мен а, жашырын барып, келин отоуну жокълап кёрейим!

Мурат. Болсун!

Ахмат. О, уллу Аллах, сенден тилейме, тюзлюгюбюзню хатерин этип, сен бизни жолубузну ачыкъ эт!

Мурат. Амин!

Экиси да кетедиле.

ГЕТТУЛАНЫ МАГОМЕТ *(Максим Геттмуев)*

(1916 – 1985)

Геттууланы Исмайылны жашы Магомет 1916 жылда Кенделенде тууганды. Урунуу жолун «Социалист Къабарты-Малкъар», «Коммунизмге жол» республикалы газетледе башлаганды. 1939 жылда «Кюнюмю кюзгюсю» деген повестин басмалаганды. Андан сора жылда «Насыплы тѐлю», «Терен хуржун» деген китаплары чыкыгандыла.

Уллу Ата журт уруш башланганлай, Максим, къолуна сауут алып, къазауатха киргенди. 18-чи армияны тизгининде Шимал Кавказда, Новороссийск тийресинде Малая земля деген жерледе уруш бардырганды, Украинаны онг жагъасын мурдарладан эркин этгенди.

Кѐчгюнчюлюкден Ата журтубузгъа къайтхандан сора Гыттыу улу миллет газетибизде ишлеп турганды.

1964 жылда аны Къабарты-Малкъар Республиканы Баш Советини Президиумуну председателине айыргъан эдиле. Къыралына, халкъына керти къуллукъ этгени ючюн Максим кѐп саугъагъа тийишли болганды. Ол санда Октябрь революцияны ордени, Урунууны къызыл байрагыны ордени, Халкъла шуѐхлугъуну ордени да болгандыла.

1975 жылда анга Къабарты-Малкъарны халкъ поэти деген сыйлы ат берилген эди.

1985 жылда дуниядан кетгенди.

ЖИБЕРИЛМЕЙ КЪАЛГЪАН ПИСЬМОНУ ЮСЮНДЕН БАЛЛАДА

Кепсиз асыралып къалганды,
Сыртны юсюнде табылып,
Юйден узакъда жоюлганды,
Къара кѐзлери жабылып.
Ма тюнене
Письмо жазып,
Жетишалмаганды берирге,
Атакадан почтальон да
Онг табалмаганды келирге.
Алайды да,
Жазгъан письмосу
Къалганды кѐлек хуржунунда,
Иеси уа сакълап туруп
Заманланы узунунда.
Нек тийди санга
бу сер окъ,

Ол манга тийип кьалгъа эди,
Сюйгенинге жазгъан письмонг
Сол хуржунунгда кьалгъан эди.
Адресни кьойгъанды кьан жуууп.
Къайсы жерлеге –
Билсенг а!..
Элтир эдим, атла бла кьуууп.
Айтырем сен
Ким эсенг да:
Жигит эди сени сюйген!
Айтыр эдим сюйгенинге,
Ол письмосун иялмады –
Окъ тийгенди жюрегине.
Аны ючюн дерт жетдирип,
Санга келгенме, ариу кьыз,
Сен урушну дефтеринден
Алырса дерс деп, ариу кьыз...
Атакагъа энтта,
Мен барама,
Жетдирейим кьанлы дертни!
Мен жюрюютюрме,
Татлы тенг,
Кесинг жюрютген адетни!

***

Ёле тургъан шуёхума
Жанладым,
Отоугъа кирип,
Къарыусуз кьолун тутам,
Ундуругъуна ийилип,
Эсиме
Тюшюп кьалады кьанлы сермеш.
Ол кюн окъ тийген эди манга,
Эталмай кьалырча кенгеш.
Эринлерим
аз кьымылдай
Кьалгъанем,
Кырдыкга аууп,
Жаным бла
ырхы бара эди,
Жауун
бир эсепсиз жаууп.
Кёк кюкюреп,
Тёп-тёгерек

Жауун сууундан толгъан эди,
Сермеш аулакъны
суу алып,
Арба бармазча
болгъан эди.
Ма ол кезиуде шуёхум
Мени кётюрюп кетген эди.
Медсанбатда
доктор мени
Жарама мадар этген эди...
Бюгюн а ёледи шуёхум,
Ачмайды манга
кёзлерин,
Шыбырдай,
Бир заг сёлешеди,
Айырмайма сёзлерин.
Жюрегим,
Жарсып,
Чачылады...
Къучакълайма сени,
Тенгим!

КАЦИЛАНЫ ХАБУ

(1916–1974)

Кациланы Хажикъурманны жашы Хабу 1916 жылда Кенделенде тууганды. Мында орта школну таусуп, Нальчикде педучилищеге киреди, устазга окуйду. Болсада анга, элге кыйтып, устаз болургга тышмегенди, миллет китап басмада ишлерге чакырылады. Алай бла Хабу 1935 жылда, миллет басманы редактору болуп, урунуу жолун башлайды.

1937 жылда Хабуну Москвага тилманч-редактор курслагга жибердиле. Анда эки жыл оккуп, сора жангыдан китап басмага кыйтып, аны баш редактору болуп ишлегенди.

Уллу Ата журт урушну аллында Хабу Прибалтикада аскер кюлдук этгенди. Андан кесини алгыннгы ишине кыйтып, ишлей турганлай, уруш башланганды. Бу жыллада Хабу партия кюлдуклада ишлейди: партияны Холам-Бызынгы, Прималка райкомларында, обкомда, Министрлени Советинде. Душман Къабарты-Малкъарны жеринден кысталап, республиканы басма, маданият жашауу жангыдан башланганда, «Социалист Къабарты-Малкъар» газет да чыгып башлайды. Хабуну анга баш редактор этедиле. Алай бла, Хабу бизни республикада басманы кырау, ёсдюрюу ишге уллу кыйын салады.

Малкъар халкъ тууган жерине кыйтханда, Хабу КПСС-ни обкомуну инструктору эди. 1957 жылда малкъар халкъны автономиясы жерине кыйтарылып, аны баш газетин «Коммунизмге жол» деген ат бла чыгарып башларга оноу этилгенлей, Хабу партия кюлдукдан аны баш редакторуна кёчюрюледи. Алай бла ол малкъар халкъны кырал, саясат, культура жашауун жангыдан кыуарга кыйын салады. Бу жыллада Хабу малкъар тилде жазган журналист кадрланы хазырларга, аланы миллет газетни тегерегине бирикдирирге да чынтты уланлык сезим бла сюеледи.

Саулугу осалга кетгени бла байламлы, Хабуну 1962 жылда газетни кыйын ишинден китап басманы директоруна кёчюредиле. 1936 жылда уа «Жюрек кыуанч» деген ат бла аны кесини назму китабы чыгады.

1940 жылда прозаны биринчи уллу китабы - Хабуну «Жер жулдузлары» чыгады. Ары аны «Жер жулдузлары» деген повести, «Мухтар», «Къарт Саид», «Мени тенгим», «Кымыжа тиширйу» деген хапарлары кышулгандыла.

Сюргюн жыллада Хабу Къабартыда жашаганды (Хабуну атасы кымукулду, анасы таулуду. Аны себепли кёчюрюлмегенди).

1961 жылда Хабуну «Аланла, сизде уа не хапар?» деген сейирлик чам китабы чыгады. 50-чи жыллада малкъар адабиятта масхара жанрла бек айныйдыла. Ол затха халкъны келден чыгармачылыгыны бай тёрелери да жарагандыла. Хабу, халкъны кылыгына жууук халланы

сайлап, сейир кылыкъланы ачады.

Автор, керти да, кюлкюлю хапарны, халкыгъа белгили чамны айтыуну алып, аланы кесича жарашдырады, окъугъаннга да кюлкюлю болурча жазады («Айланжук суратчы», «Жаннетли болсун, харип», «Жангы директор», «Бек ахшы, этербиз» д. б.). Бусагъатдагы бюрократла; саудюгерчиле, кыургъакъ сёзчюле, авантюристле, чамланырча, алай жютю суратланадыла.

60-70-чи жылланы биринчи жарымы Хабуну суратлау чыгъармачылыкыда бек кыаты ишлеген заманыды. Ол бир бири ызындан «Мухаммат», «Тау элде», «Жюрек неге жарсыды?» деген повестьлени, «Тамата» деген романны жазып басмалагъанды. Хабуну повестьлери - ючюсю да - Уллу Ата журт уруш бла байламлыдыла: уруш чалпытхан адамланы кьадарлары ачыкъланады. Роман шёндюгю тауда колхоз жашауун суратлай эди.

КАЦИЛАНЫ Хабу

ТЕМИРБЕКНИ ДЕРТИ

Ауур жюкленнген самолёт жерден ёрге кётюрюлдю. Гюрюлдеген тауушу аздан-аз бола кетип, кёкде жутулуп кьалды, аны бла бирге уа кьарелдиси эрип тауусулду. Аны асламында кече жюрюучю кылыгы бар эди, жюзден артыкъ кётюрюлюп барып, душманны башындан салыннганды. Ол баргъанда, душманны кьолу-аягы да кьурушханча, хыйны этилгенча бола эди, нек десенг, ол самолёт киши жерине барса да, кеси жерибиздеча, сабыр ишлей эди, кесине хата уа тюшмей эди. Кертиди, окъ тешикле, топ-окъ жаркъланы ызлары, лётчикни жара таплары кёп затны юсюнден айтыргъа боллукъдула. Алай Темирбек аланы тергеуге алмайды. Лётчикни жюреги бла самолётну мотору урмай тохтагъынчы, душманнга ёлюм себиуню бир минутда да тохтатыргъа сылтау жокъду.

Уллу Ата журт уруш башланганлы, гвардиячы капитанны, Темирбекни, жоругъу алайды. Душманны кьалын жерине неда техникасы жыйылгъан жолгъа, неда уруш магъаналы жерлеге тонналы бомбаланы атса, ала да, жумулуп барып, жерни тепдирип, чачып, кюйдюрюп, кыырып, ёртен салып, отну жалынын бла тютюнню толанын кёкге чыгъаргъанда, жашны жюреги ол заманда чёгеди. Алай ол чёгюу кесек заманнгады. Оту тиргизилген кьазан кирик, малкьарлы совет бомбардировчуну жюреги терк окъуна дагыда кьайнап башлайды. Алайсыз онг жокъду. Ёмюрде жерге кьонмай учуп айланыргъа кьолдан келмейди. Жерге кьайтса уа, отну тиргизирге тамызыкъла топпа-толу болуп турадыла. Ала бизни тыксыгъан, малтанган, тырналгъан жерибизде асыры кёпдюле: кюйдюрюлген, оюлгъан шахарларыбыз, кюл болгъан эллерибиз, ёлтюрюлген, асылгъан, саулай жерге басдырылгъан мамыр адамларыбыз, отда кюйген, кёмюр болгъан, кьоллары- бутлары томурулгъан аскерчилерибиз, ууалгъан, чачылгъан, тоналгъан

мюлкюбюз.

Темирбекни дертини чеги жокъду. Хазна кьалмай хар кюн сайын ол жюзле бла немецлилени бомба отла бла жандырады. Ол аны сезеди. Ол кезиуде жюреги хош бола келеди. Алай артха айланыр-айланмаз жюрегин толтурады. Аэродромуна чегер кезиуге ол ачыу сыйынмай башлайды. Ол заданияны толтургъаныны юсюнден командованиягъа билдиргинчи, аны жюреги артха ашыкъдырады: хайда, Темирбек, турма, биягъы жюгюнгю аууруракъ жюкле да, немецни кьалын жерине кьууул. Алыкьын сау фашистле кепдюле, ала бизни жерибизни малтайдыла, халкъыбызны кьырадыла, мюлкюбюзню талайдыла.

Темирбекге солуу жокъду. Бир сагъат солургъа да жюреги кьоймайды. Жерге чекген минутлары аны жалкъытадыла. Аны кезлерине кьан кьуюлады... Уллу ачыу аны башына чабады. Аны санларын тезюмсюзлюк алгъанды. Бу арт кезиуде ол ёлюмню юсюнден эсине да келтирмейди. Ол ёлюмню хорлай биледи, аны, кьоркъутуп, артха кьачырады. Заданиядан кьайтханы сайын, командованиягъа айтхан сёзлеринден сора жукъ селешмейди. Мудахды, ышармайды. Кёзлери мутхуздула, алай бир-бирде уа ала, юсюнден туман жабыу сыдырылгъан жулдузла кибики, отча жанадыла. Темирбек, сёзсюз, тишлерин кьаты кьысып, дерт жетдиреди. Не жауун, не буз, не кьар, не элия, не душманны кьутургъан оту анга чырмау болмайдыла. Аланы барындан эсе да тау кьушну дерти, фашистни керюп болмауу кючлюдю.

Бусагъатда да ол душманны жерге кёмерге, ала бизге жиберген ёлетни чачаргъа, кюл этерге уады. Бусагъатда да капитанны кёзлери отча жанадыла, алай ол от кьан бла кьатышды. Ол жаныуну кьызылдым тюрсюнюнде жыйырмабешжыллыкъ дертчиге огъурсуз сурат, аны кёзюнден кетмеген сурат керюнеди: Нальчикни тебен жаны. Танка тыйыучу кьулделе. Ала Темирбекни кьарт анасына бла суйген кьызына кьабыр болгъандыла. Темирбекни жюреги кьайнайды, ол дертден кьанмайды. Ол буйрукъ этеди. Ол тынмайды. Ол, сёзсюз, Темирбекге тохтамай селешеди... «Ма, Темирбек, сени айнытхан, татлы, жылы, халал сютюн санга тартдыргъан, юсюнге-башынга кир кьондурмай, биреуге да сукъландырмай, сени ёсдюрген, санга кьайгъы эте, замансыз чал болгъан, тюшюнде, тюнюнде да сени атынг бла кьаргъаныучу суйген ананг кьар басхан сокъмакъ талада сойланып жатады. Сен татлы кьалкъыргъа деп, башынгы таяндырыучу кёкюреги сууукъгъа ачылып, кьабыр кьангача бузлап, юсю бла кьан тырмыла тартылыпдыла; сени юсюнгден кьайгъырыучу кьолларыны бармакълары жерге-жерге кирипдиле; боз чачы кьан бла сугъарылып, балчыкъ бла бирге бузлагъанды; немецли окъ тийген желкеси чачылгъанды. Уллу суйюмю бла санга жумушакъ кьараучу кьонгур кёзлерин кьан жуугъанды. Ол кёзледен энди тылпыу урмайды. Ол кёзле сени чакъырадыла, Темирбек, дерт излейдиле.

Андан арлакъ кьарачы. Къара, Темирбек, жыйырмажыллыкъ

Жамилятны сьфатын унутма. Сен урушчуса. Къыралны, совет халкъны жашауун къолда жюрютген сенсе. Къаты бол. Жилигъан этме. Сени кёз жашларынг сын таш кибик аугъан Жамилятны уяталмазла. Кёз жашларынг бла сен къанлы душманны – гитлерчи бандитни – жюрегин эритмезсе, жилимукъ бла аны хорлагъан да этмезсе. Таулу жаш! Эсингдемиди, ол жерле, бусагъатда сени сюйген къызынг сойланып тургъан жерле? Сен ол жерледе чакъгъан бахчалада Жамилятны къучакълап, къол тутушуп, къоюнунга кётюре, ойнай-безирей айланыучугъуз эсингдемиди? 1937 жылда Нальчик аэроclubда юйренгенде самолётну бек алгъа кеси аллынга учуруп, жерге къоннганында, Жамилятны, чабып келип, бары да къарап тургъанлай, сени боюнунга тагъылгъанын унутханмыса? 1942 жылда уа декабрьны огъурсуз сууукларында сени душманларынг аны жалан кёлеклей ол ёзеннге чыгъардыла. Ким биледи, ол ахыр такъыйкъада Жамилятны жюрегинде сен болур эдинг. Кюйсюз фашист автоматны анга кётюргенде, ол, санга айланып: «Темирбек! Мени ёлюмюю унутма! Душманнга дерт жетдир!» – деген болур эди. Энди уа, кёресе, совет офицер, къызыл командир, Жамилят сал болуп турады. Жашауну сюйген санларындан саркъгъан къаны акъ кёлегин къызартханды, автомат окъла кёзлерин чачыратхан эселе да, бети сабырды. Сабырлыгъы бла ол сени урушха чакъырады. Жыйырма жыл! Эркин совет жашаулу таулу къыз жыйырма жыл болгъанда, чагъып ёсген кезиучюгюнде узакъдан келген душманны къолундан бууулуп ёлюр ючюмю жашагъанды? Жашауну татлысына кире баргъанлай, сабий жанын мор ёлет, сурх ургъанча, алып кетер ючюмю туугъанды?

Темирбек! Алыкъын сени эгечинг, къарындашынг, ахлуларынг бардыла. Сени къыралынг, сени халкъынг жашайды. Аланы жашаулары сакълар ючюн, душманны жанын ал. Сен ненча фашистни жанын ала эсенг да, сени халкъынгдан анча адам жашау табады, анча адам ёлюмден къутулады. Сен душманнга ёлюм излегенча, халкъынга да ёмюр изле. Эшитемисе, Темирбек, сен ёлмез тукъумданса. Совет адамла ёлмезледиле. Сени аппаларынг, сени атанг, сени тукъумунг, сен кесинг да жаугъа боюн сала билмеген, бурунгу таулада ёсгендиле, аланы жанлары, къанлары да темирден бекди. Ол бийик таулары башында, эркинликни бийиклигинде сабыр сюзген тау къушла сени излеминг эдиле, сукъланчынг эдиле. Ол тау къушла кеслери ёмюрлеринде не жерде, не кёкде душманнга аякъ басдырмагъандыла. Энди уа сен кесинг – темир къуш, тау къуш. Сенден бийикде киши жокъ, сенден суху киши жумулмайды, сенден терк киши атылмайды, жолу сенден алжаусуз кишини туююл. Совет кёкде угъай, душманны кёгюнде да бийик сендеди. Ол тюпде жаннган ёртенлени кёремисе? Ала тёрт жыл мындан алда сен учаргъа юйренген сахарны немецлиле жандыргъан отларыдыла, Жамилят бла бирге оюннга къарагъан юйню отларыдыла. Ашыкъ, немецлиле бизни эллени, сахарланы башларындан атаргъа деп, бомбала жюклей турадыла. Терк бол, адам ёлтюрюучю фашистле,

къанлы ишлерин тохтатмаз ючюн, бизни таба келирге эшелонлагъа мине турадыла. Теркирек барып, аланы харам къанларын алайда тѣк. Эшитемисе ол ауур ынычхауну? Ол – алыкъын фашист къулчулукъдан ычхынмай тургъан къарындашланы, эгечлени, аталаны, аналаны тѣюзсюз ынычхауларыды. Жаш тиширыу, сау къалгъан жангыз баласын ѣшюнюне кысып, къолун сени таба узатып: «Азат эт», – деп кычырады. Мудах сабийчикле кѣк кюкюрегеннге башларын ѳрге къаратадыла. Совет самолѣтну къанатында кызыл жулдузун эслеп, тѣюзсюз къууанчдан ѳрге-ѳрге секиредиле. Азатланыу умут аланы жангыдан насыплы этеди. Ала бары да сени сакълайдыла, урушчу!..»

Темирбек самолѣтну битеу кючу бла сюреди. Дагъыда акъырынча кѳрюнеди. Кеси уа самолѣтдан эсе кѣп кере терк барады. Алгъа-алгъа итинеди. Ол кѣп немецли темир жол эшелонланы, уруш складланы, уруш заводланы кюйдюргенди. Болсада ол кеси кесине ыразы тюйюл эди, не эсе да бир затны жюреги ушатмай эди. Аны ючюн а жюреги кыйнала эди. Кесини сѣлешмеую бла жюрек аурууун адамгъа билдирмей эди. Тынгылауну басып, ауур бомбаланы жюклейди да кетеди, душманны юсюне ѳлюмню салып, къайтады да келеди. Ол халда хар кюн сайын алайды. Темирбек ичинден-ичинден терен сагъыш эте эди: «Мени ишим неди? Мешинамы жюклейме да кетеме. Бара-барып, жюгюмю къотарама да, къайтама. Ала не зат этгенлерин, немецлилеге къалай тийгенлерин, мен атхан бомбаладан ненча фашист ѳлдю, къалай ѳлдю – аны уа кѳрмейме. Гитлерчини ѳлгенин кѳрмесенг, кесинги къолунг бла буумасанг – ол урушмуду, алайсыз жюрегинг къанамыды! Барындан да бек пехотачылагъа сукъланама. Ала жиберген окъларыны фашистлеге барып тийгенин, билеклерин булгъап, аны, гыстыча, жерге тѣнгерегенин кѳредиле. Керек болса, атакагъа чабып, къанлы жауу бла бетден-бетге сюеледиле, сюнгю бла уруп, харам къанын жерге тѣгедиле, къолу бла тонгуз боюнундан буууп ѳлтюредиле. Ол аны кеси къолу бла этеди, сезеди. Ол заманда жюрек къанаргъа боллукъду.

Темирбекни тау элчигинде адам ѳлтюргенни, адам кесгенни харам эте, намыссызгъа санай, андан жийиргене, ол кесген малны ашамай, аны бла бир къангагъа чѣкмей болгъандыла. Аллай адам, гыйы таш юсюнден басханча, сыгъынганлай, жюреги къаралып, ичинден чирий, аман бла жашау этгенди. Нек десенг, ол огъурсузлукъ жарыкъ жашауну къууатына келишмей эди.

Энди уа? Къанлы фашист харам немец башыбыздан къоркъуу салындыргъанды, жашауубузну ауана этгенди. Бу сыйлы къазауатда фашистни ѳлтюрген мархабатлы иш болгъанды. Ким кѣп фашист ѳлтюре эсе да, бизни халкъыбыз аны къууанчлы алгъышлайды, къююнуна кѣтюрюп, ѳрге атады, къыралны алчы, намыслы адамынча, сыйлы кѳредди. Совет урушчу душманын кырыу иши бла халкъын да, къыралын да ыразы этеди. Алайсыз халкъы аякъ тюп боллукъду, юйюрю кырыллыкъды, къулгъа жегилликди, юйсюз, журтсуз

къаллыкды.

Фашистлени гунч этерге деп, бизни жууабыбыз олду. Бу урушда ёлтюрюу деген сёз намыслыкны, жигитликни, аперимликни ишиди. Алай ол адам ёлтюрюу туююлду. Фашист – адам туююлду. Фашист – къутургъан итди, къоркъуулу жаныуарды. Къутургъан итге, ыстауатны марап келген бёрюге тюбегенде, аны ёлтюрюрге къорешмеген адамны кёргенмисе? Гитлерчиден акъгъан къан къызыл туююлду, къап-къара, харам къанды, иринди. Ол къан, ол ирин не къадар кёп тегюлсе, адам улуна ол къадар бир тынчылык келеди.

Аны ючюн а Темирбекни дерти – душманны не къадар кёп къанын тегергеди. Аны бла ол кесини, ахлуларыны, халкыны жашауун къутхарырын биледи...

...Къайгылы туман, сууукъ жауун, суху жел, башдан кёк жашнау, тюпден от ёртен, тегерекде зенит топ окъланы атылыулары, жаркъмалары самолётну санларына буз жаугъанча чачылыулары. Темирбекни самолёту кеме кибик келеди. Аны жолу – отду, къоркъууду. Темирбекни кезюне жаланда бир зат кёрюнеди: душманны атдырылгъан поездлери, складлары, къырылгъан солдатлары, офицерлери. Аны кёлюнде жаланда бир зат барды: алыкын сау тургъан гитлерчи фашистле.

Аны ары баргъан жолу – отду, артха келген жолу да – отду. Ол анга юйренгенди... Хар атламы къоркъууду. Ол жол Темирбек аладан бирине тюбеди. Къарап-къарагъынчы, бийикни учуучу тау къуш жерге тюшдю, ол жер а душмандан толупду. Къанаты сынып, жерге тюшген тау къушха къутургъан бёрюле чапдыла. Къарачы алагъа, ол лохпайлагъа: шытылары бара, татлы къабын табабыз деп, ашыгып чапхандан, абынып жыгыладыла...

Алай жаралы болса да, къанаты сынса да, жан тылпыуу ичинден чыкыгъынчы, ёхтем къушну душманнга боюн салып ким кёргенди? Бир къанаты салынса да, тау къуш бирси къанаты бла кючлю силдер. Ол къанатындан къан саркъса уа, тырнаклары бла къылычлача сермер. Ала да къыркылысала уа, къурч жуху бла душманына жара салыр. Ол, гумух болуп, къуллукъ эталмай къалса уа, ахыр къарыуун салып, тёммеги бла уруп, къанлысын кери чартлатыр, жан алыр ууахтыда уа кёрюп болмаудан жанган жинк кёзлерини оту бла къанлы душманын симсиретир. Алайда аны жаны алынса уа, ол такыйкъадан тебиреп, аны ёлмезлик тауруху жашап башлайды...

Урушда самолёт къыяулу болуп бузулду. Темирбек нёгерлерин секиртди. Кеси да, жаралы болган башындан къан саркъа, кёзлерин аумалай, парашют бла секирди. Фашист аскерле болган жерге тюшгенин билген эди. Терк окуна башын байлады, парашютун кюйдюрдю. Ол бир тюрлю оноу этгинчи, юч немецли солдатны чабып келгенлерин кёрдю. Къолунда саууту жангыз кероуху. Нёгерлеринден айырылып, кеси жангыз къалганына жюреги къысылды. Болсада: «Биз ёлорге туумагъанбыз, къорешип хорларгъа, жашау этерге жаратылгъанбыз», – деген акыл бир такыйкъагъа башын жарытды. Башыны жарасы да, чёгюшчюк бла

къакъгъанча, тебедн.

Темирбек котургъа букъду.. Ол тийреге келгенликге, немецле аны кѳрмегенлерин сезди, алай ала парашютчу алайгъа эннгенин эслеген эдиле. Юч немецли. Хар бири да котурланы сюнгюле бла къармайдыла. Аладан бири Темирбек букъгъан котургъа жанлады. Кетерге угъай, теберге да, шыбырдаргъа окъуна онг жокъду: билип къоярыкъдыла. Темирбек кесини душманын, бу жол болмаса, алай жууукъ кѳрмегенди, бу жол болмаса, аны черек кибик сууукъ кѳк кѳзлерине къарамагъанды. «Мени къарт анамы ѳлтюрген бу болур, мен а юсюне къарап турама»... Араларында эки метр къалды. Темирбек сампалындан басайым дегинчи окъуна, кероку атылды. Узун немецли, тууар кибик къычырып, аны аллында тобукъланды, мияла кѳзлерин Темирбекни юсю бла учхалатып, жерге жапланды. Ушкок тауушха нѳгерлери чапдыла, болсада, ала не болгъанын оюм этгинчи, окъ тийип, ала да бауурландыла.

Темирбек ол тийреден ашыгъышлы кетерге тюшдю. Жолну кюн чыкъгъан таба, жарыкъ кюнню аллына салды... Ол азмы барды, кѳпмю барды – алай кюнлени бир кюнюнде жюрегин жумушатхан музыка таууш эшитди. Ол да совет топланы атханлары эди. Немецлилени кѳрге кийирген, аналарыны жырын айтдыргъан, аланы «шайтанлы этген» топланы жаханым отлары Темирбекни жюрегин хош этдиле. «Аха, мен а была не къаугъагъа къалгъандыла деп турама. Бу ауазла уа, къарт анамы татлы ауазыча, хычыуундула. Аперим, жанларым, аперим, сизни отугъуздан къутулгъан немецли туугъан анасын не фюрерни таныялмазча боллукъду. Алай керекди алагъа, ол анасын аллыкълагъа».

Бизни аскерлени келиулерине немecilе, безгек тийгенча, къалтыраулу, суху жууап этерге бир да аямай эдиле. Узагъыракъдан къызыл солдатланы «ура» тауушлары толкъун-толкъун келедиле. Темирбекни жюреги къууанчдан толду, ачыгъан-арыгъан санларына балхам жакъгъанча кѳрюндю. Ол топларыбызны атылуларындан, «ура» тауушдан къайсына бек къууаннганын айыралмады. Ол сагъатда Темирбекни халы аламат сейир болду: ауур – къыйын, узакъ жолда сууукъ, арыгъандан онгуз болуп, не болса да жюрегин ыразы этерча жумушун толтуруп, юйюне жетип, жылы отоуда къалкъыугъа киргенча, неда кѳпден бери кѳрмеген, битеу жюрегинден суйген къызын тѳзюмсюз сакълап тургъанлай, ол, татлы ышара, жанындан чыкъгъанда, аны къаты къучакълап, ол халда не солумай, не къымылдамай, кѳп заманны турурун суйгенча болду.

Алай душман къатында болгъаны, тѳгерекден къайнагъан от Темирбекни татлы сезимлеге хорлатмады. Элни огъары жанында тѳбеден – котур ичинден, тохтамай, душман пулемѳт ата эди. Ол бизникилени жолун кесгенин, алагъа чырмау болгъанын Темирбек кѳрдю да: «Гранатым болса, ишни сыйдам этерге тынч боллукъ эди, болсада бир жанлайыкъ, Аллах айтхан болур», – деди.

Сюрюучю-уучу жаш, таулада ѳсген улан – урушда жарарча кѳп

затлагъа юйренгенди. Аладан бири – шошлукъ, жашырынлыкъ, керекли жерде уа – къутургъан ырхыча, тыйгъычсыз, залим, къоркъуулукъну аллында – тап, жашаудан айырылыргъа окъуна тюшсе да – чыдамлы. Темирбекни санлары жерге, кёзлери тёбеге болдула. Ол сюркеледи, сюркелген угъай, ол жапланган жер аны къол аязда гинасууну элтгенча элтеди. Аны ашыгъышлыгъы немецли пулемётчуну къатына жыйырма кере баргъан да, келген да этгенди. Нек десенг, тёбеден сууурулгъан от Темирбекни тенглерин урады, ким биледи, жерибизни азат эте, бу элчикни ёлумден къутхарыр ючюн чабып келгенлени арасында аны кичи къарындашы да болур. Аны ёлтюртюрге къалай жарар! Темирбекни тёзюмсюз къычырлыгъы келди. Къарагъанында, тёбени артындан элден немецлилеге болушлукъ келе эди. Темирбек жууукъ жанлады, – пулемётчуну терлеген желкеси кюнде жылтырайды.

Ол аны юсюне секирирге деп, къолларын къысып, эрленча, жыя болду. Атып ёлтюртюрге онгу болмай, ол сюрюучю заманын эсине тюшюрдю... Не эсе да, аллай кезиуледе, не алаамат эсе да, адам бир такъыйкъаны ичинде битеу жашауунда не затха тюбегенин эсине тюшюрюп къояды.

...Жайлыкъны ёзен туман басхан эди. Ёхтем Минги таудан сууукъ аяз къатыла эди. Аллай кюн къой сюрюуню ызындан жютю къараргъа керекди. Ол жыл – жаллы жыл эди. Ыстауатлагъа окъуна бёрюле чапмагъан кече хазна къалмай эди. Къошда от жагъада олтуруп, чабыр тизе тургъанлай, хахай-тухай болуп, кими къауал, кими къазыкъ алып, чабышып чыгъыучу эдиле. Къошда жангыз бир къауал бар эди, аны да сюрюучю жашла кезиу-кезиу жюрюте эдиле. Къауал кимде болса, ол насыплыгъа санала эди. Не алаамат эсе да, къауаллы сюрюуге бирсиледен чабыуул аз бола эди... Ол кюн Темирбекни къолунда хыжысы, жанында уа – таулуну айырылмаз саууту – бичагъы – бар эди. Темирбек, къыртыш басхан гыйы юсюнде сюелип, узун хыжысына таянып, Къазанукъаны жамычысыча, кёп киршилени сынагъан саргъылдым чубур жамычысы юсюнде – суратда ишленгенча кёрюне эди. Темирбек кёп затланы юсюнден сагъыш эте эди.

Жаш жүрекни жериндеми тыярыкъса! Алайлай къойла, юркюп, сахиник болуп, ырхы сюрген юзгелелеча, бир жанына гюрюлдедиле. Ол сагъатда къойну онгсуз, ачы макъыргъаны да чыкъды. Темирбек, окъча атылды, къарагъанында – кёксюл бёрюню харам жуху семиз къойну жаулу къуйругъуна батылып. Душманыны къолуна тюшген хайыуанны умут излеген термилиуло кёзлерин адам ёмюрге унутмаз. Темирбекни хыжысы бёрюню башына тийип ойсуратды. Къой да, бёрю да, жаш да къатыш болдула. Аны кёрген адам айыу балачыкъла жагъалашхан сунар эди. Къысха сермешден, булгъаныудан, устуккула бардыргъан жагъалашыудан сора быллай сурат кёрюндю: жарлы къой, ары-бери сюрюше, сюрюуню ызындан ташайды, жаш эки къолу бла бёрюню эки къулагъындан буруп, жухун жерге тиреди. Темирбек ойлашды: сюрюуню ызындан къараргъа

керекди ансы, бу затны жаны саулай кьошха сюреп барыргъа кьолумдан келлик эди. Бичакъ бла кьарынын тегерге да боллукъ эди, алай бичакъгъа узалсам, бёрю сермеп кьабаргъа боллукъду, ючюнчю кьолну уа адамгъа Аллах жаратмагъанды – бусагъатда уа ол бек керекли эди. Сора не этсин адам? Да не кьарау барды мынга, кёзлерин аралтып неге турама,– деп, Темирбек, арслан кибик, темир кьысхачлача, пелиуан кьоллары бла бёрюню богъурдагъындан алып, кьыр- кьыр этдирди. Халкъны ырысхысына чапхан душман–кёксюл бёрю, батыр жашны тюрюнде не бек тыпырдады, хырылдады, тырнакълады эсе да, ёлюмден кьутулалмады...

...Къызыл аскерчиле, пулемётну тохтагъанына сейирсинип, чабып, тебеге чыкьгъанларында, кёзлерине алакат сурат кёрюндю: совет лётчик, эшекге мингенлей, немецли пулемётчуну юсюне минип, эки кьолу бла боюнундан алып, фрицни буууп, толу ыразы халда кьарады. Темирбек ахлуларын, кьарындашларын – кьызыл солдатланы кьаты кьучакълады.

– Бетингде кьанынг барды, товарищ капитан,– деди аладан бирлери.

– Кьарачы, халал кьанмыды, харам кьанмыды? – деп сорду Темирбек.

– Да, жаранг жокъду, андан жагьылгъан болур, ма сууум барды, жуугъан эт, – деп, биягъы кьызыл аскерчи суулугъун узатды.

Темирбек суулукъну алмады. Жерге узалып, мылы юзmez бла бетин да, кьолларын да ышып, кьан жугъусун кетерген угъай, сыдыргъан окъуна этди.

– Товарищ капитан, неди ол этгенинг?

– Бизни кьартларыбыз тонгузну харамгъа санагъандыла. Мени атамы атасы уугъа баргъанда, аны кьабан уруп, бутун жаралы этгенди. Бутунда ол кьабанны тиши жетген жерни бичакъ бла кесип, жарасын туз бла байлагъанды. Фашистледен харам дуняны башында да зат жокъду. Аны кьаныны, аны жугъусуну ызы кьалмазча, алай думп этерге керекди.

Ол кезиуге уа душман пулемёт, эл таба бурулуп, фашистлени дырын эте эди. «Ура» тауушну толкьуну элге тыйгьычсыз жанлады.

1943 жыл.

ЗАЛИЙХАНЛАНЫ ЖАНАКЪАЙЫТ

(1917-1995)

Залийханланы Жюнюсю жашы Жанакъайыт 1917 жылда Элбрус районну Кенделен элинде тууганды. Пятигорскда (Бештауда) Къабарты-Малкъар педрабфакны, Фрунзеде (Бишкекте) пединститутну бошаганды.

Ишлеп «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни редакциясында башлаганды. 1938 жылда Москвада редакторланы тилманч курсларын бошагандан сора Къабарты-Малкъарны китап басмасыны директору, КПСС-ни Совет райкомуну биринчи секретары, радио эм телевидение жаны бла кырал комитетни председателини заместители болуп ишлегенди. 1982 жылда, пенсиягъа чыккыгандан сора, илму-излем институтда кьуллукъ этгенди.

Уллу Ата журт урушну заманында Чегемни партизан отрядына командирлик этип турганды. Орджоникидзе шахарда «Совет Къабарты-Малкъар ючюн» деген газетни тау тилде чыгъарганды. 8 мартда 1944 жылда битеу таулу халкъ бла Орта Азиягъа кечгенди. Анда да, 1957 жылда тууган жерине къайтханда да, урунуу ишин тохтатмаганды.

Залий, халкъда анга алай айтычу эдиле, кеп кырал саугъала, орденле, майдалла бла саугъаланганды. Ол 1938 жылда СССР-ни Жазыучуларыны союзуну члени, 1977 жылда РСФСР-ни культурасыны сыйлы кьуллукъчусу, 1990 жылдан а Къабарты-Малкъарны халкъ жызычусу эди.

Поэтни биринчи чыгъармалары 1936 жылда республиканы газетлерини бла журналларыны бетлеринде басмаланып башлангандыла. 1938 жылда аны «Мени ауазым», 1957 «Сюйген журтум» деген назму китаплары чыккыганды.

50 - 60-чы эм аланы ызларындан келген жыллада да Залийханланы Жанакъайыт республиканы жамауат-саясат эм маданият жашаууна кеп кыйын салады. Адабиятта да тири ишлейди. Аны назмулары бла поэмалары орус тилге кечюрюлюп да басмаланадыла («Любимая Родина», «Сюлемен», «Верность», «Вершины чувств», «Радуга лет» дагыда башха китаплары).

Залийханланы Жанакъайытны жашаууну баш магъанасы аны прозасыды. Ынгкылапны бла граждан урушну юсюнден биринчи малкъар романны ол жазганды. Аны «Тау кышла» (1962) деген китабы таулада ынгкылап сезимлени жаратылыуларын кёргюзтеди. Къозгъалган жамауатла, революция кетюрген таулу эллиле романны сюжет ызын кьурайдыла.

Залийханланы Жанакъайыт 60-чы жылланы ахырында «Жаннган жүрекле» деген романын жазып бошап, аны 70-чи жылда басмалайды. Ол роман районну жашауун ачыклайды, малкъар прозада социалист урунууну кёргюзтген биринчи уллу чыгъармады.

Залийханланы Жанакъайытны «Эки тюбешиу» деген романы жашауунда чыкъмай, Тёппеланы А. басмагъа хазырлап, 1997 жылда «Жол нёгерле» деген жыйымдыкъда чыкъганды, бизни заманны тюрлю-тюрлю келечилери биригип, социалист жашауну къалай къурагъанларыны юсюнден «Басхан жулдузу» (1986) деген романын, кёп повестьерин да жазганды.

Залийханланы Жанакъайыт - социализмни чынтты ёкюлю, малкъар адабиятха улуу къыйын салгъан адам - 1995 жылда 26 июньда дуниядан кетгенди.

ЗАЛИ

ИНАЛ БЛА КЯУСАР

Кюнлюм эл тау тюбюнде, кюн тууушда орналыпды. Кюнлюм деген ат да андан аталганды. Элни адамлары мал кютедиле, бичен ишлейдиле, зынтхы, ашыкъ, картоф ёсдюредиле, къыш той этедиле: кими къатын алады, кимине сабий туады, боза ичедиле, къакъ къабыргъаладан шишликле этип ашайдыла. Къысха айтсанг, элде жашау, тирмен таш айланганлай, тохтамай барады.

Жансох жыл саны келген, элде намысы жюрюген, ахшы адепли, ариу къылыкълы, бёкем санлы адамды. Малы кёпдю, жалчылары барды. Кесини уа адамы азды.

Аллахны Жансохха бла аны къатыны Марзиятха жангыз къызчыкъдан сора сабий берирге кёзю къыймагъанды. Ала бир аууздан «жаш, жаш!» деп тилегенликге, ол биреу аланы ол сёзлерин эшитген эсе да, эшитмегенча этип къойганды. Андан ары ала да, дау эталмай, тохтап къалгандыла.

Алай, жангыз болса да, къызлары Кяусар алапат къызды: намыслыды, ариуду, къолдан устады. Атасына, анасына болса, аллай боллукъду ансы, беш жашлары болса да, андан нги болмаз эдиле дер кибикди. Кюнлюмде угъай да, хоншу элледен да ётюр, Кяусарны аты алай узакъгъа жайылганды. Бек ахшы, бек ариу къызны юсюнден сёз башланса: «А, Мазан улу Жансохну къызыны юсюнденми айта-са?» – деп, жашла соруп тебирерле.

Жансохну ариу къылыгъы, адеплиги, сабыр акъыллылыгъы шыйых кибикди. Кесине жетмеген затха къошулмаз.

Кёп сёлешмез. Къолундан келсе, кереклиге болушур, къарыусузгъа эс тапдырыгъа, болушургъа кюрешир. Артыкълыкълны кечмез. Ол тюзлюкню суйген, тюз адамды.

Жалчыларыны къыйынларын тапдыргъан адамды. Ала андан тарыгъып бир адам бир сёзчюк да эшитген болмаз – Мазан улу Жансох аллай чынтты таулу кишиди...

Суймеклик адамгъа насып да, къууанч да береди. Болсада, бир-бирде уа, сен къууанчны сакълап, кюсей тургъанынглай, бушуу берип, ёсе, къата баргъан жаш къанатларынгы кесип да къояды.

Суймеклик – ол хар заманда нарат чыракълай жанады. Аны

ышырыр кереклиси болмайды. Ол төрт жарылган кьургьакъ эмен жаркьала жанган отда кьазан кибик кьайнайды. Чынтты суймеклик алайды.

Жансохну жангыз кьызыны жаш жүрекчиги тюз да нарат чыракъ кибик, алай кючлю жанады. Аны жаш жүрекчиги алай кюйген жаш – кьоншусуду, юйдегилиди. Жашны сыфаты, аны чырайы Кюнлюм элчикге кьууат береди, кечени кюнча жарытады. Аны ышаргьаны эрттенлик кюн бла эришген сунаrsa.

Аны малы жокьну орунундады. Аны битеу байлыгьы – ариу сыфаты бла бирге кьаратор жоргьа алашасы, жамычысы, бёркю бла гён чарыкьларыдыла. Алай аны жигитлиги бла уста мараучулугьу аланы барын да унуттурадыла. Атхан огьу жазмагьан, уугьа барса – кьурлай кьайтмагьан жашды.

Инал, кьаратор жоргьагьа минип, элге чыкьса, аны ызындан кьарап, кёп кьызла жүрек тамырларын юзгендиле. Ол аланы кёбюсюн жүрек аруулу этгенди.

Болсада, Инал кюнлюмчю кьызланы барындан да ариу Нафисатны сайлагьанды. Аны, тейри кьылыч кибик, гюрен айланган кьара кьашлары, узун кирпичлери жабалмагьан дугьум кёзлери бетине тауушлукъ ариу кьууат бередила. Узун чачы, иничке бели, токъ ёшюнлери Нафисатны нёгер кьызларындан эсе айырма этедила. Ол кюлсе – сары кьаяны тубю бла суху баргьан тау сууну шорха тауушлары тохтагьанча кёрюнедиле. Кёк бийигинде учуп баргьан кьанатлыла, тохтап, анга тынгылагьанча, шош сюзюледиле.

Кьарашланы Инал юйдегили болгьанлы толу юч жыл болду. Инал бла Нафисат кюнден-кюннге татлы болгьанлай жашап турдула...

Алай заман кимни да, нени да хорлайды. Заман – жашауну базманыды...

Кюнлени биринде Инал ары дери хазна эс бурмай тургьан кьоншу кьызларын, Жансохну кьызы Кяусарны, эследи. Ол жетген кьыз болгьанын Инал бюгюннге дери кёрмегенине сейир этди. «Нечик алаMAT кьызды. Мен муну бюгюннге дери эслемей кьалай тургьанма?!»

Арбазгьа чыкьса, орамгьа чыкьса да, Жансохланы юйлерине кьарарыгьы келип, жүрек кьарамайма дегенликге, кёзлери хорлай, ары кьарай тебиреди. Кюнден-кюннге бекден-бек, теркден-терк. Хар Кяусарны кёргенинден а жүреги кьалай эсе да бир тюрлю болады, кеси да айыралмагьан...

Кяусарны тирилген кёзчюклерини кюн таякьларыча ойнагьанлары, мукьуладисча, Иналны кесине алай тартадыла. Ол кьызны эндиге дери эслемей тургьанына сейир этеди...

Хар кёргени сайын: «Хоу бир да! Манга аллай насып кьайда!» – деп, кючсюнюп кьояды. Ахырда тюнгилюп. Бир-бирде аны кёзлери, Кяусарны кёз кьарамына тубеп кьалсала уа, кьыз кёзчюклерин мычымай жерге бошлап, кёрмеге эди дегенча, бир жанына бурулур. Алай кетген а этмез.

Инал арбазларындан чыгып, сехледен ётгенлей, ол кеси ангыламагъан, билмеген бир кюч анга: «Артха айлан да, Жансохланы арбазларына энтта да бир къара, бир кёз жетдир»,– деп кысады. «Угъай, угъай, айыпды»,– дей тургъанлай, артха айланып, аланы арбазларына къарар. Кяусарны кёрсе – жарыр, кёрмесе уа, кючсюнюп, бир уллу жумушха ашыкыгъан кибик, муштухул озуп кетер.

Алай бола, кюнден-кюннге жюреги дыгалас эте, Инал, кесине жер тапмай, башын сагъышлагъа хорлата тебиреди.

Кюнле озадыла. Ала Иналгъа узунла кёрюнедиле. Кечеле уа – бютюнда! Ёмюрде да энди танг атмазлыкъча, кечеле алай узун кёрюнедиле. Ол а – теркирек танг атып, Кяусарны бир кёрсем эди деп ашыгъады.

Аллай узун кечеледе аны ариу къатынчыгъы кесин жылытмагъанча кёрюнюп башлагъанды. Инал кеси да билмей тургъанлай, баштёбен болгъанды. Алгъын эсинде да болмагъан сагъышла аны къайгылы этгендиле. Алгъынча, энди адамгъа туберге да, сёлеширге да хазна суймейди.

Жашау бла насып хар заманда да бир бири кьолларындан тутханлай, бир биринден айырылмай айланмайдыла. Алай бир насыплыгъа терк тубеп кьалгъан кюню да болады, кертиди, аз болады, алай тубеген а этеди.

Эрини жюрегин ачып къараргъа Нафисатны онгу жокъду. Ол эрин марлап, аны ызындан къалай, къайры барлыкъды? Андан эсе анга ёлюп кетген кёп да игиди. Ёлгеннге ким айып этерикди?! Марлагъан а - ол адам тёмезлик айыплы ишди. Аны Нафисат ачыкъ биледи. Ол аллай бирни билмеген тели туююддю.

Болсада, жарыкъ, оюнчу, лакъырдачы Иналны кюн сайын эрип баргъанын къатынчыгъы кёрмей къайры кьоярыкъды. Аны ол угъай, сокъур да кёрюр. Алай уллу жарсыуу болгъаны уа баямды.

Инал къаратор жоргъасыны иер къашын тартдыра тургъанлай, Нафисат аны къатына шош барып чёкдю. Эри аны эследи, алай Нафисатха ол хазна кёз-къаш бермегенча кёрюндю.

«Маржама,– дейди Нафисат кеси кесине,– мен муну быллай бир не жарсыуу болгъанын бир сормасам. Жухумамы урлукъду аны ючюн? Мени кьолумдан келген зат эсе уа? Сорайым да, бир да кьуруса да, бир кесек жапсарайым. Айтса, кесини жюрегине да асыу болур, ичинден кююп тургъандан эсе, ол кёп да игиди».

«Э, киши,– деп, Нафисат эрине айтыр сёзюн ичинден кеси кесине айтады. – Айып этме, атангы жаны ючюн. Сени не эсе да бир уллу жарсыуунг барды. Кюн сайын мудахдан-мудах бола бараса. Баштёбен болуп окъуна кьалгъанса. Бетингде кьанынг кьалмагъанды. Не болгъанды санга? Айт, мен болушур иш эсе уа?»

Алай базиналмады. Инал жумушун бошагъынчы, аны къатына чёкгенлей турду. Эри бла бирге энди аны да жюреги ауруйду, ол да адыргы этеди. Болушур амал а билмейди

Экинчи кюн да сёзню башларгъа умут этди. Дагъыда болалмады. Тиширугъа аллай сёзню башларгъа кьыйынды, ушагъан да этмей-

---

ди. Эр кишини аз сагъышы, аз къайгъысы болмайды!

Инал бир кюн уудан семиз кийик ёлтюрюп келди. Къараторну юсюн салам бурдух этип сыйпайды, жалкъасын тарайды, налларына къарайды. Нафисат къой ташны жанында сюелип, шынтагы ийиреди.

Жансох къайдан эсе къайтып, арбазларына киргенин экиси да тенг кёрдюле. Къайдан чыкъды эсе да, Кяусар аллына чабып, ол сагъатда атындан тюшген атасын къучакълады.

Ол ууахтыда, къучакълай тургъан атасыны сол инбашы бла къарап, къыз Иналны да, Нафисатны да эследи. Аны ала да кёрдюле. Баям, Кяусар бир кесек жунчугъан болур эди, нек десенг, атасын къучакълагъанлай, кёзчюклерин а аладан айырмай бираз мычыды. Иналны кёзлери жарыдыла, бетине къан кирди. Аны Нафисат да эследи.

Атасы не эсе да айтхан болур эди, къыз, элгеннген этгенча, аны боюнундан терк айырылды.

Нафисатны жүрекчиги дыгъыл этди...

Нафисатны кёлюне кёп зат келди. Сагъышха энди кеси къалгъанды. Ол-бу деп тебирегенлей, Кяусарны ол кюн алагъа къатып тургъаны кёзюне кёрюнюп къалады. Аны ол къарамы Нафисатны эсин да, акъылын да байлагъанды.

Таулу тиширыу эри ючюн жанын-къанын да аямайды. Эрини къайгъысы кесини жүрегини дыгъыл этгенин унутдурады. Сагъыш эте келеди да, Кяусарны къарамы... О, аны ол къарамы сокъурну кёзлерин да ачдырыр эди! Ёле тургъан адамны жанын къайтарыр эди! Ол кёзле!.. «Эштада, мен билмей тургъанлыкъгъа, была бир бирлерин сюе болурла. Алай эсе, сора бу киши мени не эте эди? Кяусарны алып нек къойгъан болмаз? Огъесе аны бла сёзю андан берими болду? Оу, кюнюм, мени тели башыма ат уруп турады да. Мени сабийим болмагъаны ючюн эте эсе уа? Хау, алайды. Тюз да алайды. Неда Кяусарны атасыны байлыгъына уа къарай болурму? Алай болургъа да болур. Айхай, бетсинмей къалай соралайым? Не этсин адам?»

Бу сагъышла Нафисатны башын тели этедиле. Этер мадар а тапмайды, билмейди...

Бюгюн а эри Жансохланы арбаздан кёзюн айырмай тургъанын да кеси кёзю бла кёрдю. Нафисат аны кёргенин а Инал къайдан билсин! Ары къарагъанлай, мудах болгъанлай турады. «Мен аны ол халын кёргеними билип, эрим уялмасын», – деп, Нафисат башха жанына бурлуп, аш юйге отунла алып кетди.

Сагъышла, сагъышла! Татлы умутла юзюле, тауусула баргъаннга ушайдыла. Тиширыуну чачы узун да, акъылы кысыха деген сёзню тюз келмеген жери да бола кёреме да! Аны алайлыгъын Нафисат кёрпюзтеди. Аны бусагъат барыбыз да кёребиз. Ол сейирликди

Нафисат кёп кюнню быланы халларына къарайды. Кёп сагъыш этеди. Асыры сагъыш этгенден, кёп кечелени кёзюн кысмай, тангын атдырады. Аны акъылына келмеген къалмайды. Хар акъылына келгенни, хар чурумну жик-жиги бла айырып къарайды, оюмлайды. Башы хайран окъуна болады.

«Иналны быллай акъылы болгъан эсе, сора ол мени нек алгъан-

ды?» – деген сагъыш арталлыда анга тынчлыкъ бермейди. «Мени бек суйгенин, менсиз жашауу, ашауу да, не кюнню да болмазын айтханлай туруучу эди. Не болгъан эсе да, энди болгъанды. Алайды. Ол баямды. Энди болгъаны кертиди».

Ахырында аны акъылы бу оюмгъа келишип тохтады: «Была-ны сёзлери ачыкъ болмагъаннга ушайды. Кеслерин жюрютгенлери алайды. Ол андан, бу мындан кючсуюнуп, термилип тургъан болмаса, сёзлери болгъаннга чыртда ушамайдыла. Андан эсе, гяурма, Кяусар бла мен кесим сёлешип, ишни былай тап сагъынып бир кёрмесем. Аны ючюн ол манга не этерикди? Алай... Кяусар угъай демесе да, бай Жансох мёлек кибик жангыз кызын бир жарлыгъа беремиди? Ол болмачы ишди. Не болса болсун, мен эрими ыразы этерге керекме. Аны ючюн мени нем къорайды? Алай, оу кюнном, хо деп къойса уа?.. Къойсун! Эки къатыны болгъан кишиле азмыдыла? Бек жарашып, бек тап жашайдыла да. Алай атасы унамаз. Охо, унамасын. Кяусар унасын ансы. Иш бир болса, артда жараша туруп. Жарашмай не этерикди? Мени уа не суйсе, къалай суйсе, алай этерге эркинди. Сабийи болмагъан тиширыуну эри тутмайды. Бермеген Аллах, тапмагъан мен. Не этериксе, къадарынг алай болса? Къадардан а киши да кьутулмайды...»

Нафисат бу акъылда тохтады. Ол, Жансохланы арбазларына къарай-къарай туруп, тап заман болгъанлай, алагъа барды. Кяусар арбазда эди. Нафисатны келгенин кёргенде, ол алгъа бираз жунчугъан да этди. Алай, эсин терк жыйды да, аны юйге чакъырды.

- Кел, кел, Нафисат, жууукъ бол! – деп, ол жарыкъ болду.

Алай жюреги нек эсе да терк-терк тебип башлады. Къыз апчыгъ-анын билдирмезге кюрешди: – Кел, кир юйге!

- Игиликге барайыкъ юйге да...

- Угъай, атам ёлмесин, юйге кийирмей иерик туююлма. Къоншула туююлбюзмю? Алайсыз да келмеучюсе бизге.

Кяусар, къаты болуп, къоймай, Нафисатны кесини отоуна элтиди. Ол ариу жасалгъан отоуду, алай Нафисатны бир затха къарарыгъы да келмейди. Аны къайгысы башхады – ол эрин ыразы этер ючюн, аны ол кюйсюз мудахлыгъын кёрмез ючюн не этерге да хазырды, бир затдан артха турмазгъа деп, таукел болуп келгенди.

Алай... «Бет бетге къараса, бет жерге къарар» дегенлей болуп къалды. Аны таукеллиги, батырлыгъы кеси бла бирге Кяусарны отоуна кирмей, арбазда къалгъанча болдула. Ала, босагъадан ёталмай, артха бурулуп кетмедиле эсе, не болдула? Нафисатны Жансохланы арбазгъа келе этген акъылы, умуту бийик ожакъдан бурулуш-бурулуш болуп чыкыгъан тютюнню тау жели жетип, кёкге жайып, думп этип къойгъан кибик болдула.

Кеси да ангыламай тургъанлай, Нафисат амалсыз болду, не этерге билмей къалды. Кяусарны жарыкылыгъы анга болушду, кюч берди.

– Э, кыз, – деди ол, буюгъа-буюгъа, – ол кишиге къалпакъ этерлге да, бёрк агъачыгъызны тилей келгенме. – Былай тап сылтау акъылына келгенге къууанып, олтургъан да этмей, бёрк агъачны да алып

кетди.

«Кяусар мени апчыгыянымы ангылагъан болурмеди? Андан эсе ёлген этейим. Оу кюнюм, эрине къатын тилеген нечик къыйын ишди! Туугъанлы сынамагъан ишим! Оу, мен тели! Къайры сынарыгъем мен аны!»

Ол кюнден сора Нафисат ол дей, бу дей, къоншуларына кире-кире башлады. Аны келгенине Кяусар да ыразы болады. Тышындан къууанган окъуна этгенча, Нафисатха алай кёрюнеди. Не ары-бери десенг да, былай ол деп, Иналны кесин чертип сормаса да, жууап-ха Инал къошулурча затла сора, айта, сёлеше, аны юсюнден бир зат эшите турады. Кяусаргъа ол да асыуду.

Нафисат сёзюн башлайым дегенлей, не анасы, не къоншусу келип, чырмау бола турадыла. Алай энди уа заман жетгенди.

Хар башланган затны ахыры болады. Иги-аман болса да, ахыры болмагъан, тауусулмагъан иш болмайды. Нафисат аны биледи. Аны себепли бир кюн, Жансох юйде болмагъан бир кюн, Нафисат эрттенден бери жюрегини теренинде къаты асырап тургъан сёзюн ачыкъ этерге ахырда таукел болду.

«Ачыкъ этмей эсем да, ол адам эрип, тауусулуп къалады. Анга гяурланы жанлары аурур. Андан эсе, былай соза турмайым да, ачыкъ этейим. Бюгюнден, бусагъатдан тап кюнмю табарыкъма?! Бирле чырмагъынчы», – деп, Кяусаргъа сёзюн ачыкъ этди.

Кяусар, уялгъандан, жерге кирлик болду. Къызарды, жюрекчиги терк-терк уруп башлады. Кесини алай амалсызгъа къалгъанын Нафисатха билдирмез ючюн, башын энишге бошлады, кёзлерин жерге айландырды. О, суймеклик адамгъа сынатмагъан не барды! Аны оту бир жанса, ол, ёртен болуп, гур деп, алып кетеди. Таудан келген огъурсуз ырхы кибик, ол аллын кёрмейди. Адам ачытама, биреуге ачы жара салама деп къарамайды. Ол кезиуде адам бийик чынгыл къаядан секиргенни неда тенгиз толкъунуна кёмюлюп кетгенни тюк чакълы бирге да санамайды. Жаланда этген муратына жетсин ансы. Суймекликни кючю-къарыуу алай уллуду, алай залимди, алай ёлюм-сюзю!

Болсада Кяусар ариулугъу бла бирге акъыллы да къызды. Ол басханын кёзю кёрмей атлаучуладан тюйюлдю. Атасыны уллу байлыгъын да, Иналны къолайы хазна болмагъанын да биледи, араларында ол башхалыкъны да ангылайды. Огъурлу, суйген атасыны халал, жумушакъ жюрегине от къуярыгъы да баямды. Аны жюрегин къыйнамаз ючюн, къыз неге да хазырды, неден да артха турлукъ тюйюлдю.

Алай не этсин? Суймеклик аланы барындан да кючлюдю, неден да татлыды...

Нафисат энди, сёзлери ачыкъ болгъанлы, Кяусаргъа терк-терк тубейди. Аны Инал да эслегенди, алай сормайды. Аны сормагъаны Нафисатны сагъыш да этдиреди, болсада ол ишин бардырады.

- Кяусар! Таукел эт. Айтама да, мен сени къулуңг болурма, жаланда ол адамны мудах этме ансы! Кесинг кёрмеймисе, ол адам жаз башы жабалакъ кибик, эрип, тауусулуп барады. Хатерин эт. Сууапды.

Жанынг аурусун.

- Атам а, атам? Оу, мен жарлы! Мени башым нечик аман кюннге къалды.

- Алай айтма, Кяусар. Махтап айтхан сунма, алай ол адамча адам сау дуняда да болмаз. Кертиди, къолунда сени атангыча малы жокъду. Алай аны адамлыгы, жигитлиги, батырлыгы – аллында минг къой сюрюуден, минг хора атдан да багъалды.

- Атамы жюреги кётюрмез деп къоркъама.

- Жетген къыз эрге чыгъаргъа керекди.

- Айхай, аны да бир төреси барды.

- Уллу Аллахны буйругъундан бир адам да къутулмайды. Аны кесинг билесе.

- Кеси уа, ол?..

- Аны ючюн жарсыма. Мен аны санга туберча этерме.

- Оу, мен жарлы! Не айтыр?

- Кесинг эшитирсе. Сизни арагъызда сёзюгюз ачыкъ болмагъанлыкъгъа, экигизни жюреклеригиз да эрттеден бери бир биригизни излеп, сакълап турадыла. Аны сокъур да кёреди. Сизни бирге тубегенигиз – ол сууапды...

Ала терк-терк тубейдиле, кёп сёлешедиле. Кяусар Нафисатны таза да жюрегинден сёлешгенин, кеси ыразы болуп, бу ишни алай этгенине толу ийнанганды. Энди уа Нафисатха кесини жаны ауруп башлагъанды. «Жазыкъны сабийи болса эди, быллай бир амалсызгъа да къалмаз эди»,– дейди кеси кесине.

Бир кюн Нафисат, къууанып, юлерине къайтды да, Кяусар бла кесини ишлерин эрине айтды. Инал ийнанмады. «Хоу бир да, Нафисат, ойнап, чам этеди»,– дей турду. «Керти уа болурму?» – деп, кеси кесине да сорады. Алай болурун, къатыны айтхан сёзлени керти болурларына уа бек ыразыды Алай, жукъ айтмай, биягъы жюреги дыгъыл эте турады.

- Э, киши, нек тынгылайса? – деп, Нафисат, эрип, бусагъатха дери туугъанлы кёрмеген киби, аны кёзюне тюрслеп къарайды.

Аны сабыр кёзлери уа сагъышха тумалангандыла. «Къатыны эрине къатын тилеген? Адам быллайны эшитмегенди! Бу – неди? Меними къозутады огъесе? Аллайгъа да ушамайды. Сора – бу керти затмыды? Нафисат кесини юсюнден сагъыш нек этмейди? Бу айтханча болур деп да ийнанмайма. Алай болуп къалса уа? Жюрегине ёмюрде кетмезча ачы жара салынмазмы? Аллайны кётюрген аз болады. Бу уа кётюралырмы аллай жараны?»

- Нек тынгылайса?

- Сени бу таукеллигинге сейир этеме, Нафисат. Къатыны, барып, эрини юсюнден келечилик айтханды деп, мен туугъанлы эшитмегенме. Бу къалай болады?

- Болду да къалды.

- Ол сен айтханча болур деп ийнанмайма. Алай, Аллах буюруп, болуп къалса уа? Сени жюрегинг аурумазмы?

Аны жюреги ауругъан бла къалмай, чачылып окъуна кетерик-

ди. Болсада, Нафисат эрини жүрек тынчлыгын сакълар ючюн, аны алгын болуучу жарыкчылыгын бетине кыйтарыр ючюн, бусагъатчыкъда кесин къутуруп келген суугъа атаргъа да угъай дерик туююлдо. Артда не боллугъун а ол билмейди. Аны юсюнден ол сагъыш этмейди. «Охо да, кюн тамбла да тиер. Кечеге дери бир къарайым», – дегенлейди аны иши.

- Сени жүрегинг кыйналмай, сен ырахат болсанг, манга башха зат керек туююлдо. Бар да, кесинг анга бир тюбе.

- Къалай бла? Арбаздан ол чыкъмайды, ары барыргъа уа манга жумуш болмайды. Мен не этейим? Айт, сен айтханлай этейим.

- Тамбла эрттенликде атасы бир жары чыкъгъанлай, мен сени аны бла тюберча этерме.

- Ахшы, алай эталлык эсенг.

Ала кеп селешдиле. Ушакълары ушхуурда да тауусулмады. Иналны сагъышлары башын къазан этди. «Бу иш къуралып иш къалса, манга андан уллу насып кыйда? Алай... Нафисат а, Нафисат? Муну сабийи жокъду. Кяусарны болса – бу тутармы, ёсдюрюмю? Биреуню сабийине шапа болуп къалай туруп? Жюреги чачылып кетер да! Да, алайны сагъыш этмейми ишлени кеси къурап айланады да? Угъай, угъай. Нафисат аллай бирни сагъыш этмей, бу терен, кыйын, ауур ишлеге кирлик туююлдо. Охода, эки къатын тутхан жангыз менмеми? Кеслери, жарашып, бирге уа жашаялырламы? Жарашмай а, талашханмы этерикдиле!

Нафисатны иши алаамат туююлмюдо? Манга сормай, кенгешмей, кеси барып, бийче къыз кибик, биреуню жангыз къызына кесини эринден келечилик айтхан! Тамаша олду. Алайны ол кеси къалай ангылай болур? Огъесе, ингирде кеси айтханлай, Кяусар бла жаланда мени жүрегими суутур ючюнмю, мени жапсарыр ючюнмю селешген болур? Бу мелекди, мелек! Мен неле дейме? Ёлмеген айыуну терисин юлешгенлей эте турама... Нафисатны келюне башха зат келмесин. Мени анга суймеклигим мен ёлюп кетгинчи сууурукъ туююлдо. Бу иш къуралыр деп ийнанмайма. Анга адам ийнанырча туююлдо. Алай, ким биледи, айтханымча, къуралып иш къалса уа, мен экисин да эгизле кибик, бирин биринден айырлыкъ туююлме. Кёрмейсе! Мен туумагъан айгъа салам бергенлей эте тура кёреме да!..»

Сагъышладан Инал ары-бери бурула турду да, танг аласына къаты жукълады. Эрине къысылып жатхан Нафисат аны жүрегини сабыр тепгенине тынгылай къалкъыды...

Нафисат, ол кюнледе Жансохланы арбазларына кез жетдире, Кяусарны атасын марлай турду. Ол атланып, арбаздан чыкъгъанлай, алагъа муштухул болуп кирди. Кяусар, башына гюлменди къысып, бети къызара, агъара, уяла-уяла, аны бла чыкъды. Анасы кыйрыса деп соргъанында, «былай, хоншулагъа» деген сёзю ауузундан кючден-бутдан чыкъды. Бутлары къалтырай, жүреги тебе, Нафисат къолтугъундан тутханлай барадыла.

Кяусарны бу иши кесини намысына ушамагъанын ол биледи. Алай кирме суугъа, кире эсенг а – этек кётюрме дегенлей болады.

Сюймеклик кесин таудан да секиртеди, къутургъан суугъа да атдырады. Энди артха айланыу жокъду. Насыбы тола тургъан жүрек алгъа тартдырады...

Нафисат аланы экисин да бирге къоюп кетерге деди. Эри унамады, Кяусар да. Ючюсю да, ишлерин жик-жиги бла сюзюп, элден къачар оноу да этдиле, болжал да тохташдырдыла.

Бирлеге заман, эмилик ат кибик, кесин жетдирмей, учханлай барады. Ашыкъгъанлагъа уа – тюпсюз кёлге кетген таш кибик, жеринден тепмей тургъанча кёрюнеди. Былагъа да алай узун, тауусула билмегенча узун кёрюнеди.

Алай, киши къулакъ салмайды ансы, замандан терк баргъан дуняда бир зат да жокъду. Ол тохтай билмейди. Анга не кече, не кюн солуу жокъду. Адамны заманын ашагъан заман кесиди. Ол артха къайтмайды. Тюненеги кюнню артха къалай бла къайтараллыкъса? Ол – болмачы, болмазлыкъ затды.

Заманлары быланы да жетди. Болжаллары жетер кюнню эрттенлигинде Инал, Гум къалагъа кетеме деп, къоншулары бла саламлашып кетди. Элден чыкъды. Ашхам къарангыда, тауусумларына кёре, къайтып келди да, кишиге да кёрюнмей, Кяусарны алып, элден шош чыкъды да, таугъа жол алып кетди.

Кече Жансохладан уллу къаугъа чыкъды: Кяусар думп болду деп. Аны эшитип, алагъа адамла келедиле, Нафисат да ала къатыш кирип, олтуруп, «жарсыйды, къайгъы этеди». Келгенле Жансохха бла Марзиятха къайгъы сёз берген кибик, жарсыйдыла, кими алай дейди, кими былай дейди. Ол кече аладан жукълагъан адам болмады.

Эрттенликде Жансох, бир-эки нёгер да алып, ары чапды, бери чапды, тегерекге адамла жиберди, къууду, – кёкге чыкъмадыла, суугъа кирмедиле ансы, ала жетмеген, ала къарамагъан хазна тыгъырыкъ да къалмады. Не медет, Кяусарны тапмайдыла. Ахырында, не этерге билмей, Жансох, тюнгюлюп, юйюнде олтуруп къалды. Марзиятны кёзлеринден жилямукълары къурумайдыла.

МАКЫТЛАНЫ САФАР

(1917–2013)

Макытланы Исхакъны жашы Сафар 1917 жылда Кенделенде тууганды. Улуу Ата журт урушну, урунуу да ветераныды. Биринчи китабын - «Мен жырлайма» деген аты бла - 1938 жылда чыгарганды. Ол жыл окъуна Сафарны СССР-ни жазыучуларыны союзуна алгандыла. Ол отуздан аслам китап жазганды.

Сафар литературабызгъа салгъан кыйыны ючюн «КъМР-ни халкъ поэти» деген сыйлы атха, республикабызны кыйрал саугъасына, «РФ-ни культураныны сыйлы къуллукъчусу» деген атха да тийишли болганды.

Макыт улу Къабарты-Малкъарны телевидениясыны таматасы болуп кеп жылланы ишлегенди. Анда жаш жазыучулары тегерегине жыйып, аланы окъуугъа, ишге орнатыр ючюн да кеп болушханды.

Макытланы Сафарны назмуларына композиторла макъам салып, аланы кёбюсю кертиси бла да халкъ жырла болуп жырланадыла.

Ол кеп майдалла, орденле бла да саугъаланганды, Нальчик шахарны «Сыйлы инсаныды». 96 жылына дери кыйын ауруудан ауруп, 2013 жылда дуниядан кетгенди.

МЕНИ ТЕНГЛЕРИМ

*Мы дети страшных лет
России...
А. Блок*

Гитче халкъны кепюрсюз жолларыны,
Юйлери да мурдор ташларыбыз,
Биз Малкъарны кыйынлы жылларыны
Бек насыплы, насыплы жашларыбыз!

Мени жашауда татлы тенглерим,
Кими ол жыл, кими алгъа тууганла,
Сабийлейин юйлери, эллери
Жангы жашау таба тартып турганла.

Урушну аллында биз, зауукъ эте
Башлаганек, жашаудан зат ангылай,
Ол заманда жыйырма жылдан ёте,
Сабийликден айырыла барганлай...

Къара къан жауду бизни жерибизге –
Уруш ёртени алды къыралыбызны,
Уллу бушуу тюшдю жюрегибизге,
Къайнатды бизни жаш къаныбызны.

Къыйынлыкъ юсюбюзге ауур ташча
Тюшдю, бизни женгил абадан этди,
Ол заманда халкъма тири жашча,
Кёп тенгим чыгъып, къазауатха кетди...

Кими бутсуз, кими къолсуз къалгъанлай,
Къайтдыла тенглерими жартысы,
Жартысы уа урушда къабырсызлай
Къалдыла, бизни аман жарсытып.

Халкъыбыз жеринден кёчгенин кёрдюм,
Бир палахдан къутулалмай тургъанлай,
Экинчи да бир палах къайдан келди?!
Юйюме от тюшюп, жел ургъанлай,

Къыйын кюнледе халкъны абындырмай,
Тюзлюк адамларыбызны барына
Болушлукъ берип турду, айырылмай,
Къайтарды Малкъарны тауларына.

Ёлген тенглерим да, сау тенглерим да,
Сиз Малкъарны тийишли жашларысыз,
Чигинжиси болуп хар кюнлеринде,
Халкъыбызны кёзлери, къашларысыз.

Биз Малкъарны къыйынлы жылларыны
Ауурлугъун кётюрген жашларыбыз.

ЖАШЛА КЪАЙТМАДЫЛА

Къайтырбыз деп кетген жигитле
Ой, къайтмайын къалдыла таулагъа,
Мамырлыкъны осуят этдиле
Урушдан сора къалгъан саулагъа.

Жашла урушдан къайтмадыла,
Келлик сунуп, сакълап тургъаныбызда,
Жашлай ёлдюле урушда ала,
Жашлай къалдыла кёз туурабызда.

УРУШДА ЁЛГЕННИ СЫН ТАШЫНДА ЖАЗЫУЛА

Жолоучу! Ким эсенг да озгъан,
Ашыкъма жолунгда, сабыр бол,
Менсиз жашаудан хапар къозгъа,
Таш инбашыма къол сала бар!

Менден артда сау къалгъан жашла
Урушну чыртда кёрмесинле,
Сабийле, менича, болуп ташла,
Ёмюрде да сюелмесинле.

Адамла! Сиз бир биригизге
Жашауда болугъуз бек халал,
Урушну къоймай юйюгюзге,
Табыгъыз аны тыяр амал!

Мен да аны ючюн ёлгенме,
Жашлай, жашау зауукъ кёрмейин,
Сизни ючюн жанымы бергенме,
Уруш палахына тёзмейин.

Энди таш болуп сюелеме
Уллу жолну бийик жанында,
Кетермезигизни сюеме
Мени адамланы санындан.

Къолумда бийик кётюрюлген
Байракъ къызыл къаннга боялгъанд.
Мен жашайма, мени ёлтюрген
Мурдар а ёлгенди, жоюлгъанд.

Адамла! Жолдан ётюп бара,
Жюрюшюгюзню тохтатыгъыз,
Былайда жатады, къарагъыз,
Къарындашыгъыз, солдатыгъыз!

Халкъ мени унутмагъан эсе,
Сын ташны салгъан эсе манга,
Сууукъ жүрек тутмагъан эсе,
Мен тюз къуллукъ этгенме анга!

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫН

КЪАЙСЫННЫ АУАЗЫ

(1917–1985)

Мен Къулийланы Къайсынны 1936 жылда таныгъан эдим. Ол Москвада окъуп, Луначарский атлы театр институтну фахмулу студентлеринден бири болуп, Нальчикге къайтхан эди. Ол жыллада мен а Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзуну правленини председатели эдим. Жаш жазыучула жазгъан затларын манга келтириучю эдиле. Мен а, жазыучу нёгерлерими да къатыма жыйып, жангы жазылгъан затлагъа къараучу эдим. Жазыучулукъ ишни бирча бардыра эдик, жангы назмуланы да бирге сюзюучю эдик. Игиге - иги, аманнга - аман деп, ачыкъ айта. Кёзбау этиу жокъ. Ачыкъ сёз ючюн бир бирге кёлкълды этиу да жокъ. Даулаш да бара, юйрениу да бара. Арабызда шуёхлукъ а бузулмай эди. Халкъ айтыуда жюриогенича: «Бирликде –тирлик», - деп къоя эдик. Не бек даулашсакъ да, арада нёгерликни атмай тургъанбыз.

Бирде бизге жаш поэт Къулийланы Къайсын, жазгъан назмуларын да биргесине алып, тенглери бла ойнай-кюле келди. Биз аны назмуларын сюзерге башладыкъ.

Ол кесини назмуларын окъуйду, биз а: мен, Отарланы Керим, Залийханланы Жанакъайыт, Кациланы Хабу, дагъыда бир бёлек поэт Къайсынны назмуларына тынгълайбыз. Ол назмуларын алай окъуй эди: хар сёзю къулагъынга ариу эшитиледи, хар затны, юсюне къарап тургъанча, шарт сьфатлап кёргозтеди.

Ол назмуларын окъуп бошагъандан сора тюрлю-тюрлю соруула, даулашла башланадыла. Ким алай, ким былай дейди. Болсада, аны назмуларыны юсюнден - не тилини, неда суратлау халларыны юсюнден бир киши да къыйыкъ сёз айталмады. Сёз манга жетди. Мен а, бармагъымы да Къайсын таба узатып: «Жашла, малкъар поэзияда мени алышындырлыкъ ма бу поэтди!» - дегеними поэт нёгерлерим ма бюгюн да унутмайдыла. Жашла кюлген да этген эдиле, алай мен а жангылмагъан эдим. Аны кертилигин заман кёргозтдю.

Къайсынны фахмулу поэт боллугъун ол кюнледе окъуна билген эдик. «Балтаны ал урумуна кёре - арт уруму» - деп, буруннугулу таулула андан айтхан болура.

Кюнден-кюннге биргебизге ишлей, Къайсын кесибизден бирибиз болады. Жангы назму сюзсек да, жыйылыулада назму окъусакъ да, Къайсын бизни арабызда. Жангы назмула жазады. Бир бёлек жылдан сора уа аны «Салам, эрттенлик!» деген китабы чыгъады. Ол да бизни арабызда сюзюлюп ётген китап эди. Алай бла 1940 жылда жаш поэтни биринчи китабы басмаланады. Ол китап окъуучуланы къолларына тюшгенлей, Къайсынны аты малкъар поэтлини арасында махтау бла айтылып башлайды.

1941 жылда Улуу Ата журт уруш башланады. Кеси киби кёплеча,

Къайсын да аскерге кетеди. Ол, Къызыл Аскерни тизгинлеринде Ата журту-бузну душманы бла уруш эте, жанын-къанын аямай кюрешеди. Алгъа парашют аскерчи болады, ызы бла уа фронт газетге корреспондент болуп, борчун айыпсыз толтурады. Ол жазгъан загла фронт газетледе басмаланадыла.

Къайсын урушдан туугъан элине келгенде уа, не кеси миллетин, не кеси адамларын тапмайды. Халкъда айтыу керти эсе, ол иесиз айлана тургъан таулу эшекте жолугады. «Къыйынлы, энди мында къалгъан жалаңда сенмисе?» - деп, кёлю тола, эшеки боюнундан къучакълайды. Тёгерекге къарайды да, не тауча эшитилген сёз жокъ, не да таулу юйню ожагъындан чыкыгъан тютюн жокъ. Саулайда тыпыр къуруп тургъанын кёреди. Сууукъ ташха чёгюп, бир ауукъгъа турады. Сора, сурай кетип, малкъар халкъны Орта Азиягъа зор бла кёчюрюлгенин биледи.

Не этерик эди? «Халкъ бла болгъан - байдамлыкъ» - деп сёз барды. Халкъын излерге тюшеди. Хор бла кёчюрюлген таулу халкъны Къазахстанны бла Къыргъыстанны аулакъларына кёчюрюлгенин биледи. Сурай кетип, кесини ахлуларын Фрунзе шаарда табады. Ары келеди. Анда кеси да къыргъыз жазычула бла шагъырей болады. Аланы Жазычуларыны союзунда ишлегенле, артыгъыракъда Аалы Токъомбаев, Жомарт Бокенбаев, Къасымалы Баялинов, ала бла бирге ишлеген Елена Орловская да къыйын болумгъа тюшген малкъарлы жаш поэтге уллу болушлукъ этген эдиле. Къайсын да къыргъызлы жазычуланы Тюгелбай Садыкбековну дагъыда башхаланы да чыгъармаларын орус тилге кёчореди. Къыргъызлы жазычула бла бирге барып, окъуучула бла тюбешиуледе кесини назмуларын орусча да, къыргъызча да окъуй эди. Алай бла Къайсын, анда кесине иш тапханы себепли, анда чыгъармачылыкъ ишин да бардыра турду.

КПСС - ни XX-чы съездини оноуу бла тюзлюк жерине къайтып, бизни халкъыбызгъа кесини жерине къайтыргъа эркинлик берилгенден сора уа, битеу да халкъыбыз бла бирча, аудан ычхынган бул-бул киби, халкъ поэтибиз Къайсын да къанат керди, къуанды. Малкъар литератураны жангъдан аягъы юсюне салыргъа къадалды. Бирер жерде буюгъуп тургъан жазычуларыбызны, поэтлерибизни изледи, тапды. Сора, эрлай, малкъар тилде китап чыгъарууну къолгъа алды. Алай бла 13 жылны тыйылып тургъан ана литературабызгъа жангы атлам алдырды. Къарачай-малкъар поэзия китабы - «Жашаубузну байрагъы» - чыкыгъанда, биз бек къуаннган эдик. Ол китапны чыгъаруугъа Керим, Жанакъайыт да себеп болгъандыла. Алай башчылыгъ а Къайсында эди. Къайсын къыргъыз Жазычуланы союзунда ишлей эди. Оноу а анда этилген эди.

Ма ол кюнледен бери да Къайсын бизни суратлау литературабызны алгъа ышырыуда биринчи болгъанлай тургъанды. Ол жаш жазычулагъа да дайым болушуучу эди. Бюгюн Къайсынны школунда юйренген фахмулу жазычуларыбыз бизни къуандырадыла. Алай Къайсынны поэзиясы уа малкъар халкъны атын битеу дунягъа да белгили этгенди.

Къайсын кёп жылланы СССР - ни Баш Советине депутат болгъанды. Анга «Жаралы таш» китабы ючюн Россейни М.Горький атлы Къырал саугъасы, «Жер китабы» ючюн а СССР - ни Къырал саугъасы берилгендиле. Республикабызда «Халкъ поэт» деген ат да биринчи анга аталгъан эди. Ленинчи премияны берилгенини къууанчы уа барыгъызны да эсигиздеди.

Къайсынны китаплары ана тилинде да, орус тилде да, дагыда башха-башха къыралланы тиллеринде да кеслерини сыйлы жерлерин тапхандыла. Аны аты бла мемориал музей къуралгъанды. Анга сыйлы эсертме салыннганды. Алай барысындан да сыйлы да, уллу да эсертме уа - аны халкъы суйген китапларыдыла.

Айтхылыкъ поэт ёлюп кетген эсе да, аны аты, аны халкълагъа къойгъан поэзиясы ёлюмсюздю. Аны сыфаты кёз юсюбюздеди. Аны ауазы къулагъыбызгъа эшитилгенлей турады. Ол ёмюрледе да унутулмазлыкъ поэтибизди.

ГУРТУЛАНЫ Берм, 1992 ж.

КЪУЛИ Къайсын

УРУШДАН СОРА БИРИНЧИ ЖАЗ

1

Сабийле арбазда дауур
Этедиле. Эшитеме мен,
Кёреме ойнагъанларын,
Жалан аякъларында - къум,
Сабийле ойнай арбазда.
Сансыз кёп жылла ётерле,
Баргъанча кёкде булутла,
Сабий кюлгени уа ёлмез,
Аны бир уруш жоялмаз,
Сабий оюну сау туруп!
Анга ийнанганым мени
Насыпсыз кюнюмде окъун
Этип турады насыплы.
Сабийле дайым ойнарла!..

2

Окъла сызгырып ётдюле,
Аны ёлтюрмей, сау къалды.
Фронтдан къайтды солдат,
Юйюнде жукъудан къанды.
Жайгъы кюн юйдегисине:
«От эт, - деди, - мен урушда
Окоплада хар заманда –
Къыш да, жай да - кёрюп турдум
Юйюбюзню ожагъындан
Тютюн тозурай чыкыгъанын!»

3

Юсюндеги солдат кёлеги онгуп
Турса да, энди жюреги насыплы:

Юйюне кьайтды, насыбы тутуп,
Ишлер, жашар, сабийлерин ёсдюрю.
Сабийле ойнай, ол анга кьууана,
Хораз алгьынча кьычыра элинде,
Ол эрттенликде чыгьады бахчагьа,
Орнатады энтга алма терекле.
О, тынч ишлегенни жарыкь кьууанчы,
Кёргенинг да жерни ырахатлыгьын!
Ызындан чабып чыгьады жашчыгьы,
Болушады атасына, кьууанып.
Кюн тиеди, толтурады арбазны,
Кюн не жарыкь, нечик уллуду шошлукь!..

1945

***

Кечеги урушдан келтирген эдиле,
Тохтамай келген кьаны жараларындан,
Кийирген эдиле саламбаш юйчюкге,
Жаралы солдатны, шинелине чёргеп.
Ол, шинелин кийип, уруш этген эди,
Баргьан эди кёп кюн жауунла тубюнде,
Кёп кече жылытып турду да ол шинель,
Ол шинель юсюнде кьаны да бузлады.
Бир да тарыкьмагьанлайын, уруш этди,
Жаралары ачыгьанларына чыдай,
Окоплада да ашырды кёп кечесин,
Башында кьышхы кёкге да кёп кьарады.
Эки кёзюн кьысханлайын кёрюп турду
Юйде кьызчыгьы харфлыкьны окьугьанын,
Юйдегисини бетин да кёре эди
Узакь элинде, кьыйынлыкь кёп элинде.
Жаралы болгьан сагьатда да аланы
Эслерге болур эди ол, азап чеге,
Айтмаучу эди не кьыйынлыкьда да ол
Бир кишиге да кесини кьыйналгьанын.
Энди уа ёлюп жатады. Юйдегиси,
Сабийи да кёрмез жоулгьан солдатны.
Дунияда сууукь алай кьаты, уллу! –
Билмейбиз тамбла уа ким ёлюрюн биз!
Солдатны таза кьаны кьарын кьызартхан
Жер баш ургьан болур бу ёлген солдатха,
Ол кьаргьа жыгьылгьанына кьарагьан кёк,
Мудах болуп, кьара кийген болур анга!..

1943

***

Атланганыбызда, билмей эдик
Жол былай узакъ, къыйын боллугъун,
Жеталмайын сакълагъан юйюне,
Жолда былай кёбюбюз къаллыгъын!..
Да, къыйын эди бизни жолубуз,
Исси кюн тюзде суусуз баргъанлай,
Кёзлерин ачдырмагъан боранда
Чегемли къар ауушдан аугъанлай.
Жашау кибик, къыйын биз баргъан жол.
Алай чыдаргъа юйретеди ол!..

1943

***

Чалбаш алимле, ачyp китапларын,
Айталла аскер башчыла ёмюрле
Бла бир бирлерин хорлагъанларын,
Алагъа сейир эте, махтау бере.
Бар аскер башчылагъа хорлаулары
Халкъ къара азапла чеге алгъанды,
Ёмюрлени тюзлеринде аланы
Солдат къызыл къаны бла жазгъанды!..

1943

УРУШДА БЕК КЪЫЙЫН КЮН ЭТИЛГЕН НАЗМУ

О, къыйырсыз, чексиз бийик кёк!
Сени тюбюнде кёп айландым,
Сууукъдан бузлай, къарадым кёп,
Сууукъ жулдузлагъа къарадым.
Мен ёлсем да, сени тюбюнде
Инсан кёп жюрюр, бушуу эте,
Окъ тийип, жатар къар юсюнде,
Бийик булутла сансыз ёте.
О, къайдады, къайдады чеги
Адамны азап кёргенини?!
Жиляйма, сууукъ ташха чёгюп,
Къар а жабады ёлюклени!..

1943

ПОЭТЛЕ

Ачы чагъырны биз бийик кётюрюп,
Ёмюрледе алгъыш эте ичгенбиз,
Къолубузну жюрегибизге салып,
Къызланы суйгенбиз, уппа этгенбиз.
Биз кетгенбиз, къургъакъ тютюнню иче,
Садакъачылача, узакъ жоллагъа,
Женгил баргъаныбыз тели кёрюне
Тоюп, тынч жашагъан жуйюсханлагъа.
Хар ким къоркъгъан залимлени бетине
Налатны назмугъа чёргеп атханбыз,
Палахла буууп тургъан жарлылагъа
Киши жилямагъанда жилягъанбыз.
Чагъырны тар къошунда къойгъан кибик,
Ёмюрле бушууун жырда къойгъанбыз,
Алдан келлик кюнлеге, ёмюрлеге
Адам ынычхауун назмугъа жыйгъанбыз.
Бизни атхандыла тар тутмакълагъа,
Ёлтюргендиле сылхыр дуэльледе,
Башыбызны кесгендиле башкесле,
Къаргъа жыгылгъанбыз уруш тюзледе.
Жерибизден къыстап, сакъ ёнюбюзню
Эшитдирмезге кюрешдиле залимле,
Тутмакъладан чыгъып, тенгизден ётюп,
Ёнюбюз саулай къалды кёп ёмюрле.
Ёмюрледе азап чегип, жоюлуп,
Биз мухажир, жарлы, факъыр да болдукъ,
Алай, азаплылагъа къайгъы эте,
Жашауну, кюнню да суйгенлей къалдыкъ.
Бюгюн да, жерни бушуууна кюе,
Назмула да къоя келлик кюнлеге,
Океаннга тенгча уллу жарсыуну
Кёре, къарайбыз бюгюн къан тюзлеге.
Барабыз ёмюрде киши кёрмеген
Къыйын хорлау тууар тюзлени кёре,
Жукъусуз, арый, ач, суусап да къыйнай,
Суулу не къарлы окоплада ёле.
Къан жугъу кюзгюсюбюз дуняны,
Ачыу, къууанч да толтургъан жюреги,
Уллу аскерле, къан къазауат эте,
Хорлана не кёре хорлауну бетин,
Жюрегибизден ёте. Поэтлени
Жюреги - уруш тюзю. Бюгюн анда –
Окопла, кюреш, халкъла умутлары.
Биз - жерни неге да тёзген жюреги!

1942

***

Къара палах мудах этгенча, алай
Кёрюндюле жолларым узакъладан,
Тансыкъ болуп, кёзлерими къысханлай,
Тютюн да мудах чыгъа ожакъладан,
Терекле, жоллагъа къарап, басына,
Жашы айтханча, къарап анасына:
«Нечик къарт болуп къалды жарлы анам,
Бети жыйырылгъандан толду аны!»
Мудах таулу къызла кибик терекле,
Мен бек тансыкъ болгъан бийик терекле!
Мындан да кёрюп турама аланы –
Ол бийик ариулукъларын тауланы,
Уруш кёмюр этип къояр деп къоркъа,
От кюйдюрюр, палах жояр деп къоркъа!..
Къарай тауланы къарлы башларына,
Аякъларымы ура ташларына,
Тауда айланч жолларымда кёп бардым,
Олтуруп, солудум къая арада...
...Уруш тохтар, жарыкъ кюнле келирле,
Жашыгъызны да сизге келтирле,
Сагъыш этип тургъан ташлы жолларым,
Сизге термиле, тартдырдым мен ары!..
Анамы бетине къарагъанымлай,
Жолларыма энтта къарарма алай!
Ингирде ожакъладан чыгъа тютюн,
Акъырын юре болур хар юй ити...
Мен нечик тансыкъ болгъанма алагъа –
Ол жоллагъа, ол тютюннге, таулагъа!..

1942

ПАЛАХ КЕЛГЕНДЕ

Къууанчны да, тойну да суюген халкъым,
Ишни да, байрамны да суюген халкъым!
Бюгюн уруш жаныды барыбызны,
Кюйдюреме дейди тойларыбызны.
Жерим, санга къууана ёсгенме мен,
Бюгюн а бушууунга кюеме мен.
Къара палах кирди босагъабыздан,
Бёрюле да тояра адам къандан!..
Кёребиз да кюлюн кюйген эллени,
Кюн сайын асырайбыз ёлгенлени.
Кесим турсам да уруш тютюннде,
Палах буугъанлагъа жарсыу кёлюмде.

Бююнден башлап, турур жюрегимде
Къоркъуу угъай да, жарсыуум жериме.
Жарсыу, сен кюч бер манга къыйынлыкъда,
Бушуу, сен таянчагъым бол палахда!
Уруш жели сууутхан от жагъала,
Къайгъыдан абызырагъан анала,
Юйретигиз бизни киши болургъа,
Къыйынлыкъда адамлайын къалыргъа!
Жарлы жерим! Жаным, къаным да сени,
Сени бла болду жашау эсебим!
Къууанч кюн къууаннганма къууанчынга,
Бу къара кюн кюеме ачыуунга!
Сыйлы жерим, багъалы кюнюнг, кеченг,
Бийик жерим, барырма сени ючюн
Жаланаякълайын къылыч аузунда,
Жыгъылырма жылтырагъан бузунга!
Бу къара кюнюнг буады боюнумдан,
Сенден да уялмай, жиляйма андан!
Сабийлеринге келген къара кюнюнг
Унутдургъанды къоркъууун ёлюмню.
Ах, эшитеме сарнай учхан къушланы
Таулада мудах къанат тауушларын!
От этилмегенлейин къалгъан юйле,
Иесиз къалып, улугъан парийле!
Кюеме мен. Алай аны ючюннге
Ийнанам азатлыкъны кючюне.
Таула, къушла кишиге къул болмазла,
Суху сууларыбыз артха бармазла,
Тау чучхурларын жаула тыялмазла,
Исламейни бугъоугъа салалмазла,
Минги тауну жерге тенг эталмазла,
Къазбекни къарларын эриталмазла!
Халкъым сау, азат къалыр деп ийнанып,
Кесиме байракъ этгенме мен аны.
Къыралым душманларын хорларына,
Жашлары сауут алып къолларына,
Ийнаннганлай киреме къазаутха,
Душманла жеримде жандыргъан отха
Уруш этгенле бла бирге бара,
Кишиликте, азатлыкъгъа баш ура!

1942

УРУШНУ ЮСЮНДЕН

1

Тонау урушну кёрюп болмайма,
Ол кёп адамны жерде чиритед.
Кёп адамлагъа кёз жаш тёкдюрюп,
Кёп сабийлени ол ёксюз этед!
Фахмулуланы, акъыллыланы
Къанлары тёгюлед уруш тюзде.
Адамны кючю, эси, жашауу,
Кюл болуп кетип, жаталла жерде!

2

Алай урунган халкъ эркинлиги,
Жашауу эм насыбы ючюннге
Хазырем мен бек ачы урушха,
Арсар болмайын, батыр кирирге.
Жерни башында андан сонгура
Керекли уруш жокъду дуняда,
Ёмюрлюк жарсыугъа ол от салат,
Эркинлик береди ол адамгъа.
Къачан къоярыкъ болурла адамла
Керексизге бир бирни къырыуну,
Окъ, от бла жерни жандырыуну,
Бир бирни юсюне от къуюуну?..
Урунган адам ит залимлени
Такъыр къабыргъа салып бир бошар.
Бир бирни юсюне окъ, от сепмей,
Сау адам улу насыплы жашар!
Ой, ийсагъан, ол эркин кюнлени
Ёз кёзю бла бир кёрюп эди!
Саулай дунягъа къууанчлы къарап,
Къууанчлы салам бир берир эди!

1939

МАММЕЛАНЫ ИБРАГИМ

(1919–2004)

Генерал Ватуинни бла Маршал Жуковну сакълаган къауумлагъа киргенди

Маммеланы Ибрагим малкъар литературагъа жазычу, поэт, тамсилчи, драматург болуп киргенди. Малкъар театрда къурагъан сыфатлары уа, аны тарыхына айланып, бюгюнлюкде биз ёхтемленирча бетиди. Ол Уллу Ата журт урушда айтхылыкъ военачальник, армияны генералы, Совет Союзу Жигити (ёлгенден сора 1965 жылда берилгенди) Николай Федорович Ватуинни, ызы бла Совет Союзу маршалы, Совет Союзу тёрт кере да Жигити Георгий Константинович Жуковну сакълагъан энчи къауумлагъа киргенди. Уллу Ата журт уруш бошалып, немецли генералла толу капитуляцияны юсюнден къагъытлагъа къол салгъанда, таулу жаш эшиклени сакълагъанланы санында болгъанын билгенле уа сан бирдиле.

Бу статьяда аны юсюнден айтыргъа сюебиз.

Ибрагимни Къызыл Аскерге 1940 жылда алгъандыла. Ол чекде къуллукъ этгенди. Уруш башлангъанда, бетден-бетге эм алгъа чекчиле тюбешгенлери себепли, аны биринчи кюнюнден башлап, къазауатны отуна киргенди. Ол ауур кюнлени юсюнден Мамме улу артда «Терезелени ачыгъыз» деген пьесасын жазарыкъды. Биз анда драматургню уруш жолларын кёребиз, автор кесини, тенглерини, жауну огъундан жоюлгъанланы юслеринден да айтады. Пьеса да маршал Жуковну «Терезелени ачыгъыз» деген мамыр жашау башланды дегенни белгисине бурулгъан сёзлери бла бошалады.

Маммеланы Ибрагим жашауда сабыр, менсинмеген, бир заманда кёкюрек тиймеген адам эди. Къадарында аллай сейир тюбешиулери болуп, унутулмазлыкъ такъыйкъаланы сынагъанын айтып, махтанып турмагъанды. Тюзю, ол жылланы юсюнден хазна хапарларгъа суймегенди. Насыпха, артда Ибрагим «Къадарны чархы» деген эсгериулерин жазарыкъды. Анда айтады ол кесини урушда жолларыны юсюнден, Ватуин, Жуков бла да бирге айланыргъа тюшгенинден хапар да.

Автор аны кеси уруш этген пагранотряд, 1942 жылда Германияны чегинден башлап, уруш эте, чачыла, къырыла, Воронеж областьда тохтагъанындан башлайды. Андан Перемышь шахаргъа келгенин, Великий Любен шахар ючюн къаты уруш баргъанын да билебиз. Алайда да немецлеге тюбеп къалып, экиден бирин тас этип, къалгъанларын тюзюнлей чекчи управлениягъа жиберликдиле. 1943 жылны ал кюнлеринден башлап, башха жерге эки кере кёчерге тюшгенди алагъа. Бир ауукъдан аланы взвод Жангы Осколну тийресинде тохтагъанды. Мамме улу тамата старшина болгъаны себепли бир-бир кезиуледе тенглерине айтханын этдиргенин, таматала бла анга сёлеширге тюшгенин да жазады.

Бир жол алайдан Мамме улуна бла аны шуёху Федуловха пакет да берип, Воронеж фронтну штабына тапдырыргъа кереклисин, анда къаллыкъларын

да айтып ашырадыла. Ала алыкъя билмей эдиле, Н.Ф. Ватуинни ишлеген жерине келип, аны кабинетини аллында сөөлгенлерин. Ол кезиуну былай эсгерликди: «Алай бла Воронеж фронтну командующиси, армияны генералы Н.Ф.Ватуин ишлеген жерде күүлук эте башладым. Бизни борчубуз командующийни кьоркьюусузлугун сакълагъанды. Къыралны Аскер Советини члени Н. С. Хрущёвну сакълагъан да бир энчи къауум барды. Аланы барысы да офицерледиле. Биз а, Ватуинден айырылмай, биргесине айланабыз. Ишде болса – эшигин сакълайбыз, ары-бери чыкьса, эшигини аллындан кетмейбиз».

Арта уллу Совет къыралда башчы боллукъ Н. С. Хрущёв бла биринчи кере Маммеланы Ибрагим 1941 жылда тюбешгенди. Арта дагъыда кёре турлукъду. Билмей тургъанлай, быллай уллу адмлагъа тюбеп къалгъанына сейирлигин, ыразылыгъын да жашырмайды Ибрагим. «Къысхасы, жети жукълап, тюшюмде да кёрмез жерге тюшюп къалдым», -дерикди.

Генерал Ватуин тарыхха кирген «Курская дуга» деген сермешни планын хазырлагъанланы санында болуп, анга уллу къыйын салгъанладанды. Аны себепли кесини фронтуна бойсуннган армиялагъа, дивизиялагъа терк-терк баргъанды. Генералны сакълаучу жашла да биргесине.

1943 жылны июль айыны 5-синде командующийни биргесине ол къауум да тебирегенди. Командный пунктда төрт-беш генерал кёрюннгенди. Ватуин да алагъа къошулуп, Хрущёв да келгенди. «Олсагъатдан, къаяла оюлгъанча, топла атылып башладыла, бары да бирден гюрюлдедиле. Жарым сагъатдан «катошала» улуп, кесеу башланы сызгъан кибики, болгъанны отха алдырдыла. Аланы ызларындан а – самолётла. Штурмовикле, бийик тереклеге тиерге аздан къалып, бизни башыбыз бла, гюрюлдеп, душман таба учадыла», -деп эсгергенди Мамме улу ол сагъатны.

Ол кюнледе Ватуин кабинетде хазна олтурмагъанды. Ачыкъ «вилиси» машинада айланганды. Мамме улуну къаууму да аллай машинагъа миннгенди. Алгъын экеу-ючеу болуучу эдиле, энди – төртеулен. Ючеулен кеслерини машинада къаладыла, бирлери уа – генерал бла. Бирде Ибрагимге да тюшгенди аны бла олтурурга.

Бир айдан сермеш жангъдан башланнганчады. Энди бизни аскер жаунукъундан къайда кючлю, онглу да эди. Немецле уа, совет аскерни кючю къалмагъанды дегенча, кеслерин хорламгъа асырап тургъандыла. Алай асыры эртте къууаннганларына тюшюнюрюкдюле.

Андан сора, уруш Днепрге жууукълашып, сермешле къатыданкъаты болгъандыла. Бирде Ватуинни артха, штабха къайтыргъа амалы болмай, аскер бёлюмлерини биринде къалып, эрттенликде уа башхалагъа тебирейди. Аны сакълагъанла да биргесине. Энди аны фронтуна «Биринчи Украин фронт» деп атагъандыла. 6-чы ноябрьде совет аскерле Киевни къолгъа этгендиле. Шахарчыла, чабып, Н.С. Хрущёвну къучакълап, ыспас этгенлеринде, ол, Ватуинни кёргюзтюп: «Мени кьоюгъуз да, муну къучакълагъыз, мынга ыспас этигиз», - деп, генералны кёргюзтгенди.

Фронтну штабы Новгород – Волынкге кёчеди, Н. С. Хрущёв да, Украинаны компартиясыны Ара Комитетини биринчи секретары болуп, кесини алгъыннгы жерине кетеди. Генерал Ватуин, биягъыча,

---

аскерлерине машина бла барады. Энди ол «Опель-адмирал» деген маркалыгы мингенди. Бир жол биргесине эки жаш – Царев бла Федулов, тебирейдиле. Ала жолда бендеровчулагы тюбеп кыладыла. Водитель, машинаны артха терк буралмай, жол жанында чунгургыя кетеди. Алайда Ватуинни бутуна окъ тиеди. Главнокомандующийни Ровно шахарда госпитальгыя жетдиргендиле. Анда врачла кыолларындан келгенни этгендиле. Генералны анда кыоймай, Киевге алып кетедиле. Ол артха аскерине кыайтады деп сакылагандыла. Ол кеси да анга ийнанып турганды. Алай...

Бир ауукъдан аны буту гангрена болуп, кесип кетергендиле. Бир зат да болушмаганды Ватуиннге. 43 жылы толгунчу, ол ажымлы ёлгенди.

Андан сора главнокомандующийлени кыаты сакылауну юсюнден жангы оноула боладыла. Жуковну кыалауур кыауумгыя бронетранспортер, дагыда бир рота кыошулады. Кыадар да биягы Маммеланы Ибрагимге онг кёзюнден кыарайды. Айландыра кетип, Жуковха келтиреди.

Кюнлени биринде аны бир тап юйчюкге ашыргандыла: «Энди сен мында турлукъса. Бу «мюлкню» комендантыса», -деп. Ол Белорус фронтну штаб-квартири эди. Телефонла зынгырдасала, жууап бергенди, аны тизгинине кыараганды. Маршал Биринчи Белорус фронтха командующий болуп келгенди. Рокоссовскийни Экинчи Белорус фронтха ётдюргендиле.

Бир кыарангы кече Жуков, аны сакылагъан жашла да биргесине, юч БТР бла тебирегендиле. Жетер жерлеринде тохтагъанларында, Ибрагим сезгенди алларында кызыгу сермешле сакылагъанларын. Ол кюнден башлап, Берлинге дери кыаты сермешле баргандыла. Операция ахырына жете турганы белгили бола башлаганды. Жуков заместительлери Рокоссовскийге бла Коневге да кёз- кыулакъ болгъанлай турганды. Ишни халын Москвагыя билдиргендиле.

1-чи майда жашла Жуковну заместители генерал Соколовский бла Берлинге тебирегендиле. Андан Гитлер кесин ёлтюрнгенин эшитип кыайтхандыла. Жуковха немецли генерал келип, урушну тохтатып, жарашыу-лукъ излейди дегенни да эшитгендиле. Маршал аны бла сёлеширге Соколовскийге буюрганды. Ол Москвадан келген буйрукъну кыатлаганды: «Арсарсыз капитуляциядан башха бир тюрлю жарашыу, сёлешуу да болукъ туююлду».

2-чи майда Берлинни саулай кыолгыя этгенден сора генерал бла бирге жашла да шахаргыя тебирегендиле. Рейхстагда да болгандыла. Экинчи кюн ала ары Жуков бла да бардыла. Ол анда Гитлерни, Геббельсни жашагъан юйлерин, Импер канцелярияны, генеральный штабны, Рейхстагны да кёргенди. Маршалны биргесине болуп, ёмюрюнде да эсинден кетмезлик жерлени кёрнгенине Ибрагим ыразылыгыын жашырмайды жазганында. Алай бек сейир, тарых магъаналы иш а Мамме улуну, битеу кыралны, дуяны да энди сакылай эди.

Аны юсюнден Ибрагим былай эсгерликди: «8-чи майны эрттенлигинде эртте кыобуп, жарты-кыургу ауузланып, эки БТР бла Берлинни Карлсхорст деген жерине келдик. Роганы командири да бизни блады. Эки кыатлы юйню арбазында тохтадык... Юйню ичин, тышын да тазалагандыла.

Къол салыугъа къатышырыкъ къыралланы байракъларын жер-жерлеге такъгъандыла... Бизни борчубуз, юйлени ичлерине къарап, жашырын эшикле, мюйюшле бар эселе деп, аны тинтиу эди. Къарап чыкъгъандан сора эркинликсиз ары адам жибермей тохтадыкъ... Эшик юсюнде туругъа бизден сегиз адамны ёсюмлерине кёре айыргъандыла. Хар жарым сагъатдан алышына, тыш эшикни эки жанында экеулен сюелебиз».

Маршал Жуков, союзниклени аскерлерини башчылары, немецли генералла, дипломатла, журналистле да келгендиле. Иш узакъгъа созулгъан эди. Шахарда жырлагъан, тепсеген тауушла чыкъгъандыла. Къалауурла уа сюелген жерлеринден тепмегендиле. Кече къарангы болгъанды. Юйню ичинде не бола тургъанындан жашла хапарлы туююдюле. Кече сагъат беш бола, машина келип, немецли генералланы алып кетди. Танг атаргъа къонакъла тышына чыгъа башладыла. Бир кесекден Жуков да чыкъды. Сора, къарангы терезелени кёрюп:

- Терезелени ачыгъыз, уруш бошалгъанды, -деди...

Басмагъа САРАККУЛАНЫ Асият хазырлагъанды.

МАММЕЛАНЫ Ибрагим

ТАМСИЛЛЕ

Аманнга ахшылыкъ этсенг

«Аманнга ахшылыкъ этсенг

Сау бармазса юйюнге»,—

Дегендиле акъыллыла.

Ма быллай бир зат ючюннге

Айтхандыла, баям, ала:

Къалай эсе да биреулен

Уллу суугъа жыгъылгъанды.

Амалсыз болгъанды, жаны

Тамагъына тыгъылгъанды.

Айланмада тумаланып ,

Ёлюмге боюн салгъанды.

Жашаудан шарт тюнгюлгенди:

«Ёлюгюм табылмай къалыр»,—

Деп, олду къайгысы энди.

Аны бир жаш адам кёрюп,

Секиргенди къутхарыргъа,

Къалай барлыкъ эди кёлю,

Болушмай, къарап турургъа?
Къыйналып, кеси да аздан
Къалып сууда тунчугъургъа,
Чыгъаргъанды жыгъылгъанны –
Ёлюрге хазырланганны,
Болсада аны юсюнде
Къапталын бираз жыртханды,
Ким биледи, суу ичинде
Андан тутупму тартханды,
Не шорхамы талагъанды,
Не да болсун, жыртылгъанды.
Къаптал неди, адам кеси
Ёлмегенди. Сау къалгъанды.
Алай ыспасны орунуна,
«Къапталымы жыртханса»,– деп
Даулагъанды киши жашха,
Алайда иш болмагъанча
Къапталын жыртхандан башха.
Жаш а айтып кюрешгенди,
«Билмей этгенме»,– дегенди,
Кечгинлик да тилегенди.
Алай киши, къоймай, даулап,
Аны багъасын алгъанды,
Жашаудан тюнгюлгени уа
Эсинден кетип къалгъанды.

Адам адамгъа болушмай
Кетерин суймейбиз, къоюп,
Ахшылыкъны унутханнга
Этебиз былайда айып.

Балтада тохтамагъан сап

«Сапта тохтамагъан балта»,–
Деп айтыргъа юйреннгенбиз.
Балтадан эсе сабына
Артыкъ эс бура келгенбиз.
Ма аны сезип, балта сап
Кесин алай кётюргенди,
Балтаны жаратмай, андан
Энчи болама дегенди.

Кертиси да, сап бек омакъ
Ишленгенди, сыйдамланып.
Накъышла салынып, тюрлю

Бояулагъа да боялып,
Балта уа не, ол балтады,
Омакълыкъ неге керекди?
Ауузу жютю болсун ансы,
Балта ишин этерикди.

«Сен балтаны сабыса»,– деп,
Кёп кюрешгенди иеси,
Сап, къатына да кьоймайын,
Жашаргъа суйгенди кеси:
– Керекмейди бу тапсыз зат,
Не хырт-мыртха да ол тие,
Ауузу бла агъач кесе,
Желкеси таш, темир тюе.
Мен бу ариулугъум бла
Неге деп тутама аны?
Бирин да кьоймам къатыма
Мындан ары балталаны.–
Деп, омакъ сап кьынгыр белин
Къубултуп, бютюн кьайырды,
– Охо сора,– деп, иеси
Сапны балтадан айырды.
Сенлай омакъ болмаса да,
Балта – балтад, кьалмаз сапсыз,
Алай андан айырылсанг,
Сени ишинг болур тапсыз.
Энди сен, балта сап угъай,
Бир бош агъачса балтасыз.
Не омакъ эсенг да, ансыз
Керек туюлсе бир затха,–
Деди да, сора иеси,
Сындырды да, атды отха.

Кереги болмаз айтыргъа
Хапарны андан арысын,
Ангылагъанса барысын.
Сап балтаны эсе, андан
Айырылып кьайры барсын?

Бал тутхан бармагъын...

Бир жолда бал батманлагъа
Оноучу керек болгъанды.
Анга ким жарарыкъды?– деп,
Арслан сагъышха кьалгъанды.
Ахырда, правлен жыйып,

Ишни кенгешге салгъанды.
Ким бөрюню, ким тюлкюню
Сагъыннгандыла атларын,
Алай, эсгерип аланы
Бир къауум тапсыз затларын,
Ышанмагъандыла аллай
Жууаплы ишни алагъа.
Ахырында айыу болгъанды
Оночу бал батманлагъа.
Айыуну ол затда керти
Хунерин эсгергендиле.
Баям, аны батманланы
Къатында кеп кёргендиле.
Къысхасы, бизни баймакъгъа
Аллай ишни бергендиле.

Сакълайды ол батманланы,
Къатларындан узакъ кетмей,
Алай аланы баллары
Аны кесине да жетмей
Башлагъанды арtdан-артха,
Андан беричи аладан
Зат бармайды складха.
Сейир этедиле бары:
«Къайда болур?» – деп баллары,
Ташада айыуну сөгюп,
Талайдыла, соядыла.
Туурада уа:
– Бал тутхан бармагъын жалайды,
Дейдиле да къоядыла.

Алай бизни баймакъ жалан
Бармагъын жалап къоймайды,
Ол аны бла тоймайды,
Барын да кеси жалайды.
Айыуну балгъа оночу
Этсенг, боллугъу алайды.

Хан бла ёзюр

Уллу хан кесине ёзюр
Сайларгъа суйгенди бир жол.
Экеуню чакъыргъанды да,
Быллай буйрукъ бергенди ол:
- Эки душманым тутулуп
Тургъан зинданнга киригиз,
Экигиз да экисини
Башларын алып келигиз.–

Баргъандыла эки ёзюр,
Хан буюргъанча, зинданнга,
Сора, ишлерин тындырып,
Келгендиле улуу ханнга:
Биринчи ёзюр хар затны
Хан буюргъанча этгенди –
Душманыны башын кесип,
Ханны аллына элтгенди.

Экинчи уа, башын угъай,
Бёркюн келтиргенди ханнга,
Аны алай нек этгенин
Ангылалатмагъанды анга.

Хан бир зат да айтмагъанды –
Акъылын билдирмегенди.
- Энтта да алача эки
Душманым барды,– дегенди. –
Энди уа, барып, аланы
Бёрклерин алып келигиз,
Ханны буйругъун толтура
Биллик эсегиз, кёрююз.
Биринчи ёзюр дагъыда
Башын элтгенди душманны,
Буйрукъну артыкъ толтуруп,
Кёлюн алыр ючюн ханны.
Экинчи ёзюр а бу жол
Хан буюргъанча этгенди:
Ол, душманны бёркюн алып,
Ханны аллына элтгенди.

– Ахшы,– дегенди улуу хан,–
Мен сизни сынап кёргенме,
Эки жол да экигизге
Буйрукъну бирча бергенме.
Эки кере баш келтирген
Энди кеси башын берсин,
Башы кесилгенни къалай
Болгъанын бир сынап кёрсюн.
Баш орунуна бёрк келтирген
Ёзюр болаллыкъды манга,
Ачыуун басып, сабырлыкъ
Алдыра билликди ханнга».

Алай бла, баш кесерге
Сюйгенни, башы кетгенди,
Экинчини хан кесине
Биринчи ёзюр этгенди.

Болгъандыла аллай затны
Билген акъыллы ханла да,

Башкесни ёзюр этерге
Сюймегендиле ала да.

Баш бла аякъла

(Денис Давыдовдан)

Арып, талып асыры жюрюгенден,
Балчыкълагъа, къумлагъа да киргенден,
Аякъла баш бла сёлешгендиле:
Сен былай нек къыйнайса? – дегендиле,
Ёмюрге сени айтханьынгы этип,
Къалайгъа да барып, къайры да жетип,
Эсинге тюшген жерге сени элтип,
Не кече жокъ, неда кюн жокъ,
Не жаз деп жокъ, не къыш деп жокъ,
Сен къайры десенг - ары жорт!
Хайда ары, хайда бери,
Айтчы не заманнга дери
Туругъа боллукъду алай?
Кесибиз а къарангыгъа киргенлей,
Чындайлагъа, шымлагъа бёленнгенлей.
Сен а ёрге чыгып, анда къубулуп,
Бир зат да этмей, тынч-ырахат солуп.
Кимлени болса сюзерге кюрешип,
Кимни махтап, кимге хыйла ау эшип,
Хауаны, моданы айтып сёлешип,
Эрикгенинги кетере тураса,
Жарыкъ болсанг а, бизге эс бураса:
Бизни секиртесе, чалишдиресе,
Тепсейме деп, кюлкю болуп,
Сыйыбызны да азмы тюшюресе!
Угъай, энди къыйнагъанынг боллукъду,
Мындан ары тёзерге къарыу жокъду.
- Жаншамагъыз, бетсизле, – дегенди,
Алагъа ачыуланып, туююп кёз-къаш, –
Мен кюч бла тыя билирме сизни!
Танымай башлагъансыз кесигизни.
Менми этерикме да ишигизни?
Билмеймисиз табийгъат мени сизге
Оноучу этгенд, салып юсюгюзге.
Эркинме къаллай буйрукъ этерге да,
Сиз элтириксиз мени хар жерге да! –

- Да алай эсе да, этме ыспассыз,
Оноуну эте эсенг, этме тапсыз,
Бир бирге онг тапдырайыкъ. Алайсыз
Санга жарагъан кибик буюрургъа,
Бизге да жарап къалыр абыныргъа.
Бир да билмезсе, элемей абынып,
Болурбуз сени да ташха урургъа.

Тамсилни магъанасы белгилиди,
Нек дегенде...
Хо, къояйыкъ, кѣп сѣлешген телиди.

КЪУЛЧАЛАНЫ МАХТИ

(1912–?)

Къулчаланы Темиркъанны жашы Махти, Уллу Ата журт урушну кезиуюнде Белоруссияны жеринде фашист ууучлаучулагъа къажау кюреше, «Буревестник» деген айтхылыкь партизан бригаданы къураучуладан бириди. М. И. Кутузов атлы отрядны коммунистлерине башчылыкь этгенди, партизан бѐлюмню комиссары болгъанды. Ол 25 операциягъа башчылыкь этгенди; немец-фашист башкеслени ууатыуда 156 кере сермешде болуп, Туугъан къыралын къоруулауда сермешледе жигитлигин кѐргюзтгенди. Аны себепли Къулчаланы Махтиге 12 кере къырал саугъа берилгенди.

«КОММУНИСТЛЕ, БЕРИ ТЫНГЫЛАГЪЫЗ!..»

5-чи апрель 1942 жыл. Мени жашаумда эсимден кетмезлик, бу тарихни дефтерни бир таза къагъытына жаздым да, сагъышха кирдим. Эндиге дери мени жашаумда кюнлюк жазыу этер сылтау чыкъмагъан эди. Алай ол акъыл манга Белоруссияны агъачларында, фашистлени терен тылларында, душман бла биринчи ачыкъ уруш этип, кесибизни партизан базабызгъа къайтып келген кюнню ингиринде келди да, ол кюнден башлап, къаламны бла къагъытны кесиме нѐгер этдим. Душманнга къажау кюрешни 288-чи кюню барады. Мындан ары да бизни огъурсуз, къыйын сынаула сакълагъанларын билебиз. Болсада кюнубюзге ийнанабыз. «Бизни ишибиз онгду. Душман хорланырыкъды. Хорлау бизни жаныбызда боллукъду!..» деп кюрешебиз.

Ачы къазауатны кезиуюнде, кюнлюк дефтер жюрютюп, кѐзюнѐг кѐрген, кесинг сынагъан затланы юсюнден жазып турмакълыкь къыйын иш эди. Болсада, мен ол ишни къолгъа алып, онг болгъан жерде ушкокну къаламгъа алышындырыгъа кюрешип келгенме. Аны себепли мен жюрюген жерледе кѐзюм кѐрген затланы юсюнден туудукълагъа хапар айтыргъа сюеме.

...Тереклени аралары бла, жилинча, айланч-майланч созулуп, эски, бузулгъан таш жол барады.

Жолну эки жаны къалын, къарангы агъач. Жаланда былайда биз тургъан ачыкъ талачыкъ жарыкъ, кенг кѐрюнеди.

Агъач котурну артындан сакъ кѐтюрюлюп, жол таба къарадым. Тѐгерек шошду. Жаз башыны эртте келгенине къууаннганча, тѐгерекде чыпчыкъла жырлайдыла. Чыпчыкъ жырла къулагъыма чалынн-

ганда, бир кесекге урушну барын унутдум, туугъан элим – Огъары Малкъар, аны агъачы, кесим жюриуючу талачыкъла эсиме тюшдюле.

Татлы жукъудан уянганча, эс жыйгъанымда, жюрегим къозгъа-лып, тишлерими къаты къысдым. Автоматымы кёкюрегиме къаты тиреп хазырландым. Тасхачыла билдиргенге кёре, бусагъат алайдан, ол ачыкъ жолну бери немецлиле чыгъаргъа керекдиле. Сора ол заманда... деп сакълайма.

Былайгъа жетип, душманны аллын сакълар ючюн, манга кёп жол къоратыргъа тюшген эди!.. Мен бери былтыргъы жазда атланган эдим, тюзю уа – 22 июнда кюн ортада, къырал чекден узакъ болмай, Слоним деген белоруслу шахарчыкъны къатындан. Мен старшинаны къуллугъун толтургъан стрелковый часть къазауатха биринчи кере Слонимде кирген эди.

Пуховичи шахардан узакъ болмай, бир черекден бизни рота бир-силеден артда ётерге тюшдю. Кёпюрню къатына жете баргъанымлай, аллыма, жолну букъулатып, бир машина – «Эмка» – келе тургъанын кёрдюм. Машина мени къатымда тохтады. Андан бизни полкнуну командири полковник Боганов чыкъды.

– Старшина! – деп къычырды ол, манга айланып, арыгъандан ёню да къарыгъып. – Бир къауум аскерчини да ал да, артха – шахаргъа къайт. Анда сау къалгъан складланы атдырыргъа керекди. Артха келе уа, бу кёпюрню да атдырыгъыз! Бизни ызыбыздан Бобруйскге баргъан жолда жетерсиз. Ангыладынгмы? Тамам этигиз!..

Машина кетди. Мен, бир къауум ышангылы нёгер да алып, бир къыйырында немецлиле иелик эте, жанып, кюе тургъан шахаргъа кесими атдым. Полкнуну командири берген буйрукъну толтурдукъ, алай кесибизни бёлюмню уа жеталмадыкъ: биз да кючден-бутдан Слуцкеге жетгенибизде, совет аскерле Бобруйскни душманнга къоюп кетгендиле деп эшитдик. Алайдан Могилёвха бурулургъа тюшдю. Хар жерде да уруш тохтамай барады. Душманны самолётлары, кёкде асылып, баш кётюртмейдиле. Танклары оборонабызны къаты къуршоугъа алгъандыла. Къызыл Аскерни баш кючлеринден юзюлюп къалгъан совет аскерчиле, не амал да этип, къуршоудан чыгъаргъа кюрешедиле. Биз ызларындан жетип къошулгъан аскер бёлюм да къуршоугъа эки кере тюшген эди. Бир къуршоудан къутулсакъ, экинчисине тюше эдик...

Ол халда уруш эте, Смоленскге жетдик. Шахарны тийресинде немецлилеге кёп къоранч тюшюп, кючлери иги да селейгенди. Гитлерчиле эски орус шахарны – Смоленскни тегерегинде эки айдан артыкъны дыгалас этип айлансала да, къолгъа эталмагъан эдиле.

Кёп бармай, гитлерчиле жангы чабыуулгъа хазырлана турадыла деп эшитдик. Ала кеслерини аскер бёлюмлерине жангы адам кюч эм техника къошуп толтурдула да, 2-чи октябрьде, танг ата, чабыуулдукъну башладыла. Смоленскни къоруулагъан бизни аскерлерибизге онла бла жангы дивизияла чабыуулдукъ этдиле. Алайда ачы серме-

---

шиуле бардыла. Фашистлеге уллу кьоранч тышдю, болсада, гитлерчиле, бизни хорлап, Смоленскге кьутулдула. Гитлерни пропагандасы Смоленскни алганлай, алай тынчайып, тынгылап тохтамагъан эди. Бизни тургъан жерлерибизге кёкден самолётла бомбала кьатыш листовкала – кьагъытла кьуя эдиле. Алада Геббельс, махтанып: «Смоленск – ол ууатылгъан эшикди. Россейге терен кирирге Германия кесине жол ачханды. Урушну ахыры кьалай боллугьу энди ачыкь болгъанды!» – деп жаза эди.

Болсада, фашистле хорлауну кьууанчын асыры эртте эте эдиле. Совет аскерчиле Туугъан журтубузну хар кьарыш жери ючюн кьан тёгюп сермешедиле. Гитлерни кьысха заманны ичинде Москваны алып муратын да терк буздула. Ол иште Батышдагъы фронтда уруш этгенлени барыны да, ол санда мени жигит нёгерлерими да уллу юлюшлери барды.

...Бир палахха кьалгъан кюнубюзню – 10-чу октябрьны – бир да унутмайма. Вязьмадан узакь болмай немецлиле бизни частыбызны тёгерегин танкла бла кьуршаладыла. Совет солдатла бла офицерле кьуршоу отну ичинде он кюнню, эрлеча, кьаты сермешдиле. Ахырда душман бизни бир гитче агъачха кьысды.

Не этейик? Душманны аллына кьажау сюелирге онгубуз жокьду. Нек десенг, отубуз, огьубуз жокьду, ауур окьлу сауутларыбыз атылып кьалгъандыла. Кесибизникилеге ётерге кьореширге керекди, алайсыз – пленнге тышерикбиз деп, сагъышландыкь.

Мен, мылы жерге олтуруп, аркьамы кьарт кёгагъач терекге тиреп, баштёбен болуп, сууукьдан кьалтырай тургъанымы бир да унутмайма. Аскерчиле, кьауум-кьауум болуп, бир-бир мени жаным бла озуп, чачылып бара эдиле. Бир арлакьда, бир а жууукьда ушкок атылгъан тауушла чыгъа эдиле. Сора терк окьуна тохтай эдиле. Эштада, аскерчиле бирем-бирем кьуршоудан чыгъаргъа кьореше болур эдиле. Кьалайда эсе да бир жаралы ынычхай эди, андан да жууугьуракьда уа, кьоркьгъанданмы огьесе ачыгъанданмы болур эди, жангы келген аскерчи жашчыкьны жиямсырагъан тауушу чыгъа эди.

Танг жарып келеди, алай мен а алыкьын бир тюрлю оноу этмегенме эм бир затха таукелленмегенме. Жаланда душманны кьолуна тышгенден эсе сермешде ёлген иги болгъанын билеме. Алайды да, бу кьуршоудан чыгъаргъа керекди. Алай кьалай бла эм кьайры? Анга жууап табалмайма.

«Бу керти да ахырымы болур?» – деп сагъышландым. Кьаллай бир ойланып кьорешдим эсем да, бир онг болмазлыкьча сундум. Жаралы кьанатлыча, «Не этейим?! Не мадар?! Не амал?!» – деген сагъышла тынчайтмай, башымы кьайната эдиле.

«Да мен коммунистме да, ротаны парторгу ушайма да. Сора мен, кьуру кесими тергемей, кьалгъан нёгерлерими оноун да этерге керекме!..» – дедим.

Юйренчек халда, кёлегими хуржунуна узалып, кьаты тышлы

китапчыкъгъа тийдим. Партбилетим!.. Мени къолум анга тийгенлей, къалай эсе да жюрегим тынчайды, таукел ишлеп башлады. «Бир минутну ичинде манга жетген армаулукъну энди хорладым», – деп, жи-гер кючсюндюм.

Коммунистлени бирге жыйып, оноулашыргъа таукеллендим. Жеримден секирип туруп, шинелими кирлерин да къагъып, терекден терекге секире, нёгерлерими излеп башладым. Алай бла адамланы жыйлазмалыгъымы ангылап, тохтап, ауазымы шош созуп:

- Коммунистле, бери тынгылагъыз! - деп къычырдым.

Бизни ротаны коммунистлери, бирсиле да тегерекден чыгъып, базыкъ кёгагъач терекни тубюне жыйылып башладыла. Битеу да отуз адам жыйылды. Мен алагъа:

- Жолдашла! Партсобранияны ачаргъа эркин этигиз, - деп сёлешдим.

- Адетде болгъанча этип кюрешмейик! – деп, къарангыдан кимни эсе да бир бузулгъан ауазы мени сёзюмю бёлдю.

- Сабыр болугъуз, – дедим акъырын. – Къарарыкъ ишибиз бирди: палахха къалгъан болумубузну юсюнденди. Къарангы кечени хайырлана, къуршоуну юсю бла ётюп, мындан ары уа партизанлыкъ ишни бардырыргъа буюрама.

- Айтыргъа эркин этигиз.

- Кимди ол сёз тилеген? - деп сордум, адамланы ауаналарына къарай.

- Капитан Сушко... Тюз оноу этмейсиз. Андан эсе, бирем-бирем кетерге керекбиз, анда уа фронтну юсю бла кесибизникилеге ётерге кюреширбиз.

- Да фронтну къалайда болгъанын а билемисе? Ол жюз километрден узакъ кетгенди.

- Иш анда да туююлдю, – дедим мен, – Биз Чыгъыш жанына ёталлыкъ туююлбюз: анда немецли аскер чексиз кёпдю. Бирем-бирем кетгенде да магъана жокъду – жаз тауукъла кибик, барыбызны да къырып къоярла. Аны себепли, мен кесим айтханны тюзге санайма. Бирсиле уа къалай ойлайдыла?.. Болсада кёп сёлешир, даулаша туруп заман жокъду. Ашыгъыргъа керекди. Жыйылыуну къуршоудан сора бардырып бошарбыз. Угъай деген бармыды?... Ахшы, алай эсе. Бусагъатдан барыбыз да ушкюкланы бла гранатланы алыргъа керекбиз. Аллайлары болмагъанла уа – жайылып, агъачда атылып тургъанланы алып, сауутланыгъыз. Тогъуз-он минутдан барыгъыз да былайгъа жыйылыгъыз...

Адамла терек тубюне экинчи кере жыйылгъанда, эки кереге аз келди. Кеслери айтханча, башхамы кетди, огъесе жыйылырыкъ жерибизни «тапмадыламы». Санадыкъ да, онсегизден кёп болмадыла. Андан кёп сакъларгъа онг жокъ эди – танг жарып келе эди.

– Жюрюгюз, кетдик! - дедим.

Сакълыкъ бла агъач къыйырына чыкъдыкъ. Къайда эсе да жу-

уукъда немецли патрульланы уллу сѣлешген ауазлары эшитилдиле. Уллу къоркъуугъа тюшдюк. Жаланда бир терс атлам этгенлей, бизге саулай ёлюм! Кеси кесиме зорлукъ этип, жерге къапландым. Ауазла эшитилген жерден бир жанлыракъ алып, сюркелип тебиредим. Бирси нѣгерлерим да мени ызымдан болдула. Биз сюркелип иги кесек бардыкъ... Болду!.. Энди патрульла артыбызда къалгъаннга ушайды. Сора мен, кесими тыялмай, секирип, аягъы юсюме туруп, арлакъда агъачны ташасына чабып кирдим. Алайда бирси нѣгерлерими сакъладым.

Алайдан барыбыз да къутулуп, жолгъа атландыкъ. Танг атаргъа бир къалын агъачха жетип, солургъа тохтадыкъ. Ызыбыздан уруш баргъан, атылгъан тауушла эшитилдиле. Эштада, анда бизге къошулмай къалгъан нѣгерлерибиз немецлилеге тюбегендиле деп ойладыкъ.

Биз, бир кесек солуу алып, эс жыйгъандан сора, энди къайры барлыгъыбызны юсюнден сѣзню башладыкъ. Бу жол а бары да мен айтханнга ыразы болдула.

- Алай эсе, былайда окъуна отрядха командир айырыргъа керек-биз, – дедим мен. – Бизни арабызда офицерле бармыдыла? – деп сордум.

- Барды, – деп, юсюнде да петлицасыз офицер кѣлеги бла, бир сары шинли жаш адам ортагъа чыкъды.

- Кичи лейтенант Горожанкин.

- Документлеринг биргенгемидиле? Ахшы. Командирликни ал. Угъай деген бармыды? Сора комиссарны оруну бошду, – дедим. – Ары уа кимни салыргъа дейсиз?

Солдат Урбай Мангелдиев, ёрге туруп:

- Мында, бизде эки старшина барды Къулчаев – коммунистди, аны кесин да биз эрттеден таныйбыз, ол комиссар болсун, Иван Рябухо уа – штабны начальниги болсун. Иги къуралгъан аскер бѣлюмде аллай начальник бек керек болады. Тюзмю айтама?

Тапсыз кезиу болгъаннга да къарамай, битеу бары да харх этип къюдюле. Сора мени кавказлы шуёхум, дюгерли Михаил Уртаев да былай къошду:

- Тап къуралгъан аскер бѣлюмде начхоз да болургъа керекди. Анга Мангелдиевни салыргъа дейме. Ол мюлк жюрюте, къыстырыкъ эте билген адамды. Хар заманда да артамагъында «НЗ» жюрютеди...

Оноуну алай этдик.

Отрядны тохтар жерини юсюнден кѣп сѣлешдик. Горожанкин Смоленскде аскерде къуллукъ этгени себепли, ол бизни ары чакъырды. Алай ол тийрени агъачына ол иги шагъырей туююл эди. Дагъыда бир аскерчи–Калиновский, кеси агъач сакълаучу болуп, анда кѣп заманны ишлегени себепли, Минскни къатында Борисовский заповедникге барайыкъ деди. Ол анда хар чырпы котурну эм жаяу жолланы барын да уста биледи. Ол заповедник 500 - 600 километр узакълыкъда болгъанына да къарамай, ол тийреге барып, анда партизанлыкъ

этерге оноу этилди.

22-чи октябрде жолгъа атландыкъ. Биз кёбюсюнде кече бла барбыз. Кюндюз а къалын агъачда, неда жар тюбюнде бугъуп солуйбуз. Хар кюнден сууукъдан- сууукъ бола барады. Жауунла тохтамай жауадыла. Бир-бирде уа, къышны жууукълашханын билдире, къар хапу этеди. Барыуубуз къуру агъач ичи блады. Шахарланы къой да, гитче район араланы окъуна кенгде къалдырып озабыз. Аш-азыкъны гитче элчикледе алабыз. Ол жерли адамла бизге къысха, къоркъуусуз жолланы юйретедиле, болушадыла.

Мангелдиев бек ахшы начхоз болуп тюшгенди. Ол биринчи кюн окъуна, отрядны битеу адамларындан артха сакълап, къыстырыкъ этип тургъан энчи азыкъларын: сухаръларын, башха ашларын, махоркаларын да бирге жыйып, теппе-тенг юлюшле этип, жашлагъа махтанып юлеше эди. Жолда къолгъа тюшген затны олсагъат окъуна тергеуге алады.

Ачлыкъгъа, сууукъгъа женгдирип, сёз айтхан чыкъмайды. Барыбызны да тынгысыз этген – урушну къалай баргъанындан хапар билмегенибизди. Жолда тапхан фашист газетледе эм листовкалада немециле «биз хорладыкъ» деп, махтанып жазгъанларын окъуй эдик. «Къызыл Аскер ууатылгъанды», «1000 мингле бла пленлиле!», «Москва алыннганды», «Совет правительство Уралгъа къачханды!» - деген сёзлени окъуйбуз. Алай биз алагъа ийнанмайбыз.

Бир жол, билмей тургъаныбызлай, хауада бизни башыбызда совет самолёт кёрюндю. Фашист тылны теренинде, кюндюзгю ачыкъ кюнде. Аны кёргенде, отрядны аскерчилери, хар затны да унутуп, бёрклерин ёрге-ёрге атып, къууанып къычырдыла. Самолёт, алайда тегерек айлана келип, листовкала атды.

«Къалай болса да, аладан бирлерин тапмай болмаз!» Мен асыры тынгысыздан, солууум тыйыла, къолум бла самолёт таба кёргюзтдюм. Горожанкин ангылады. Ол къызыл жулдузлу самолёт тегерек айланган жерде эл барды. Аны бир къыйыры бла уллу жол озады.

- Ары барыргъа жарарыкъ туююлдю, Махти, онг жокъду! – деп, командир мени тыяргъа кюрешди.

Алай фронтда болумну юсюнден хапар билирге бу жолдан тап онг табыллыкъ туююл эди.

- Яша, керекди, ол бизге бек керекди! - деп, агъачдан чабып чыкъдым. Бир минутдан, ёпге солуу этип, ахшы шуёхум–Тамбовчу Семён Заворыкин ызымдан жетди.

Биз таш жолну туурасына жетгенде, бизден немециле алгъа болгъанларын кёрдюк. Бир базыкъ фельдфебельни башчылыгъы бла отуз солдат жол юсюнде, чырпыла ичинде, тегерекде кёкден келген къагъытланы къармап, жыя тура эдиле. Самолёт, учуп, алайдан артха къайтып кетсе да, фельдфебель, къоркъуп, кёкге къарай, кесини адамларына, терк болугъуз деп, ачыуланып къычырады.

- Кеч къалдыкъ, – деп, Семён, мудах сёлешип, артха къайтайыкъ

дегенча, мени шинелими этегинден тартды.

Мен, ачыуланып, аны кьолун бир жанына тюртдюм. Кьурулай кьайтыргьаamy? Ол иш болмаз!.. Ол кезиуде мен бизден жыйырма атлам чакьлы бирде жол юсюнде газет чулгьамны кьрдюм. «Ол бизни газетибиз болургьа керекди», – дедим.

Мен бир секиргенлей жолгьа жетип, чулгьамны сермеп алып, сейирсинип кьарап тургьан Заворыкинден, жарыкь кьелло – Урбай Мангелдиев Кьазахстандан, кесин ёхтем жюрютген – Степан Чуяков Адыгейден... – была бары да кьоркьуулукь тюшген сагьатда, бери душманны тылына келип, бир жыйын болуп, бир ниет бла, Туугьан журтну эркинлиги ючюн андан ары сермешге хазыр болгьан жашладыла.

Горожанкин, мени кьатыма келип, сьез айтмай, кьаты кьучакьлады да, бир жанлыракь турду. Барысы да гюрен олтурдула. Мен, газетни ачып, окьуп башладым. Ол а – мени душманны тылында биринчи бардыргьан политинформациям болду.

***

19-чу ноябрьни ингиринде Заболотье элге жетдик. Белоруслу Калиновскийни айтханына кьере, бу жерледе партизан лагерь кьуараргьа боллукьду. Кьыйын жолоучулукьдан хатасыз кьутулгьанбыз. Вязьмадан былайгьа ай чакьлы келгенбиз. Ол заманны ичинде адамла бир бирни билип, шуёхла болгьандыла. Кертиди, алыкьа жаланда Борисов районда жолну сакьлагьан немецли аскерчиле бла тюбешип, уруш этип, аладан алай кьутулгьаныбызны айтмасакаь, была бир бирни уруш майданда сынамагьандыла. Ол кезиуде сермешде эки нёгерибиз да кьорагьан эди.

...Кьарангы болгьан эди. Элге тасхачы жиберир заман болгьанды. Горожанкин отрядны агьачны бир кьыйырына келтирди да, алайда тохтадыкь. Сора былайдан Иван Рябухо бла мен, экибиз да элни кьыйырында бир юйге бардыкь. Сюркелип, терезе тюбюне жанлап тынгыладыкь. Юйню ичинде шош сьелешген ауазла эшитилдиде. Мен терезени мияласын сакь кьакьдым. Ол кезиучюкде бары да шош болдула. Эшикни артындан ашыкьмай атлагьан аякь тауушла, кьарт адамны жетел тауушу эшитилди. Эшик чыкьырдап ачылгьанлай, кьысха тону бла, босагьа юсюнде бир узун кьарт киши кььондю. Ол, ачыуланып:

- Энди уа шайтан кимни келтирди?! – деп кьычырды.

- Кесибибизни килебиз, атабыз, кесибибизни, Кьызыл Аскерни тасхачыларыбыз, – дедим мен.

Кьарт, бир тюрлю сейирсинип, сора бир жанлыракь туруп, бизни юйге жиберди.

- Мени багьалы жашчыкьларым, сиз кьайдан чыкьдыгьыз?! – деп, ол кьалтырагьан кьолу бла жалын этип жана тургьан тартма чыракьчыкьны тюз да бетибизге жууукь тутуп, кьууанып, сьелешип

башлады. – Къатын, къарачы, была керти окъуна къызыл аскерчиле-диле!

Тиширыу, энди эслеп, къолларын да бир бирге ышып, бизни къучакълап башлады. Къартла бир кесек эс тапхандан сора, биз алагъа немецлилени юслеринден сордукъ. Бизни насыбыбызгъа, ол элде немецлиле жокъ эдиле. Жаланда, былайдан алты километр узакълыкъда Малый Тростенцада гитлерчилени комендатурасындан санлап бирде, бир келип, жокълап кетиучюдоле.

- Мында коммунистле иш къалгъан болурламы? – деп, Рябухо сакъ сорду.

Къарт сагъышланды, сора, не ары-бери демей, белгисиз, инбашларын къымылдатды да:

- Ким билсин да аланы, - деди.

- Атабыз, сен эсинге тюшюр, ол бизге бек керекли затды.

- Семен Шаковец деп биреулен бар эди. Мен ол мында къалгъанланы юсюнден айтама. Ол урушха дери колхозну председатели болуп ишлегенди. Семённу бусагъатда партияда тургъанын а ким билсин... Немецлиле аны бусагъатда бирикген мюлкге старостагъа салгъандыла... Угъай, угъай, сиз аны аман адам сунмагъыз. Ол тюз кишиди, адамланы къыйнап, жанларына тиймейди.

Мен, бир кесек арсарлы бола келип, къартха:

- Бизни ары, анга элт дедим.

Колхозну алгъыннгы таматасыны ююю узакъда тюйюл эди. Къарт юйню иесин орамгъа чыгъарды. Ол, ишекли къарай, артыкъ ыразы да болмай, юйюне чакъырды.

Терезени къатында, эски жабыу жабылгъан столну юсюнде, къанжал орунчукъда солярка бла жаннган тартма чыракъчыкъ жылтырайды. Шаковец, акъырын барып, тартманы кюйгенин бармагъы бла кетерип, иги жанарча этди, сора печь башында жатып тургъан сабийлерини юслеринден тюшген жууургъанны ёрге алып, юслерин тап жабып, бизге айланып сорду:

- Мен сизге неге керекме?

Ол къыркъжыллыкъ, узун бойлу, арыкъ киши эди. Аны бет сыфаты сууукъ эм сансызды. Ол бизге ишекли къарайды.

Мен биз ким болгъаныбызны, нек келгенибизни анга къысха, эки сёз бла ангылатдым. Мен аны акъылында болгъанны ангылаялмадым. Мынга уа къалай къарарыкъ болур деп, хуржунумдан «Правда» газетни чыгъарып бердим. Семённу кёзлери бир такъыйкъагъа жарып жандыла, алай терк ёчюлдоле:

- Сиз тюзюнлей Москва бла байламлымысыз, огъесе? – деп сорду.

Аны соруууна не жууап этерге боллукъ эди? Аны айтыууна кёре, ол тюз эди: мында кечеле бла азла айланмайдыла, сора ол къайсы бирине да нек ийнаныргъа керекди?.. «Немецли староста» бизники – совет адамы болгъанына мен бир да ишексиз болдум. Алай ол суннганча, биз провокаторла-полицейле болмагъаныбызны анга ан-

---

гылатыргъа керекди. Болсада аны къалай этейик, къалай? Сора манга акъыл келди – мен хуржунумдан партбилетими чагъардым.

– Ма, къара. Уруш кезиуде алыкъа сенден сора бир адамгъа кѳргюзтмегенме. Къайда киргеними кѳремисе?.. Къабарты-Малкъарда. Эшитгенмисе?.. Нальчикни да билмеймисе?.. Осалды. Къалай да болсун... Мен коммунистме, ангылаймыса? Сенича, коммунистме!..

Сора ол мени къолумдан партбилетими алып, ичине къарады да, аны кѳзлери биягъы жылтырадыла. Ол мени кѳлю бла къучакълады. Бир кесек замандан а битеу отряд «немецли старостаны» юйюнде ингир азыкъ ашадыкъ.

Семѳн Шаковец мында, юйюнде, тюз биз умут этип ангылагъаныбызча, жашырын ишлеген райком партияны оноуу бла къалгъан эди. Оккупантла аны бирикген мюлкге староста этгендиле. Районда жашау болум бек къыйынды: немецлиле кѳпден, сыйынып болмадыла. Элдеде кючлю комендатурала къурагъандыла. Полицейле бла солдатла жолланы къаты сакълайдыла. Отрядны бу жерледе кесини базасы болмагъаны, бу жерли адамла бла байламлыкъ тохташдырыргъа кереклиси, сауут-саба къурашдырыуну къайгъысы барыбызны да бир оюмгъа тохташдырдыла. Бу элде тохтап, къышны мында ѳтдюрюрге. Иш андан ары кесин кѳргюзтюр. Семѳн, анда колхозну эски мухуру сакъланнганы себепли, хар бирибизге «Бу жерли колхозчуду», – деп, справкала берирге боллугъун билдирди. Элде адамла бизни сатмазлыкъларын айтды, бир да къоркъмагъыз деди.

Шаковецни оноуун биз, отрядны жыйылыуунда тюзге санап, къабыл этдик. Ол кече окъуна бизни ышаннгылы адамланы юйлери не юлешдиле. Мен къарт Тимофей Сенкевични юйюнде тохтадым. Аны жашы Къызыл Аскерде къуллукъ этгени себепли, энди мен аны орунуна Михаил Тимофеевич болдум.

Къыш бир тюрлю къайгъысыз ѳтдю. Малый Тростенцадан Заболотье элге немецлиле, полицейле да келе-кете турдула, алай бизни – жангы эллилени -- бир адам да сезмегенди, билмегенди. Болсада, бир кюн бир терс акъыллы кишичик Борисов шахаргъа жумуш бла барыргъа тебирегенде, ол элли жашла, анга ишекли болуп, аны бла эл къыйырында тюбешип, ачыкъ сѳлешдиле. Ол кюнден сора шахаргъа жорюу да тохтады. Биз да заманыбызны бошуна оздурмагъан эдик. Жашырын эл Совет къурадыкъ. Ол кюнден башлап, Заболотьеде жашау аны оноууна берилди. Биз ингир оюнла эм къатын алыу тойла къурагъан сылтаула бла халкъны жыйып сѳлешибиз. Биз, ол жыйылыулада халкъгъа фашизмни чынтты бетин ачыкъларгъа, немецлилени ѳтюрюк, махтануу пропагандасыны тутхучсузлугъун ангылатыргъа кюреше, адамланы Ата журтну къорууларгъа чакъыра эдик. Фельдшер Бордушка Мало-Тростенц элден кесини радиоприѳмнигин келтиргенден сора уа, Совинформбюрону бериулерине тынгылап, аланы къол бла жазып, къоншу элlege жиберип, халкъгъа керти халпарла билдире эдик.

Бу улуу магъанасы болгъан ангылатыу ишге къарты, жашы да болуша эдиле. Артыкъсызда, мен жашагъан Сенкевични юйюрюню къыйынын чертирге сюеме: къарт Тимофей кеси, аны къатыны Марфа эм мени 17-жыллыкъ «эгешчигим» Мария. Заболотьеде аланы юйлерине, кертиге эм кюлкюге да, сёзде, партизан штаб деучю эдиле. Бери бизге къоншу элледен – тегерекледен жангы тасха хапарла келе эдиле. Мындан ол элледе жашагъан адамлагъа: оккупантлагъа бой салмагъыз, артыкъ мирзеуню – аш-азыкъны букъдурургъа, германлы армиягъа жылы кийимле жыйыуну чырмаргъа, д. а. к. алагъа бузукълукъ ишлени бардырыргъа деп, бизден кёп буйрукъла эм оноула жибериле эдиле.

Совет Аскер Москваны къатында немецлилени сайлама дивизияларын ууатып, алгъа тебиннгенлерини юсюнден хапарны эшитгенибизде, битеу эл къууанч этди.

Болсада баш муратыбыз кесибибизни келлик сермешлеге хазырлау эди. Эллилени болушлукълары бла, Заболотье элден узакъ бармай, къалын агъачны ичинде бир къауум партизан база къурадыкъ. Ары эллиле жыйгъан артыкъ аш-азыкъны, ала уруш баргъан жерледе тапхан сауут-сабаны да тийишдирдик. Къуру сабийле окъуна, кеслерини устазларыны башчылыгъы бла, 15 ящик патрон жыйып келтирген эдиле отрядха.

Семён Шаковец, бизни Борисовда жашырын ишлеген райком партиябла танышдырды. Аны экинчи секретары бизге келип кетгенден сора хар ишибиз жангырды. Белоруссияны Коммунист партиясыны Ара Комитетини «Душманнга къажу партизан отрядланы къурауну юсюнден» директиваларын бизни отрядха ол келтирген эди. Ол жашырын райком бизни кесини биринчи таянчагъына санайды, деп ийнандырды, дагъыда районну ичинде, бизнича, партизан отрядла кёп болгъанларын билдирди. Алыкъа кеси кючюне базыныуун тас этмеген душман ол затланы сезмей эди...

Къышыбыз ол тюрю къурау ишле бла терк ётдю, жаз башы да жетди. Биринчи сермешге чыгъар кюн да келди. Бегомольске бла Борисовну арасында эски таш жолну немецлиле озар кезиулерин сакълайбыз. Жол жанында, агъач талачыкъда жатып, бир сагъатдан артыкъ турдукъ, алай немецлиле бир да кёрюмедиле. «Былай, кишиге да тюбемей, къурулай къайтып къалыргъамы тюшеди?» – деп, биз ачыулу къайгъыда эдик.

Алай тургъаныбызлай, узакъдан мотор гюрюлдеген тауушла эшитдик. Кёп къыйынлыкъладан къутулуп, энди къарыу, кюч алып башлагъан жашла «керти иш» чыкыгъанына къууанып, хазыр болдула.

Горожанкин, кесини къайгъылы халын билдирмезге кюреше:
- Хазырланыгъыз! – деп, буйрукъ берди.

Биз душманны аллын чыдамсыз сакълайбыз. Моторланы гюрюлдеген тауушлары жууукъдан-жууукъ келедиле. Ахырында бир жингирикден тереклени аралары бла солдатладан толу бир машина чыкъды, аны ызындан экинчи, ючюнчю, тёртюнчю... Онбешге дери санап, Горожанкин тизгин бла шош буйрукъ берди:

– Аتماгъыз!

Биз ол кезиуде алагъа чабыууллукъ этерге таукел болалмадыкъ, гитлерчиле асыры кёп эдиле. Бизни къозутханча, ашыкъмай, жаныбыз бла ёхтем озуп кетдиле. Биз а, кесибибизни къарыусузлугъубузну ачыуундан, сауутларыбызны къаты къысып, аланы ызларындан онгсунмай, жийиргенчли къарап къалдыкъ.

Ол биз сакълагъан таланы жангыдан шошлукъ бийледи.

Ол халда жарым сагъат озду. Сора мени къулагъыма, узакъданча, бир тунакы таууш кирди. Мен, жатып тургъан жеримден ёрге тобукъланып, къычырдым:

- Келедиле!.. – Сора ашыгъышлы къошдум: – Бизни таулу къартларыбыз айтычулай, Аллах бла ант этеме, энди келгенлени анда сау бир армиялары бар эсе да, атакагъа бармай къалмабыз.

- Сабыр бол, комиссар! – деп, Горожанкин къолун мени инбашыма салды. Ол бек сейир адам эди: аны сабырлыгъына эм тёзюмлюлюгюне хар бир адам да сукъланырча эди.

- Хазыр болугъуз! Мени билдириуюме кёре, окъ жаудурусуз, – деп къычырды Горожанкин.

Жюк машинала бу жол жангыз да юч эдиле. Ала бир бирден артыкъ узакъ къалмай келе эдиле. Машиналада олтуруп келген немецлиле ол кезиуде суююп айтычу «Дас блонде Кетхен» деген жырларын аууз къобуз бла бирча къычырып жырлай эдиле.

- Была алыкъа къоркъунмагъанлагъа ушайдыла, - деп шыбырдады Рябухо. Биз аланы бусагъат!..

Ол талачыкъны, дорбункъуллача, сызгъырыу алды. Ол кезиуде атылыула башландыла. Мен ол жарыкъ «къобузчуну» илишаннга тутуп атдым...

Биз автоматланы юслерине бургъанлай, машинала тохтадыла. Солдатла жолгъа къуюлдула. Ала, жунчуп, автоматларын къайры бургъанларын да билмей чыкъырдата, кеслерин агъачны теренине атдыла. Ала бош кюреше эдиле. Бизден аланы бири да къутулалмады. Гитлерчи солдатланы партизанла биринчи хорлагъанларына къууанып, жарыдыла.

– Аха, жигитле, энди ишге узалайыкъ! – деп къычыра, Мангелдиев трофейлени алыргъа машинагъа минди. Биз хар бирибиз ашазыкъны элталлыгъыбызча алдыкъ, къалгъанын жокъ этдик. Сора ёлген солдатланы сауутларын жыйып, агъачны теренине кетдик. Шахар жанындан аланы ызларындан келген уллу автоколонна жууукълашып

келгени себепли, бизге алайдан терк кетерге тюшген эди. Ол талада кюйген машинала бла отуз жети кёксюлдюм жашил шинельли солдат ёлюк къалгъан эдиле.

Белоруссия немецлилени область комиссары Людвиг Эренлейтнерни кабинетинде тагъылып тургъан картасында, совет партизанла болгъан энтта да бир жерге ол кюн окъуна къызыл тегерек белги тартылды.

***

Андан сора, кёп да бармай, биз Минскден 35 километрде фашистлени басынып жүрюген жолларына чабыууллукъ этдик. Ол жерде биз кёпюрню атдырдыкъ, сегиз машинаны кюйдюрдюк. Ол кезиуде биз отрядха жангы адамла алсакъ, аланы сауут-саба бла жалчытыргъа къолубуздан келлик эди. Биз да ол акъылны эте тургъанлай, Борисовода концлагерьден бир къауум тутмакъ къутулады. Бизни тасхачыларыбыз аланы Бегомольске агъачха тюзетдиле.

Бизден узакъ болмай, Палик кёлню тийресинде дагъыда бир партизан бёлюм болгъаны ачыкъланды.

- Хапаргъа кёре, ол отрядха Балан деп биреу командирлик этгенди. Ол аны керти тукъумумуду, огъесе чам атымы болур – белгисизди, болсада аны юсюнден ол тегерекде уллу хапарла-таурухла жүрюгенлерин айтдыла.

- Аны отрядын табып бириксек, бек ахшы эди, – деп, Горожанкин кёп кере айтхан эди. Алай, агъач ичинде жаяу жолчукъла не тарт болсала да, биз алагъа бир да тюбеялмай эдик.

Бир жол биз Хоново элде орналгъан немецли гарнизоннга чабыууллукъ этерге таукеллендик. Жолгъа, адетде болгъаныча, жангыз да уруш кереклерибизни алычу эдик. Къалгъан затларыбызны уа лагерибизде букъдуруп къоюучу эдик.

- Алай нек этесиз? – деп сорду бизге жангы къошулгъан Семён Ильич Конягин. – Мен мындама, къоркъмагъыз, бир зат да тас болмаз.

Ол отрядха кёп болмай келген эди, кеси да, тилеп, Мангелдиев бла бирге ишлей эди. Конягин бу иште бек керекли, хунерли адам болуп тюшдю. Ол солдатланы аякъ кийимлерин, быстырларын жамай эди, аш-азыкъ этерге болуша эди. Алай ол операциягъа биз барыбыз да барыучубузну билмей эди. Бу жол мен анга ол адетни ангылатдым. Семён Ильич анга ыразы болмады.

- Къарындашларым, мен урушха жарарыкъ туйюлме, мени мында къоюгъуз, керти айтама. Мен окруженияда... Смоленскден сора былай къоркъакъ болуп къалгъанма. Бу ит керахатладан мен ёлгюнчю къоркъуп турурча ишге къалгъанма, унутмазча болгъанма. Мен мында оноуланни ишин этерме, жаланда мени мында къоюгъуз.

Аны сёзлери манга ачыу тийдиле.

- Сен не затла дейсе, шуёхум? – деп, ачыуландым мен.– Сора

урушну къазанны жанындамы ётдюрюрге умут этесе?! Алай а болмаз! Бу – партизан отрядды, солуу юй туююлдо, ангылаймыса? Хайда, тебире, терк бол!..

Конягин, ауур солуп, тынгылап, пулемёт ленталаны, патронланы белине чулгъап башлады.

Жолгъа чыкъгъандан сора мен, анга кюлкю хапарла айтып, бир кесек кёлюн кётюрдюм. Экибизни арабызда бир тюрлю дауур болмагъанча этерге кюрешдим. Тюзюн айтханда, Семён Ильич битеу отрядны аллында кесини къоркъакълыгыны юсюнден айтханын тюз этгенди деп ойладым. Аны къоркъакълыгы урушда ачыкъланса, тапсыз болур эди. Анга уа бусагъатда кёл этдирирге керекди. Ол кесини кючюне ийнанса, немециледен къоркъгъаны кеси аллына кетип къалыр дедим.

Конягин кёп бармай жарыгъан эди. Мени кесине иги кёз къарамымы эслегенде уа - бютюнда. Аны къарамында, халында «ангылагъанма, жолдаш комиссар» деген оюмну эслейме. «Иш онгуна барады. Энди иш ахшыды – къызыу отха жибермезле, жанлары ауур» дегенча эди.

Ханово элге танг аласына жетген эдик. Чырпы котурланы ичинде букъдукъ. Ол кезиуге биз алгъа жиберген тасхачыла да алайгъа келдиле. Ала, тегерекни тинтип, къарап, элни сакълагъан эки да дзотну тургъан жерлерине жууукъ элтген жолну биле эдиле. Анда болгъан горнизонну хорлар ючюн а алгъа ол эки дзотну ууатыргъа керек эди. Он жанында бир дзотха Михаил Уртаев атланды. Сол жанында дзотну чачаргъа уа бизге буюрулду. Конягиннге къысылып, шыбырдап айтдым:

– Мени бла барлыкъса. Гранатланы къысымын ал...

Аны кёзлери къайгъылы жандыла. Алай, Семён Ильич буйрукъдан чыкъмаз деп, алгъа сюркелип тебиредим. Конягин да, энди анга башха онг болмагъанын ангылап, жерге ауур къапланып, ызымдан сюркелип келеди. Аны солууу тыйылып, къоллары, аякълары бек къарыусуз ишлей эдиле.

Дзотну къарангы кёрюмдюсюне жетерге отуз метр чакълы къалгъан эди. Мен, алайда тохтап, нёгерими сакъладым. Ол, солууун кючден ала, терлегенлери бара, сюркелип жетди.

– Жигитсе! – деп, мен аны кёлюн кётюрдюм. – Энди сен бир жанындан, мен а бирси жанындан кирейик. – Мен алгъа сюркелдим... Алай Семён Ильич энди жеринден тебалмазча къарыусуз болду. Дзотдан чыгып кёрюннген пулемётну быргъысы аны санларын къурушдуруп къойгъан эди.

Мен, энди Конягинден манга бир тюрлю болушлукъ чыкъмазын ангылап, артха къайтып, аны гранатларын алайым деген ууахтыда, кече шошлукъну буза, эки кере атылгъан таууш эшитилди. Ол а Уртаев кесини борчун толтургъанын билдирди.

Энди кезиу меники эди. Мен, ёрге туруп, арсарсыз, ашыгъышлы

бир кысым гранатны сыздым. Душманны пулемётуна жан кирди, атып башлады. Мен кыйгылы болдум. Экибиз да бирча атсакъ, иш тап боллукъ эди. Алай Семён Ильич ёлмей-кълмай жатады.

Хар минут да тергеуде эди, алайсыз битеу этерик операциябыз толмай кълалыкъды. Сора мен дзот таба сюркелип тебиредим: башха онг кълалмагъан эди. Алай тюз да ол кезиуде дзотну тешигинде гранат чачылды, пулемёт да тохтады. «Ол ишни Конягинден башха адам этерик туйюлдо, олду!» – деп, къууандым.

Операцияны кълалгъан ишлери бир тюрлю чырмаусуз, бек терк баргъан эди. Партизанла, барыбыз да бирден, элни тегерегинден бир ненча жери бла чабып кирип, комендатураны юйюн къуршалап, гранатла бла атдыкъ. Жарым сагъатдан а отряд душмандан кълалгъан трофейлени, уруш кереклени да жыйып, Хановодан кетдик. Ол элни адамлары – кърты, жашы да – партизанланы къууанып ашырдыла. Элчиле бизге аш-азыкъ, элни тегерегинде жыйылгъан сауутланы, патронланы да бердиле.

Немецилени къуршоуларына туюшуп, ол элде кышны узуну бугъуп тургъан алты совет аскерчи да бизни отрядха къошулуп, агъачха бирге кетдик.

1942 жылда душманны бир уллу горнизонун ууатып, 1-чи Майны къууанчын аны бла белгиледик.

***

Биз лагерибизге башха жолну бардыкъ. Ханово элден бир талай узакълыкъда, гитче агъашчыкъны ичинде солургъа тохтадыкъ. Ауур жюклерибиз бла, эки жараланы да басхычла бла кётюрюп, кюндюз жарыкъда халкъ кёп жүрюген жолну юсю бла ётерге базынмай, кърангы болгъунчу, алайда сакъларгъа таукеллендик.

Жашла, Семён Ильич котелоклагъа ашны терк къуя тургъан жерде, отну тегерегине гюрен туруп, сермеш кълалай ётгенини юсюнден бир бирлерине хапар айтадыла. Хапарны артыгъыракъда Конягин кызып айта эди. «Биз комиссар бла бирге сюркелип, дзотха жууукълашханыбызлай, комиссар гранатын атды да, ол дзотха тийди. Сора мен атханда уа, мени гранатым тийип, дзотну тунчукъдуруп кьойду», – деп махтана эди.

Мен аны хапарына кенгирекден тынгылайма. Къркъакъ Конягин энди эс табып, кесин къаты этгенин кёрюп, къууандым.

Кече ортасында жолгъа атланыргъа керек эдик, алай тасхачыларыбыз ётерик жолубуз душманланы кълонда болгъанын билдирдиле да, тебиреялмадыкъ. Жолгъа танг аласында атландыкъ. Жолну къауум-къауум болуп, немецли патрульлагъа тюберге да аздан кълалып ётдюк. Жолну бирси жанында бир бийик тебеге жыйылып, барыбыз да лагерибизге алайдан атланып кетдик.

Танг жарып башлагъан эди. Алда баргъан Горожанкин кесинден жюз метр чакълы арлакъда, бизни жолубузну кесип, аллыбыз бла

ётюп баргъан бир къауум сауутланган адамны эселеди. Яков аланы таныялмады. Полициячылагъа ушатды. Эки къауум да бусагъатчыкъдан бир бирге тюбешириклери себепли, ол уллу къычырды:

- Тохта, кимди келген!?

Ала терк окъуна жерге жатып, къымсыз болдула. Бизни жашла да тынгыладыла. Бир ненча минутха тегерекни огъурсуз, къоркъуулу шошлукъ бийледиле.

- Сейрилик! - деп шыбырдады Горожанкин. – Ала полицейла эселе, нек атмайдыла?.. Не сакълайдыла?.. Бусагъатдан окъуна туруп, сюнгюле бла юслерине чапсакъ иги болмазмы эди? – деди.

- Ала партизанла болуп чыкъсала уа? - дедим мен. – Бир бири-бизни къырыргъа жарамаз... Яша, энтта да алагъа бир къычыр, сени ауазынг уллуду.

- Эй, андагъыла!.. Сиз кимсиз? – деп къычырды Горожанкин.

- Сиз а кимсиз? – деп къычырдыла андан.

- Нечик тапсыз ишге къалгъанбыз. Не этейик? – деп, Яков амалсызгъа къалды.

- Энди не болса да, болсун. Ачыкъ айтайыкъ ким болгъаныбызны. Полицейле эселе уа, урушсуз боллукъ туююлбюз, – дедим.

Командирибиз ойнай-жубана турургъа заман болмагъанын кеси да ангылады. Жатып, бауурланып тургъан жеринден билек жингириклерине таянып, башын ёрге кетюрюп, жангыдан къычырды:

- Биз партизанлабыз!..

Бир минутдан ол жанындан къычырдыла:

- Биз да партизанлабыз!

- Ма кёрдюнгю! – деп, мен къууандым.

- Алыкъа ашыкъма, – деп, манга сабыр халда селеше, Горожанкин алагъа уллу къычырды:

- Адамыгъызны алгъа жиберигиз. Биз да кесибизни адамыбызны жиберейик...

Эки жанындан да жиберилген «келечиле» бир жюз атлам чакълы аралыкъда тюбешдиле. Аланы ызларындан эки жанындан да сакъ къарап тура эдиле. Ала анда бирге тюбешгенде, бир бирлерин къалай ангылагъанларын эм ортада бир бирлерине къалай ийнанганлары бизге белгисиз эди. Алай бизни ары баргъан «келечибиз» Павел Болдырев эм аны биргесине баргъанла да, ёрге туруп, ала бла къучакълашып башладыла. Аны кёргенлей, къалгъанла бары да бир бирге чабышдыла.

Ол а Палик кёлню къатында айланган Николай Баланны партизан отряды болуп чыкъды. Ол жигит командирни элли адамы бар эди. Ала, барысы да къуршоудан къутулуп, андан-мындан жыйылгъан солдатладыла. Ол узун бойлу, къатангы, тизгинли жаш эди.

Бу къыйын партизан жашауда окъуна аны кесин алай ёхтем, аскерчи сыфатын тас этмей сакълагъанына биз бек сейир эте эдик.

Баланны отряды август айда 1941 жылда къуралгъанды. Ала

да Смоленскни къатында къуршоудан къутулуп, бизни отрядча, бу жерли агъачлагъа келген эдиле. Баланны къаууму ол къысха заманны ичинде душманланы эки эшелонун атдыргъанды, эки гарнизонну да жокъ этгенди. Бизге уа ала аш-азыкъ алыргъа барып келе тюбегендиле. Тёгерекде бу отрядны юсюнден кёп хапар жюригенди. Ала башхала этген жигитлик ишлени да Баланны къауумуна атап тургъандыла.

Бизни отрядыбызны юсюнден Николай Балан эшитип, тюбеширге амал излеп айланганды. Энди тюбешдик, бирге къошулуп, душманнга къажая бирге кюреширге келишдик.

Былайда окъуна къысха жыйылыу этдик. Эки отрядны да бирге къошуп, атына да «Буревестник» атадыкъ, командирге Баланны айырдыкъ. Начальник штабха уа кёп болмай бир къауум нёгерлери бла Баланны отрядына къошулгъан Баланны ахшы тенги Михаил Мормулёв салынды. Иван Рябухо – отрядны комиссары, мен а парторганизацияны секретеры болдум. Горожанкиннге уа тасхачы бёлюмню таматасыны къуллугъун ышандыла.

- Энди биз кючлю болгъанбыз! – деди Мормулёв, жюз аскерчини агъач талада тизип. – Бизге энди уллу, керти иш керекди!..

- Ашыкъмагъыз, – деди Балан, – тамбла кёп болмай къуралгъан белоруслу партизан къымылдауну штабыны адамы бла тюбеширкеме. Алайды да, шуёхла, уллу ишлеге хазырланыгъыз!

«Буревестник» отряд ингирге жангы базагъа жыйылды.

ТЕМИР ЖОЛДА АТЫШЫУЛА

Белоруссияны батыш жанында орналгъан бирлешген партизан штабны оноууна кёре, 1942 жылны июль айындан башлап, гитлерчилеге къажая ишлени темир жоллада бардырып тебиредик. Германиядан Восточный фронтха жангы кючле ташылгъан, бек магъаналы темир жолгъа ол кезиуде Каунас–Вильнюс–Минск–Смоленск жол санала эди. Аны себепли отрядха ол жолланы бузаргъа буюрулду.

«Сабыр тюбю – сары алтын» дейдиле. Ала да алай туююдюле – кече жюрирге къоркъуп башлагъандыла. Биз кюндюз да этербиз ишибизни.

Кюнбатышдан биринчи поезд зыгъырдан толуп келгенин билдик.

- Ай, аман зыгъыр оюлсун юсююзге! – деди Комаровский, ачыуланyp.

- Толя, ачыуланма, – деп, аны сабыр этдим. – Ол жаланда аман акъылды.

Кёп бармай, иш мен айтханлай болду. Бир заманда ичи адамдан бла техника кючден толуп эшелон кёрюндю.

- О! Бу уа жарарыкъды!.. - деп къууанды Заворыкин. - Жолдаш

парторг, бу эшелонну атдырыргъа манга буюр,– деп тиледи.

- Ётюрюкден не асыу, «ишни» кесим башларгъа да сюе эдим, алай жашны тилегин толтурмай жарарыкъ туююл эди.

- Эркинсе, Семён! - дедим.

Ауур поезд, «ынычхап», бизге жууукълаша келеди. Биз узакъдан окъуна ачыкъ вагонлада адамланы, автомашиналаны эм танкланы кёребиз. Паровоз бизге тенглеширге, Заворыкин юч вагонну озма кёюп, онг кьолунда тургъан жипни кесине тартды. Элия ургъанча, тегерекни атылгъан таууш алды.

Солдатладан толу бир вагон пара-чара болду, къалгъан ючюсю да тешден кетдиле. Сау къутулуп, жол жанында эс жыялмай, ауара болуп тургъан солдатланы юслерине автоматланы бир ненча кере буруп, агъачха къачып кетдик.

- Иш тап болду!– деди Заворыкин.– Биринчи урумгъа хатабыз жокъду. Энди къайтыргъа боллукъбуз.

- Уллу иш тындырдыкъ,– деди Комаровский, аны къагыш.

- Къаугъа этмегиз,– деп, сёзню суутдум.– Амалыбыз барды. Даулашны кёюп, жангыдан бир башха жерге салып, энтта да бир къарайыкъ,

Темир жолну жаны бла ханс басхандан аз эсленген жаяу жолчукъну биз жыйырма къычырым чакълы бардыкъ. Замандан-заманнга тап тюшгенлей, чыгыш, темир жолгъа къарай барабыз.

- АлаMAT тап къапхакъ тапханма – темир жол бийик кётюрюлюпдю. Эки жаны да теш, тамаша!.. Кеси да жолну бек тогъай бурулгъан жериди... Алайда мина атдырсакъ, темир жолну юсюнде бир жангыз вагон сау къалмаз, – деп къайтды бир жол биягъы Зыков.

Анатолий тюз эди, тап жер. Жаланда кьоркьуулу жер. Нек десеиз, алайда темир жолну эки жанында агъач он метр чакълы кенгликге къырылып, алайы ачыкъ эди. Аны юсюне да, алайдан узакъ болмай, темир жолну сакълагъанланы юйчюклерин кёрдюк.

Кюндюз алайгъа чыгъаргъа онг болмагъаны себепли, кечени сакъларгъа оноулашдыкъ да, агъачны теренине кетип, солургъа жарашдыкъ. Кюн ачыкъ эм къызыу эди. Жашла арыгъандыла, ангылайма. Къалауурда тургъан Заворыкин окъуна теке къалкъыу эте башлагъанын эслейме. Биз да олтуруш, тынчая башлагъанлай, бир къычырыкъ таууш эшитип, къарап-къарагъынчы аягъы юсюбюзге болдукъ. Къарасакъ, эки жаш тиширыу, кьолларында да четенлери бла, къымсыз болуп, сюелип турадыла. Ол такъыйкъада мен:

- Кимсиз, къайры барасыз? – деп сордум.

- Биз бу жерлилебиз, заславльчылабыз, – деди бирлери. – Сабийлерибизге наныкъла жыябыз. Ашаргъа жугъубуз жокъду. Ит фашистле, бир жукъ да къалдырмай, болгъанны сыйыргъандыла. – Ол, кеси сёзлеринден кьоркьгъанча, сын болду.

- Кьоркъма,– деп, кёл этдирдим.

- Полицайла сунуп, ахыбыз кетди. О, кьор болайыкъ сизге, къа-

рындашларыбыз!.. Бизни жашаубузну къоруулачуларыбыз! – деп, тиширыула, бир бирге ал бермей, жияп, бизни кезиу-кезиу къучакъ-ладыла.

Ала, жиягъанларын тыйып, сабыр болгъандан сора, Заславль элчикде бир гитче гарнизон темир жолну сакълап тургъанын билдирдиле. Темир жолну къалауур юйчюгюнде гитлерчилени санлары кѣп болмагъанын да айтдыла. Дагъыда ол тиширыулану бирлерини жууугъу болгъан Коноплѣв анда темир жолну кереклерине къарап жюрюучю уста болгъанын да билдирдиле. Ол урушха дери да анда ишлеп тургъанын, кеси да ышангылы адам болгъанын айтдыла.

- Сиз аны бизге тапдырыгъа керексиз.

Тапдырырбыз. Къолдан келгенни аяп къоймабыз. Ол сизге керекли адамды. Мени эрим Къызыл Аскерде къуллукъ этеди. Бу нѣгерими эри да алайды.

Тиширыу ол кюн ингирде сагъат бешге Коноплѣвну былайгъа келтирирге айтды.

Тиширыула кетгенден сора, мен Заворыкинни къалауурда къалкъыгъаны ючюн урушуп, базагъа къайтханлай, аны гауптвахтагъа олтуртургъа буюрдум. Семѣн а алгъа кесин ариуларгъа кюрешди, болсада, ахырында къолун силдеп, терлигине женгдирди.

Не этейим да... Терсеме, тазир сал. Къалкъыу кирген эди да, бу къатынла, тас боллукъла, къайдан чыкъдыла эселе да, эслеялмай къалдым... Алай, Махти, сен да ала бла учхара сѣлешип жибергенсе. Ким эсе да бир Коноплѣвну орунуна бизге фрицле келселе, сен не этерсе?!

- Кеси ауаналарыбыздан къоркъуп башласакъ, биз фронтха алай кѣп хайыр эталмабыз,– дедим. Алай, тюзюн айтсам а, кесим да тынгысыз эдим.

Тюбеширге айтхан заманыбызгъа киши келмеди. Ингир ала тиширыу кеси келди да, Коноплѣв бизге тюберге суюмегенин билдирди.

«Жеримде къоймасала, немецлилеге айтырыкъма»,– деп къоркъутады. Болсада, къоркъутургъа айтханлыгъыды ансы, алай эталмаз: кеси немецчилени кѣрюп болмайды. Бош къоркъгъан этеди ансы,– деди тиширыу.

- Хар тюбегенинге ышанып барыргъа керек туююдю,– деди Заворыкин.

- Ашыкъма! Кишилигинги артда кѣргюзтюрсе. Сени сабийлеринг, юйдегинг узакъадыла. Была уа от ичине туюшуп къалгъандыла. Ангыларгъа керекди.

Нѣгерлеримден бир къауум къурап, ол тиширыу юйретген жол бла Коноплѣвну юйюне барыргъа дедим. Ахшам къарангысында, Комаровскийни да биргеме алып, жол устаны юйюне жанлап, эшигин къакъдыкъ. Бираздан, эшик ачылды да, киши ортасы болгъан бир тири кишичик чыкъды. Бизни соруубузгъа къысха жууап берди:

- Мен бу ишге кьатышыргъа сьоймейме,– деди ол таукел.
- Не кёп кюрешдик эсек да, темир жолчугъа айтханыбызны эт-
диралмадыкъ.

- Алай эсе, бизни бла тебире! – деп, ачууланды нёгерим.

Иш былай терк тюрленир деп эсибизде да жокъ эди. Олсагъат окъуна юйден жаулугъун башына атып бир тиширыу чыкъды да, акъ-
ырын сёлешди:

- Иерик тьойюлме! Муну немецлиле ёлтюрюп кьоярыкъдыла.

- Бу кьоркьакъ аланы кьолларына не хазна жетсин, ёлсе – бизни
кьолубуздан ёллюкдю! – деп кьычырды Анатолий.

Тиширыу, жаулукъ кьанаты бла кёзлерин сюрте:

- Ангыладым! Юсюне бир зат ала барайым,– деп, юйге кирди да,
кьысха жылы габарасын чыгъарды.

Жолда бара, биз анга Коноплёвдан не излеганибизни ангылат-
дыкъ.

***

Коноплёв, темир жолну айланч жеринде мина салыргъа керек
эди. Жол сакълаучуладан анга кьоркьуу жокъ эди. Немецлиле аны
эрттеден таный эдиле. Ышангылы адам эди.

Бизге жаланда минаны къалай саллыгъын ангылатхандан сора
иш кьалмагъан эди. Андан сора ол, минаны кьоюнуна букъдуруп, те-
мир жолну ызы бла кетди.

Къатлары бла ётюр тебирегенде, патрульла анга не эсе да бирле
айтдыла. Ол, алагъа жууап берип, жанлары бла кьаугъасыз ётдю да,
узагъыракъ кетип, темир жолну юсюне чёкдю. Бир кесекден, кёнче-
гин кьагъа, артха айланды. Бираздан а, мангылайындан терин сюрте,
аллыбызда сюелди.

- Туугъан жерими, халкъымы бек сюеме. Жаланда сабийчикле-
рима кьоркьама. Немецлиле итлелле, уллу-гитче деп айырмайдыла,
– деди ол. Бир кесекден, терлигин ангылагъанча: – Сиз не ючюн кю-
решенигизни ангылагъанма. Мен керекли жерде жанымы да аямам.
Жаланда кеси аллыма кьоймагъыз.

Ол кюн Коноплёвну жеринде кьояргъа оноулашдыкъ. Душман
эслемез эсе уа деген акъылгъа келишдик. Артда ол кеси ишини та-
плыгъына кёре оноу этер: бизге кьайтама десе – келир, юйюне тап
болса – кетер...

Ол бизни кёз туурабыздан ташайгъынчы окъуна, темир жолну
юйчюгюнден бир патруль чыкъды. Ары бла бери жюрюй кетип, ол
Коноплёв беш минут мындан алгъа мина салгъан жерде тохтады.

- Эшик жабылды,– деп шыбырдады Заворыкин.

- Ауузунгу кьыс! – деп ачууланды Зыков.

Гитлерчиле, бир бирлери бла сёлеше, ашыкъмай, артха, темир юйчюк таба къайтдыла. Радошковичи эл жанындан поездни жууукъ-лашхан тауушу эшитилди.

- Аха, итле, энди кёрейик! – дедим мен, кесими тыялмай. Минагъа баргъан жипни къыйырын къолума чулгъадым...

Кючлю атылыу хауаны булгъады. Вагонланы тешден кетген тауушлары тегерекни темир тауушха алдырдыла. Аланы кёкге атылгъан жилтинлери тегерекни жарытдыла. Юйчюкден жукъулары аязмай чыкъгъан къалауурла уа бизни автоматларыбызны окъларындан ажал тапдыла.

Танг жарып башлагъан эди. Биз, Семённу алайда къоюп, агъачны теренине кетдик. Мен бек артда бара эдим. Бир заманда бир жашырын келген аякъ тауушла эшитдим. Бир кесекчикге солуууму тыйып, тынгыладым. Керти да, не эсе да барды. Нёгерлериме белги бердим. Ала терекле артына букъдула. Бир кесекден жаяу жолчукъда эки жашчыкъ кёрюндюле. Аланы жууугъуракъ келме къоюп, сёлешдим. Артха туракъладыла. Сора аладан бири, узунуракъ кёрюне эди, таматаракъ да болур эди, акъбырын жууап берди:

- Биз кесибизникилебиз, къоркъмагъыз.

- Охо, биз къоркъур адамлагъа ушамайсыз,– дей, мен терек артындан чыкъдым. – Кимлесиз, къайры барасыз?

- Сизге! – деди экинчи жашчыкъ ашыгъышлы.

- Ол дегенигиз?

- Да сизге, партизанлагъа.

- Да бизни партизанла болгъаныбызны уа къайдан билесиз?– дей, Зыков ишекли къарады.

- Биз кесибиз билебиз. Биз сизни ызыгъыздан экинчи кюн айланабыз...

- Не за-ат?!

- Сиз эшелонну къалай аламан атдырдыгъыз! – деп, экинчи жашчыкъ бир кесек тирирек болуп сёлешди.

- Да сиз, жашла, кесигиз а кимлесиз? – деп сорду Комаровский.

Таматаракъ жаш ашыгъышлы ангылатды:

- Биз Минскденбиз, комсомолчулабыз. Бу жерледе «бандитле» бардыла. Кеслери да къаты кюрешедиле деп, фашистле хапар жайгъандыла. Аны эшитип, биз да кесибизни бери атып келгенбиз... Энди биринчи сизге тюбедик.

- Сиз тюнене ол къатынла бла сёлеше туруп, биз кенгден къарап тургъанбыз,– деп къошду экинчи жашчыкъ.

- Ма сейирлик! – деп, Зыков инбашларын жыйырды.– Сора андан бери бизге тюбемей нек айланасыз да?

- Чырмаргъа сюймегенден. Энди бизни кесигизге къошугъуз, тилейбиз.

- Ол дегенинг?– деп, мен сейир болдум.

- Башха амалыгъыз жокъду,– деди арыгъыракъ жашчыкъ. – Биз

сизни ызыгъыздан марап жюригенибизни айтдыкъ. Энди сиз бизни кыстап жиберсегиз, ким билсин, бизни фрицле тутуп, зорлукъ этип, сѣлешдирирге болурла. Сора партизанла комсомолчуланы агъачда кыюуп къалай кетерсиз!? – деп салдыла сѣзню.

- Бек тап тутхандыла, – деди Зыков, кѣз кыса.– Биз отрядха сабийлени алмаучубузну билмейми эдигиз?

- Сабийленими!– деди узун жаш, ёпкелеп.– Биз сабийле туююлбюз. Биз сизни ызыгъыздан марлап не заманлы айланабыз. Сиз а бизни жаланда бюгюн эслегенсиз... Тилейбиз, алыгъыз,– деп, манга бурулдула да, кѣзюме къарадыла. – Биз разведчикле неда связычыла болурбуз, сизге жарарбыз.

- Да, парторг, была айтханда магъана барды,– деп, Зыков ала жанлы болду. Алай бла жашланы отрядха алдыкъ.

Ардан келлик Семёну сакълагынчы, жашла бла иги шагъырей болдукъ. Узун жашчыкъны аты Володька Лопатик эди. Шахарда аны бек уллу юйюрю къалган эди. Экинчи жашны аты уа Лёнька Ляпич. Ала экиси да гитчеликден школда окъуна ахшы шуёхла эдиле. Къалай эсе да, экиси да базаргъа барганлай, Германиягъа ишлетирге деп, адамланы жыя турганлай, душманланы къолларына тюшгендиле. Кече бла ала бегитилип турган жерлеринден къачып къутулгандыла. Юйлерине келип, хапчукларын да алып, ахлулары бла саламлашып кетип бара, базарда аланы тутхан заманда Лопатикни къобузун сыйырган полицайны юйюне къайтып, аны да ахшы туююп, Минскден алай кетгенлерини хапарын айтдыла.

Заворыкин ингир алагъа тюбеширге айтхан жерибизге келди. Ол биз атдырган темир жолну юсюнден хапар айтды.

– Солдатлары бла офицерлери эм автомашиналары бла танклары болган 27 вагон тѣшден къуюлгандыла. Ёлгенле бек кѣпдюле, жаралыланы уа госпитальгъа ташып да бошаймайдыла. Минскден бир бронепоезд келип, тегерекге бир ненча кере атып, артха къайтып кетди. Немецлилеге бек уллу магъанасы болган жолну кесек жери бир къауум заманнга ишге жарамазча болганды, – деп, хапар айтды.

РЕСПУБЛИКАНЫ БИРИНЧИСИ

БАЙСОЛТАНЛАНЫ Алим

(1919-1943)

Таулары жашы - Балтиканы илячи-ни. Малкър халкъны айтхылыкъ уланы, Совет Союзну Жигити деген эм сыйлы, эм даражалы атха бизни республикадан бек биринчи тийишли болгъан батыр. Тенгизчи лётчик-истребитель, гвардияны капитаны Байсолтанланы Юсюпню жашы Алимге ол ат СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла 1942 жылда 23-чю октябрьде аталгъан эди. Андан аз алгъарагъ а ол Къзыл Байракъны ордени бла эки кере да саугъаланган эди.

Алим Аскер-тенгиз флотда 1937 жылдан башлап къуллукъ этгенди. Ол аскер буйрукъну толтурургъа 380 кере учанды, Ленинградны эм Эстонияны тийрелеринде гитлерчи аскерле жыйылгъан жерледе разведкада 27 кере болгъанды, 50 хауа сермешге къатышханды. Негерлерди бла бирге 21 самолётну, кеси жангыз а 10 фашист самолётну кюйдюргенди (8-син хауа сермешде, 2-син а жерде).

Бийик Малкърда туугъан ёхтем эм жигит жашны ахыр юю Балтика тенгизи болгъанды... Анга тюегл 24 жыл окъуна толмагъан эди...

Байсолтанланы Алим Чегем районну Янкой элинде туугъанды. Уллу юйюрге ёсгенди. Атасы Юсюп бла анасы Таужан жети сабий ёсдюргендиле: Сафар, Магомет, Алим, Исмайыл, Зулкърний, Узейир эм Марзият. Школдан сора Алим Нальчикде педучилищеде окъугъанды эм шахарда болгъан аэроклубха да жюрюгенди. Ызы бла Ейск шахарда аскер-тенгиз авиация училищеге киргенди. 1939 жылны ахырында уа аны Балтиканы истребительный авиаполкуна иедиле.

Нальчикде аэроклубда, Ейскде тенгиз авиациягъа лётчик-истребительле хазырлагъан училищеде окъугъанында да, Алим чөрчеклиги, ангылаулугъу, самолётну хар затын да билирге итиниюлюгю бла айырмалы болгъанды. «Бу керти да тау къушду», - деучю эдиле юйрениуледе аны учханына жерден къарагъан инструкторла.

Лейтенант чыны бла Байсолтанланы Алим аскер къуллугъун бардырлыкъ жерине келеди, эскадрильяда аны бла бирге учарыкъ жашла бла танышады. Жарыкъ кёллю таулу батыр мында кесине керти шуёхла да табады. Аскер юйрениуле уа къыстау бардырыладыла, жашланы усталыкъларынын ёсдюредиле. Кёп да бармай а Финляндия бла уруш

башланады. Финн урушда кёргюзтген кишилиги ючюн Алим Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланнганды. Ол заманда бу орден алай кёплеге берилмегенди.

Уруш башланьрны аллында Алим оруслу къыз Вера бла юйдегили болады. Ол Май районну Котляревская элинден эди. Ала Нальчикде педтехникумда окъугъанда танышхан эдиле. Алим хауа сермешде жоюлгъанда, аны жашы Валерийге жылдан бир кесек атлагъан эди. Ол да, атасыча, авиацияда къуллукъ этгенди. Авиацияны подполковнигиди, пенсиядады. Аны да эки жашы барды: Алим бла Вадим.

Уллу Ата журт урушну кезиуюнде Балтика тенгизни фашистлени суу башында, суу туюбюнде айланьучу кемелери толтурадыла. Ленинградны кёгюнде уа гитлерчи самолётланы гюрюлдеген тауушлары кече, кюн да тохтамайды. Алимге да немецлилени айырмалы лётчиклери бла урушну биринчи кюнлеринде окъуна туюбеширге туюшгенди. Урушну ал кезиуюнде фашист авиация хауада бийлик этгенлей тургъаны белгиледи. Жауну самолётлары, бизникиледен кёп болуп, аскерлерибизге уллу халеклик сала эдиле. Аны себепли Байсолтан улу жаяу аскерлеге болушургъа артыкъда бек суюгенди. Аны звеносу Перновдан Марьяногъа баргъан жолда душманны мотоциклле бла келген жюзге жууукъ офицерин бла солдатын къыргъанды.

Не тюрлю къыйын борчну буюрсала да, Алим аны толтурмай къоймагъанды. Фашист самолётла бизникиледен кёпмюдуле деп бир заманда къарамагъанды. Араларына кирип, къызыу сермешгенди.

Кюнлени биринде Байсолтан улу къуллукъ этген тенгиз авиация полкга Балтика флотну Аскер-Хауа Кючлерини командующиси генерал-лейтенант Самохин келеди. Полкну командирине картада бир точканы кёргюзтуп, былайгъа бек иги лётчикледен бирин жиберигиз дейди. «Фашист самолётла тургъан жерни суратха алдырыргъа керекди», - деп ангылатады.

Полкну командири, Байсолтан улуну чакъырып:

- Бу къыйын, къоркъуулу ишни сенден башха кимге ышаньргъа билмейме, - деди.

- Хар затны да тап этербиз, жолдаш командир, жарсымагъыз, - деп кетди Алим.

Ол душман аэродромну башындан билмей тургъанлай чыгып къалады. Самолётун иги да энишге туюшюруп, чархларын да бошлайды. Немецлиле совет истребитель алагъа кесинлей жесирге келген сунуп, атдырмайдыла. Таулу батыр а, аэродромну башында эки кере тегерек айланьп, немецли зенитчиклени да пулемёт бла атып, кёкге жумулуп кетеди. Аэродромну да суратха алдырып! Экинчи кюн а бизни бомбардировщиклерибиз фашист аэродромну чач-тук этедиле.

Алим 4-чю гвардейский авиаполкда къуллукъ этеди, кеси да 3-чю эскадрильяны командирини заместители болуп. Кертилиги, адамлыгъы, батырлыгъы ючюн аны нёгерлери бек суюгендиле, бек ышаннгандыла. Ленинград фронтда авиация бёлюмлени арасында гвардиячы деген атны Байсолтанланы Алим къуллукъ этген полк би-

ринчиледен болуп алганды. Алим эм аны нёгерлери - украинлыла Пётр Бринько бла Алексей Антоненко, дюгерли Геннадий Цокалов, орусла Михаил Васильев эм башхала хауа сермешледе бир бирлерин туугъан къарындашлача къоруулагъандыла. Артда аланы барысына да Совет Союзну Жигити деген ат аталганды.

...Бюгюн самолётла учмайдыла. Лётчикле, техникле, алайда аскер къуллукъларын бардыргъан башхала бирер зат бла жубанадыла. Алим а юйюне письмо жазады: «Багъалы анам! Сени письмонгу алдым, сау-эсен болгъаныгъызгъа къууандым. Мени да жокъду хатам. Жауну самолётларын агъызама. Тенгизни башында учханыма къоркъгъанын-гы билеме. Жарсыма, анам, бир зат да болмаз. Жигит жашла бардыла биргеме.

Мен да санга бек тансыкъ болгъанма. Къоншуда, тийреде адам-ланы, тауларыбызны кёрюрге термилеме. Не этериксе, заман алайды. Эшта, гитлерчи малгъунла ууатылгъынчы, сизни кёраллыкъ болмам. Сау-саламат тюбешейик. Сени Алиминг».

Байсолтан улу письмосун бошагъаны бла аны штабха чакъыр-гъанлары тенг болду. Полкнуну командириден энчи буйрукъ алып, ол кесини къаууму бла душманла таба учду. Гитлерни къара чаукалары уа, «мессерле» да «юнкерслени» къоруулай, бизни аэродромубузгъа келе эдиле. Бийик кёкню кенглигинде къаты уруш башланады. Алда келген бомбардировщикни Алим агъызады. Тенглери да юч самолётну кюйдюредиле. Сау къалгъан немециле кеслериникиле жанына къачадыла. Бизникиле уа сермешден къоранчсыз чыгъадыла, эки самолётубузгъа душман заран салгъанларын айтмасакъ.

Кесини аскер ишлерини юсюнден Байсолтанланы Алим былай жазгъанды: «Авиацияда 1937 жылдан бериме. Акъ финнле бла къазауат этгенме. Ата журт урушну биринчи кюннуден бери фронтдама. Фашистлени жаяу эм атлы аскерлерине, окъ топлары болгъан жерлеге чабыууллукъ этгенме. Кемелерин суу тюбюне батдыргъанма, самолётларын агъызгъанма. Мени истребителими да кюйдюргендиле. Жана тургъан самолётдан секиргенме. Кесими ёллюк суннган эдим. Кёресиз да, саппа-саума! Гитлерчиле бизни абызырарыбызны, кёлсюзлюк эте-рибизни сакълай эдиле. Алай жау муратына жетмеди.

Ким чыдаса, хорлам аныккы боллугъун эсибизде тутабыз. Ата журтубузну чыдамлыгъы хар бирибизни къатылыгъыбыздан, батырлыгъыбыздан къуралады. Биз а чынтты жигитлеча сермеширге керекбиз! Ёлмуден къоркъмай, алай сермеширге! Къаныбызны-жаныбызны аямай!

Дагъыда бир затны юсюнден. Бек къыйын кезиуледе звенобуз къаты биригирге керекди. Алайсыз биз борчубузну толтураллыкъ туйюлбюз. Биреу - барыбыз ючюн, барыбыз да - биреу ючюн! Ол бизни жоругъубузду».

...Фашист самолётла, сатыр-сатыр тизилип, бизникиле орналгъан жанына ашыгъадыла. Алимни звеносу къара къузгъунланы алларына чыгъады. Аны оюму былайды: «Душман авиацияны фронтну чегин-

ден ётдюрмезге! Жаяу аскерлерибизни, аэродромубузну башларындан бомбала тёкдюрмезге!»

Жууукълашхандан сора Байсолтан улу алда келген «мессерге» чабады. Гитлерчиге тутхан жолун тюрлендиртеди, манёвр этип башлайды. Алим аны ызындан кыыстау болады. Немецли лётчик пулемётдан, топдан да атады. Алим да кесин илишаннга алдырмайды, ары-бери бурула, ёрге уча, энишгерек тюше, хар тюрлю фигураланы эте, душманнга хорлатмазгъа кюрешеди. Фашист, ызындан кыуугъан совет лётчикден кыутулур мурадта, энишге кетип башлайды. Сора, жангъыдан ёрге кётюрюле келип, ёз аэродромлары таба тебирейди. Эштада, ол совет асны кеслерине элтип, жангыз истребительни тынч агъызыргъа итине болур эди. Алим терк окъуна аны юсуне чабады. Ол жиберген топ окъла душман машинаны «быдырына» тиедиле... Самолёт, къара тютюн этип, энишге кетеди. Гитлерчиле, бомбаларын кыйры болса да тётюп, ызларына къачадыла.

Голубев Василийни эскадрильясы кёп хауа сермешлеге кыатышханды. Эм алгъа ол кеси, аны ызындан а Алим бара эди. Ала, бирлешип, кёп кере бирге бардыргъандыла атакаларын. Душман самолётланы тизгинлерин буза, бирин кюйдюре, башхасын жаралы эте... Алим а командирни кёз туурадан кетермей эди. Аллай сермешледен биринде юч самолёт Голубевни ызындан тюшгенлерин эслейди. Алда самолётну ызындан болуп, Алим аны къара тютюнюн бардырады. Ол кезиуде Голубев, кеси да бирин агъызып, Байсолтан улугъа:

- Алим, энди мени кыоруулагъанынгы кыой да, тап тюшгенинги ат! - деп билдирди. Буйрукъ башхалагъа да берилди.

Бу сермешде жауну онюч самолётун агъыздыла. Эскадрилья кесини аэродромуна кыоранчсыз кыайтды. Полкнуну командованиясы уа Голубев Василийни, Байсолтанланы Алимни, Кожанов Пётрну кыыралыбызны бек сыйлы саугъасына кёргюзтдю. Бир эскадрильядан бир жолгъа ючеуленнге берилген эди Совет Союзну Жигити деген бек бийик эм сыйлы ат.

1943 жылда июнь айда уа госпитальдан чыкыгъандан сора Байсолтанланы Алим кёкюрегинде Алтын Жулдузу бла, туугъан эли Яникойгъа кыысха отпускга келеди. Анга чынты Жигитгеча тубейдиле. Кыалай кыууана эди, кыалай ёхтемлене эди миллети айтхылыкъ Жигити бла! Алим а, анасына СССР-ни Баш Советини Президиумуну Грамотасын бере:

- Бу мени саугъамды санга урушдан, анам. Муну, тас этмей, иги сакъла. Ол заманда санга бир заманда да, бир киши да тиймез. Бу мени Совет Союзну Жигити деген сыйлы атым болгъанына шагъатлыкъ этген грамотады, - деди.

Билеми эди батыр, таза жүреккли Алим, аны халкына келлик къара кюнню? Къара чёпге тюшген миллетлени эшитген а болур эди ансы, анасына грамотасын бере, алай айтмаз эди. Ийнана эди алыкъа аны жаш жүреги кыыралны Жигитини анасына киши базынып тиймез деп... Жигитни миллетин кыаралап, дуняда эшитилмеген зорлукъ

сынатырла деп. Ол ийнаныуу бла кетди фронтха. Арадан юч ай да озгунчу ёллюгюн да билмей...

Ол кёп жигитлик этгенди, урушда, биргесине учхан лётчикле кёп кере шагъат болгъандыла аны батырлыгына. Газетледе да жазгъандыла малкъарлы лётчикни юсюнден.

Нёгерлери анга кеслеринеча ышангандыла, уллу хурмет этгендиле. 24 жылы толмагъанлыкъга, Алим кёплеге юлгю эди. Ол Ханкону, Таллинни, Ленинградны, Кронштадтны, Балтий тенгизни башларында уруш этгенди. Немец лётчикле аны кёкде олсагъатдан таный эдиле. «Байсултанов кёкдеди!» - деп, юч кере къатлап билдире эдиле ала бир бирлерине. Андан асыры кьоркъгъандан. 1968 жылда Яникойгъа келгенде айта эди ол хапарны Василий Голубев.

...1943 жылны 23 сентябрини кюню бир да болмагъанча ариу кюн эди. Чууакъ кёк жюрекни кьууандырады. Байсолтан улу учаргъа хазыр болуп тургъан жангы истребительни къатына келди. Дагъыда юч «ЛА-5» учаргъа буйрукъ сакълай эдиле. Алим энди боллукъ сермешни къалай бардырыргъа кереклисини юсюнден сагъыш этеди...

Ол кезиуде учаргъа буйрукъ бериледи. Къарап-къарагъынчы самолётла кёкге кётюрюлдюле. Гитлерчиле бизникиледен талай кереге кёп эдиле. Къазауат этмей жанларгъа уа онг жокъ.

- Хазырланыгъыз! - деп буюрду Байсолтан улу нёгерлерине. - «Сокол», ызымдан кел! - деди кесини нёгерине уа.

Ала душман самолётлагъа бетден-бетге жууукълашдыла. Алим башхаладан ёхтемирек келген немецлини алды илишаннга. Ол, жанып, тенгизге ташайды. Бу бир жанына болуп, башха самолётха чабар умут этгенлей, башында булутчукъну ичинден эки самолёт чыгъып, аны таба чапдыла. Ызындан келген тенги бла ала таба бармасала, болум къыйыннга кетерин ангылап, бурулуп къарады. Аны кьоруулагъан лётчикни фашист самолётла бла жан къазауат этгенин эследи. Байсолтан улу болушлукъсуз къалгъанын ангылады. Ол кезиуде жан-жанындан жетдиле. Алим башындан келгенледен бирин агъызды. Алай кесини самолётуну моторуна да окъ тийди. Жана башлады. От кабинагъа да жетди. Алим ахыр кючюн, усталыгъын салып, топ огъу тауусулгунчу къазауат этди. Кийимлери кюйюп, самолёт да бу айтханны этмей башлагъанында, жаралы лётчик истребительин жууугъуракъ келген фашист самолётну юсюне бурду. Эки машина да, бир бирине тийип, хауада чач-тюк болдула... Тауланы жигит уланын Балтика тенгизи жутду... Болушургъа келген лётчикле уа бираз кечикдиле...

Сентябръни ахыр кюнлеринден биринде Яникойда Байсолтанланы Юсюпню юйюне экеулен келдиле - граждан кийимлери бла. Кьолларында сумкалары да бар - анда уа Алимни кийимлери... Малкъар батыры, республиканы биринчи Жигити, сермешде къалай жоюлгъаныны юсюнден хапарны да ала айтдыла. Арбаз къарангы, такъыр да болду... Анасыны кёзлери уа жилямукъладан зат да кёрмей эдиле...

Жарым жыл да озгунчу уа, битеу малкъар халкъ бла бирге Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алимни атасы бла анасы тёрт акъ-

ылбалыкъ болмагъан сабийлери бла сюргонню зорлугъун сынадыла. Батырланы да батыры Алимни, фронтда фашистле бла сермешген къарындашы Сафар, алача башха жигит таулу жашларыбыз а узакъда эдиле, урушда... Алимни насыбы да болур эди ол артыкълыкны кѳрмегени... Урушдан къайтхан жигит солдатла, офицерле, кѳкюреклери уруш саугъаладан толуп тургъанлай, «спецпереселенецле» болгъан эдиле. Фашистлени сермешледе хорлагъанла, топ окъларын сууутханла Орта Азияда ачыудан ѳле эдиле, тюзлюк ѳлген къыралда...

Байсолтанланы Алимге аталгъан назмула, жырла да кѳпдюле. Аны юсюнден китапла да жазылгъандыла: Занкишиланы Хусейнни «Сын гор - сокол Балтики», Мызыланы Таубийни «Алим Байсолтанов - легенда Балтики», Гуртуланы Салихни «Алим Байсолтанов» деген поэмасы...

Боташланы Иссаны Байсолтанланы Алимге аталгъан бу назмусу уа халкъ жыргъа айланып къалгъанды:

*Сабийлигинден сен бийиклени
Суююп ѳсгененг таулада,
Сен къыралынгы къушу болгъаненг,
Уча эдинг бурутлада.
Сен ѳлюрме деп къоркъа билмеген
Бир батыр лѳтчик болгъаненг.
Къыралыбызгъа душманны иймей,
Къурч къала кибик тургъаненг.
Совет лѳтчикле, тау къушла кибик,
Кѳк бийигинде учханда,
Фашист лѳтчикле къача эдиле,
Алим ызларындан болгъанда.
Жигитлигинг, батырлыгъынг, Алим,
Битеу къыралгъа айтылгъанд,
Балтий тенгизи сени жутса да,
Атынг халкъынг бла къалгъанд.
Къыралыбызны душмандан сакълай,
Бергененг батыр жанынгы.
Жырларыбызда жашарса, Алим,
Унутмазбыз биз атынгы.*

МЫЗЫЛАНЫ Таубий.

ОДЕССАГЪА БИРИНЧИ КИРГЕН

УММАЙЛАНЫ Мухажир

(1922-1948)

Ол жаланда жыйырма алты жыл жа-шагъанды. Алай аны ол кысха ёмюрчюгю окъуна зауукъ жашау дегенден кери эди. Тёрт жылы - уруш ёртенинде, ызы бла да - ыспассызлыкъ, кёчгюнчюлюк учуз-лугъу... Окъ жаралары жана тургъан, анга уа зорлукъ, артыкълыкъ азабы да къо-шулуп, ачыудан жүреги жарылып ёлген Жигит таулу. Гитлерчиледен шахарланы, эллени азатлагъа керек болгъанда, гвар-дияны тамата лейтенанты Уммайланы Мухажирге, аны ротасына да къор бола келип, жалгъан дау бла малкъар халкъны репрессиягъа къалдыргъанларында уа, аны этген жигитлигин, кыйынын да сыйырып,

урлап кюрешгенлеге сюдю бир Аллах кесиди...

Эртте-кеч болса да, тюзлюк тохташдырылмай къалмайды. СССР-ни биринчи Президенти Михаил Горбачёвну Указы бла Уммайланы Махаметгерийни жашы Мухажирге Совет Союзну Жигити деген ат аталгъанды (ёлгенден сора).

Къырал башчысы М. Горбачёвну Мухажирни эгечи Байханатха жиберген алгъышлау къагъытында былай айтылады:

«Хурметли Байханат Магометгериевна! Сени къарындашынг Мухажирге Уллу Ата журт урушну кезиуонде командованияны буйругъун жетишимли толтургъаны, урушда этген кишилиги эм батырлыгъы ючюн Совет Социалист Республикаланы Союзуну Пре-зидентини 1990 жылда 5-чи майда Указы бла Совет Союзну Жигити деген ат аталгъанды.

Совет халкъны Уллу Хорламыны 45-жыллыгъы бла алгъышлай-ма!

Сени саулукълу, насыплы болурунгу, суйген къыралыбызны кючлеуде этген муратынга жетеринги суйгеними билдиреме.

Санга хурмет бла Совет Социалист Республикаланы Союзуну Президенти М. Горбачёв.

1990 жылда 7-чи майда».

1990 жылда 15-чи майда уа, 46 жыл озгъандан сора, Огъары Малкъарда Уммайланы Мухажирге эсгертме салынырыкъ жерге таш орнатыугъа аталгъан митинг болгъанды. Мухажирни иги таныгъан эллилери, Нальчик шахардан эм Украинаны Чертков шахарындан келген къонакъла да аны юсюнден кёп ариу сёз айтхандыла.

Бир талай жылны Огъары Малкъар эл Советни председатели

болуп ишлеген Улбашланы Сафият (жаннетли болсун) Мухажирни 3-чю, 4-чю класслада окъутханды. «Билим алыргъа суйген, фахмулу жашчыкъ болуучу эди», - деп эсгере эди ол.

Ким билсин, фашист Германия бла къанлы къазауатха кирирге тюшмесе, Мухажир алакат математик (школда ол предметни бек суйгенин айтадыла) неда аты айтылган назмучу болургъа да болур эди. Аны уллу хунерине 1945 жылны май айында жазылган «Ышан Аллахха» деген назмусу да шагъатлыкъ этеди:

*.. Аллахны, адамны танымагъан ит,
Ай, Сталин, сен ёчюлгюн!..
Къарачай-малкъар халкъны не ючюн
Къызыл къум тюзге кёчюрдюнг?!
Ачыу кюйдюрген ташлагъа эрий,
Жиляп-жарылып къалама.
«Къоркъма, биз энтта къайтырбыз бери», -
Дей, ташла сылай барама...*

Назмуну жазылган жылына кёре, Мухажир, уруш бошалгъандан сора, туугъан элине - Огъары Малкъаргъа келгенди. Къуругъан журтуна, кёзкёрмезге сюрюлген халкъына жарсыуун, бу зорлукъгъа, законсузлукъгъа ачыуун назму тизгинлеге салгъанды. «Туугъан журт ючюн!», «Сталин ючюн!» деп, тёрт жылны ичинде кюн сайын атакагъа баргъан, ёшюню орденледен толгъан офицерни орунуна кесигизни салсагъыз, ол заманда ангылашынырыкъды аны жюрегини къалай кюйгени. Къыралын къоруулай жан атып, къан тёгюп айланган солдат кишиге да керек болмай къалады. Аны жюреги къалай эзилеп жашагъанын киши эслерге суймей эди.

Ол угъай эсенг, урушну жаланда кинода кёрген, аскер къуллукъ не болгъанын да билмеген комендантла кеслеринден эсе уллу чынлары болгъан кёчгюнчю офицерлени ыспассыз этерден къалмай эдиле. Сёз ючюн, Акмолинск шахарда кичи лейтенант чынлы бир комендант малкъарлы майорну инбашларындан погонларын жыртып алгъан эди. Къалай тёзерге боллукъ эди анга?! Майор керохуну битеу окъларын ол комендантны юсюне къуйгъан эди... Мухажирни да ёлген кюнюню аллында кюн аяусуздан бир комендантны тюйген хапарын айтадыла. Андан сора, кёлю бузулуп, къаны къайнап, ёпкесинде жарасы ачылгъанды - анда топ окъ жаркъа къалып тура эди. Къанын тыялмагъандыла...

Туугъан журтун къанын-жанын аямай къорулагъан офицер Къазахстанда жер юйчюкде жашайды. Юй ишлеб' а башлагъан эди. Аны битдиргенлей, къатын алыргъа эди умуту. Не медет...

Аны къадарыны юсюнден сагъыш эте, «Къызчыкъ» деген назмусун окъусанг, кёлюнг толмай къаллыкъ тюйюлдю. Баям, суйген къызына атагъан болур эди. Ма аны бир ненча тёртизгини:

*Къозгъама мени, ариу жан,
Жапынга къурман болайым.
Кимде туууп ёсгенинги
Къонишуларынга сорайым.
Къозгъама мени, ариу жан,
Кече тынчлыгъымы алгъанса,
Лакъырда эте, ойнай-кюле,
Борбайларымы къыйгъанса.
Жюрекчигинги билдирчи –
Жаз келечиси келгенлей.
Мени жюрегим ачылды,
Къол жаулугъунгу бергенлей.
Былай ариу нек кёрюндюнг,
Айгъа кёгюрчюн къоннганлай?
Элинге барып къаллыкъма,
Саулугъум иги болгъанлай.*

Къазауатда адамлары мингле бла къырылгъанларын кёрген, уруш жолларында кёп душманны къанын тёкген, кеси къаны да тёгюлген аскерчини суймекликни юсюнден алай ариу жазгъанына сейир этесе. Жюреги къатмагъанына, не тюрлю болумда да адамлай къалгъанына.

Гитлерчи фашизмни ууатыугъа, Хорламны кюнюн келтириуге салгъан уллу къыйынына сау заманында эс бурулмай къалгъанына Мухажирни жюреги къалай кюйгенин биз билмейбиз. Ол урушда этген жигитлигини юсюнден хапар айтыргъа суймегенди, чынты эр кишича, аскерчица, Туугъан журтуну аллында кесини борчун толтургъаннга санап къойгъанды. Уммай улуну таныгъанла: «Мухажир бет-къол жууаргъа кёлегин тешгенде кёрюочю эдик: этини табы асыры кёпден, бармакъ басар жери жокъ эди», - деучюдюле. Баям, таулу жаш гитлерчиле бла сюнгю урушха кёп кере кирген болур эди. «Сюнгю уруш» дегенлигибизге, кезиуледе ушкок, автомат къалакъланы, керох сапланы, бичакъланы, тап, сапёр жугарчыкъланы да хайырлангандыла. Уммай улуча командирлеге «окопный офицер» дегендиле. Мухажир керти да чынты офицер болгъанды. Хар заманда да ол ротасыны аллында кеси баргъанды, душманны траншейлерине биринчи болуп киргенди. Ненча кере жаралы болгъанын ол, эштада, кеси окъуна айталлыкъ болмаз эди.

Гвардияны тамата лейтенанты, бу чырайлы жашны ёшюнюнде Ата журт урушну, Александр Невскийни, Къызыл Байракъны орденлери, «За отвагу» майдалы жылтырай эдиле. Кертисин айтханда, «За отвагу» деген майдал солдат саугъагъа саналады. Алай аны бла офицерлени да саугъалагъандыла - эм жигитлерин сайлап. Мухажир да биринчи саугъасын - ол майдалын - бек сыйлы кёргенди.

Жыйырмажыллыкъ командирни саугъалау къагъытларындан биринде быллай жазу барды: «Привольный элни къатында «1630»

бийкликни алыр ючюн фашистле бла сермешде Уммайланы Мухажир уллу кишилик эм жигитлик юлгюсюн кёргюзтгенди, не тюрлю кыйын болумда да аскер бөлүмге башчылык этерге кьолундан келгинин ачыклаганды».

1943 жылны сегизинчи майында Мухажир солдатлары бла бирге кьуршоуга тюшеди. Аланы юслерине фашист танкла, ызларындан а автоматчыла тебирейдиле. Ол кюн гитлерчиле атакага беш кере кётюрюледиле. Хар жол сайын Мухажирни солдатлары, душманнга уллу кьоранч сала, аны артха айландырадыла. Мухажир кеси да ротасын контратакага төрт кере элтеди. Алайда рота жүзге жууукь фашистни кырады, бир ненча танкны кюйдюреди. Хар замандача, сермешни бек кыйын жерине Мухажир кеси кире эди. Аны автомат окьларындан кёп фашист жоюлады. Ол кюн алайда этген жигитлиги ючюн Уммайланы Мухажир Къызыл Байракны ордени бла саугьаланады.

...Совет аскерле, кюйсюз душманны ууата, хар сахар, хар эл ючюн кёп кьан төге, алга барадыла. Ала бла бирге Мухажирни ротасы да. Къызыл Байракны, Суворовну, Богдан Хмельницкийни орденлери бла саугьаланган 59-чу гвардиячы жаяу аскер дивизия Краматорск сахар ючюн кызыу сермешлени башлайды. Гитлерчиле анда кьаты бегинип тохтаган эдиле. Душманны эки жаяу аскер ротасы Мухажирни солдатларына чабыууллукь этедиле, миномётладан кючлю от ачадыла. Уммай улу, жаралы болганына да кьарамай, станковый пулемётну артына кеси тохтап, гитлерчилеге окь жаудурады. Немецчилени эки ротасындан хазна адам кьалмайды. Дивизияга «Краматорский» деген сыйлы ат аталады, бизни солдатларыбыздан бла офицерлерибизден кёпле орденле эм майдалла бла саугьаланадыла. Мухажирни саугьаларына уа Ата журт урушну биринчи даражалы ордени кьошулады.

Биз Ата журт урушну тарыхындан билгенликден, Одессаны кьоруулаган совет аскерчиле кеслерини жигитликлери эм чыдамлыклары бла дунияны сейирсиндиргендиле. Немец-фашист аскерле бу Къара тенгиз портну алалмай бир ненча айны кюрешгендиле. Бермез ючюн да бек кьаты сюелгендиле. Бу сахарны азатлаган аскерлени намысларына Москвада салют берилгенди. Алай анга кесини ротасы бла биринчи болуп кирген гвардиячы офицерни аты не Совинформбюронун билдириулеринде неда газетледе сагьынылмаганды. Ол - Уммайланы Мухажир эди, ёмюрледен бери жашап келген жеринден зор бла кысталган халкыны жашы.

Кертиди, аны Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтген эдиле. Былайда Мухажирни командирлерине дау этер жерибиз жокьду. Алай ол «бешинчи графа» уа таулу жашны кыралны бек уллу саугьасына - Алтын Жулдузга – жолун кесген эди...

1965 жылда журналистле Ностуланы Магомет бла Гадийланы Ибрахим, Уммайланы Мухажирни юсюнден материалла табарга болушурун тилеп, «Коммунизмге жол» («Заман») газетни атындан

СССР-ни Къоруулау министерствосуна кягъыт жазадыла. Андан а быллай жууап келеди:

«1944 жылда 10-чу апрельде Одесса шахар ючюн сермешледе жаяу аскер ротаны командири гвардияны тамата лейтенанты Уммайлары Мухажир болмагъанча уллу жигитлик этгенди. Одессаны къатында душман контратакагъа кётюрюлген эди. Уммай улу, ротагъа башчылыкъ эте, гитлерчилени юч атакаларын тыйгъанды. Андан сора уа ротасын алгъа элтгенди эм шахарны кыйырына биринчи болуп киргенди. Сюнгю урушда Мухажир кеси 18 фашистни ёлтюргенди, аны ротасы уа 200 гитлерчи солдатны бла офицерни кыргъанды. Немецчилени онусун жесирге алгъанды, кёп сауутун сыйыргъанды. Душманны ызындан сюре, Уммай улу Одесса шахарны ортасына жетгенди эм кесини ротасы бла бирге дагъыда жюз немецли солдатны бла офицерни кыргъанды.»

Ибрахим бла Магомет бек ахшы иш этген эдиле. Ала жазмаса-ла, ким биледи, Мухажирни Жигитге кёргюзтюлген кягъытлары бюгюн да Къоруулау министрствону архивини тапкаларында саргъалып турургъа болур эдиле. Москвадан келген жууапны ала Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советини Президиумуну ол замандагъы Председатели Уяналаны Чомайгъа кёргюзтгендиле. Ол иш бла ара шахаргъа баргъанында, Чомай Уммайлары Мухажирни юсюнде тюзлюкню тохташдыргъа болушурун СССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели Микояндан тилегенди. Ол а: «Бир жигитлик ючюн эки саугъа берилмейди», - деп кьойгъан эди. Мухажирге Алтын Жулдузун орунуна Александр Невскийни орденин берген эдиле.

Уммайлары Мухажирге Совет Союзну Жигити деген ат аталгъынчы, дагъыда жыйырма бла беш жыл озады. Битеу да уа - 46 жыл.

Мухажирни Алтын Жулдузун кёкюрегине тагъар насыбы тутмагъан эди. Алай малкъар халкъны жигит уланыны аты уа ёлюм-сюзю.

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий.

«Совет Союзну Жигити» деген сыйлы атха кёргюзтюлген таулулары тизмесини чеги ахырына дери тохташмагъанды, Геттуулары Максимни, Уянлары Мазанны бу сыйлы атха кёргюзтюлген кягъытларын кёргенле бардыла.

Быллай адамлары юслеринден билгенле бар эселе, тилеригибиз: аланы юслеринден жазыгъыз, унутулмасын жигитлик!

«СОВЕТ СОЮЗНУ ЖИГИТИ»
ДЕГЕН СЫЙЛЫ АТХА КЁРГЮЗТЮЛГЕН ТАУЛУЛА

**БАБАЛАНЫ
ТАУКЪАННЫ ЖАШЫ
МАГОМЕТ**

Магомет 115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизияны къауумуна 1941 жылда кеси ыразылыгъы бла къошулганды. Ростов областны Уллу Мартыновка элинде, Къалмукъда Цаган-Нур деген жерде, Сарпа кёлно жагъасында, Котельниковда гитлерчи уучлаучулагъа къажар сермешледе кесини жигитлигин эрча кёргюзтгенди. Сталинградны къоруулауда да нёгерлерине юлгюлю болганды.

Къаты сермешледен биринде Бабаланы Магомет кеси душманны жети солдатын гунч этгени белгилиди архив документледе.

Бир затдан къоркъа билмеген уста тасхачы (разведчик) кичи лейтенант Бабаланы Магомет Берлинге жетерге бир ненча кюн къалганды, 1945 жылда апрель айны ахырында душман огъу юзгенди аны жашаун.

Ол Къызыл Жулдузну ордени бла, Ата журт урушну 2-чи даражалы ордени бла, «За отвагу», «За оборону Сталинграда», «За освобождение Варшавы» деген майдалла бла саугъаланнганды.

Бабаланы Таукъанны жашы Магомет Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлгенди. Кёчгюнчю халкъны адамы болганы себепли берилмегенди ол ат анга.

**ДАУУТЛАНЫ
ЗУЛКЪАРНИЙНИ ЖАШЫ
МАХТИ**

Дауутланы Махти 1922 жылда Акъ-Сууда тууганды. Аскерде пулемётчик болганды. 1941 жылда кюз артында ол уруш баргъан жерде кеслерин тапсызла жюрютген аскерчилени халларын жаратмагъанын ангылатханында, ала мынга от ачадыла. Махти уа кёзню жумуп-ачхан заманы ичине пулемёту бла аланы бирин кьоймай тунчукъдурады. Ол кишилиги ючюн Къызыл Жулдузну ордени бла саугъаланнганды.

1942 жылда 2-чи февральда Махти, душманла бла сермешде таза жигитлик этип, кеси 30 фашистни дуниядан гунч этеди. Аны Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтедиле. Алай, ёлгенинден сора, аны Ленинни ордени бла саугъалау бла чекленедиле.

ЗАЛИЙХАНЛАНЫ КЪАНШАУНУ ЖАШЫ МАГОМЕТ

Залийхан улу 115-чи атлы аскер дивизияны 316 полкуну тасхачы бѳломюне командирлик этгенди. Совет аскерчини кертчилигине 1942 жылда 29-чу июльда Донну Уллу Мартыновка элинде Сал сууну жагъасында ант этгенди. Ётюр эм оюмлу таулу жаш кесине буюрулган аскер борчун ким да ыспас этерча, айыпсыз толтурганды хар заманда.

Москва тийресинде ауур жаралы болуп, госпитальгъа тюшеди. Иги болганлай, кесини аскер бѳломюне къайтады. Ол Днепр, Одер сууладан ётген заманларында, Орш, Смоленск, Минск, Молодченко, Восточная Пруссия, Белосток шахарла ючюн сермешледе жигитлени санында болганды. 1945 жылда Берлинни кьолгъа этгенледен бирлери болган эди Залийхан улу Магоммет. Хорлауну кюнюне уа Прагада тюбегенди.

1944 жылда Магоммет Каншауович Совет Союзну Жигити деген атха кѳргюзтѳлгенди. Халкы кѳчгюнчюлюк сынаганы себепли, бермегендиле ол сыйлы атны.

Залийханланы Магоммет Къызыл Байракны, Къызыл Жулдузну орденлери бла, «За отвагу», «За оборону Сталинграда», «За взятие Берлина», «За победу над Германией в Великой Отечественной Войне 1941-1945 гг.» деген майдалла бла саугъаланнганды.

ЗОКАЛАНЫ ХАДЖИМУРЗАНЫ ЖАШЫ КЪОНАКЪБИЙ

Зокаланы Къонакъбий Элбрус районну Лашкута элинден эди. Къызыл Аскерге 1939 жылда чакъырылганды, Восточный Пруссияда, Ржевде, Вязьмада душман бла бек къаты сермешлеге къатышханды. 1944 жылда июнь айда Осула деген элде ауур жаралы болганында да, уруш отундан кетмегенди. Къонакъбий ол сермешде гитлерчиледен онусун ёлтюргенди, аланы эки танкларын кюйдюргенди, юч жерде жашыртын халда от жаудуруп турган пулемѳтчуларын гунч этгенди.

1945 жылда Зока улу дагъыда бир жигитлик этгенди. 240-чы танк бригаданы 2-чи батареяны командири гвардия капитан Зокаланы

Къонакъбий Левиц элде кесини нёгерлери бла бирге душманны беш танкын кюйдюрюп, кёп адамын да кырып, ол элни къолгъа этгенди. Алайда ауур жаралы да болады таулу жаш.

Зока улу урушда этген жигитликлери ючюн Къызыл Жулдузну, Къызыл Байракъны, Ата журт урушну орденлери бла сауғаланганды.

Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлюп, аны уа алмай къалганды.

КЪУДАЙЛАНЫ ГЕРГЪОКЪНУ ЖАШЫ ШАМСУДИН

Къудайланы Шамсудин Кёнденлен элде туугъанды. Ата журт урушка кеси ыразылыгы бла кетгенди. Бу сейирлик, иги адамны уруш жоллары халкъгъа эрттеден белгилидиде. Аны жигитлигини юсюнден аскер газетле, ара газетле да кёп кере жазгъандыла. Ол урушну заманында Къызыл Байракъны ордени бла, «За отвагу» майдал бла эки кере сауғаланганды, «За оборону Сталинграда», «За победу над Германией» деген майдалланы да алгъанды.

Ата журт урушну 2-чи даражалы ордени бла да сауғаланганды.

Урушда этген жигитлиги ючюн Кишинёв шахарны сыйлы инсаны деген атха тийишли болгъанды. Днепропетровскде Рокоссовский атлы музейде Къудайланы Шамсудинни сураты сакъланады. Аны къатында быллай жазыу барды: «Кудаев Шамсудин Гергокович – Герой Советско-го Союза».

Нек берилмеди ол сыйлы сауға иесине?

Къудайланы Шамсудин «Великой Победы» деген орденни алгъан биринчи таулуду.

КЪАДЫРЛАНЫ ЦИЦИУНУ ЖАШЫ МУХАЖИР

Къадырланы Мухажир 1911 жылда Къашхатауда туугъанды. 1931 жылда ол Север-Кавказ аскер округну 10-чу атлы аскер дивизиясыны 77-чи полкуну курсанты эди. 1932 жылда Мухажир Ейск шахарда аскертенгиз лётчиклени хазырлагъан Сталин атлы школгъа тюшеди окъургъа. Андан лейтенант чын алып чыгъады.

Андан сора Мухажир Бакуда къуллукъ этип турады. 1939 жылда ол 60 лётчик-истребительлени къауумунда Халкин-Голда къаты урушлада кесин жигит оюмлу командирча танытханды. Капитан Къадыр улу

Мухажир Уллу Ата журт урушда - Донну жагъаларында, Батайскде да уллу кишиликти этгенди душманны ууатыуда. Бизни лётчиклерибиз, ол санда Къадыр улу 1942 жылда 28-чи июлда душманны 13 танкын жокъ этгенди. Армавир тийресинде уа фашистлени 118 танкларын бла 460 автомашиналарын кюйдюргенди.

Къадыр улуну урушда кёргюзтген кишилиги, командир къадарында билимине, фахмусуна, оюмлулугъуна уллу багъа бичип, Совет Союзну Жигити деген атха тийишли кёргенди. Алгъан а этмегенди.

КЮЧМЕЗЛАНЫ ЮСЮПНЮ ЖАШЫ АБДУЛЛА

Кючмезланы Абдулла 1920 жылда Акъ-Суу элде туугъанды. Новороссийск ючюн баргъан сермешледе от жорекли таулу жаш кишилигин кёргюзтгенди. Ол жол Абдулла Ата журт урушну ордени бла саугъаланганды.

1943 жылда 1-чи ноябрьде 6-чы декабрьгъа дери лейтенант Кючмез улу, кесини аскер бёллюмюню командирини политика иш жаны бла заместители, Кърым шахар эм Эльтиген эл ючюн сермешлеге къатышханды. Аны ротасы, Керченск богъазда немецилени плацдармларын къолгъа этип, 5 танкы болгъан душман батальонну ол белгилеген 12 кере чабыуулгъа хазырланган муратын къурутханды, Кючмез улу кеси 11 гитлерчини жойгъанды. Башха сермешледе аны къаууму 180 фашистни къыргъанды.

Ол сермешледе этген жигитлиги ючюн Кючмезланы Абдулла Совет Союзну Жигити деген атха тийишли болгъанды. 1944 жылда 10-чу майда Севастополь ючюн баргъан урушда жигитча ёлгенди.

Бир ыйыкъдан (ёлгенден сора) Ленинни ордени бла саугъалагъандыла.

КЮЧЮКЛАНЫ ШАБАЗНЫ ЖАШЫ МАГОМЕТ

Кючюкланы Магомед театр искусство-да да, уруш отунда да кесин иги жаны бла кёргюзтген таулу эди. Аны юйюнде битеу юйюрю бир затха тенг этген саугъа барды – Совет Союзну маршалы Батицкийни кители. Маршал аны кесини адъютантына – Кючю-

кланы Магометге, саугъагъа бергенди.

Магомет Север-Запад фронтну къауумунда уруш этгенди. Украинаны душмандан эркин этер ючюн согъушха къатышханды, Донну бир жанындан экинчи жанына эки кере ётгенди, Черкасск, Корсунь-Шевченко, Умань шахарла ючюн баргъан сермешлеге къатышханды.

Магомет Совет Союзну Жигити деген атха тийишли болгъанды. Алай ол анга берилмегенди.

МАКЫТЛАНЫ ИСХАКЪНЫ ЖАШЫ МАГОМЕТ

Магомет 1920 жылда Кёндедене туугъанды. Къызыл Аскерге 1941 жылда чакъырылгъанды. Карельск фронтда урушха къатышханды. Кёндедене жаш 1943 жылда ауур жаралы болады. Ол кюнледе аскер газет Макыт улуну юсюнден былай жазгъанды: «Макитов лежал за ручным пулеметом и метко разил фашистов. Увидев, что группа фашистов ушла в мертвую зону, он, встав во весь рост, продолжал расстреливать фашистов. Атака была отбита, он уничтожил 25 вражеских солдат, был представлен к званию Героя, но не получил».

1905 жылда Карелияны законла чыгъаргъан жыйылыуу Макытланы Магометни ол заманда тийишли болгъан саугъасы берилрге керекди деп, В.В. Путинге тилек къагъыт жибергенди. Магомет улуну ая маршал Жуковну ордени берилгенди.

НАСТАЛАНЫ ХАЖИОМАРНЫ ЖАШЫ ХАЖИБЕКІР

Хажибекір 1914 жылда Къашхатауда туугъанды. Аскерге 1939 жылда чакъырылгъанды. Совет-финн урушха къатышханды, Къызыл Жулдузну ордени бла саугъаланнганды. Уллу Ата журт урушха Западный Украинада тюбегенди. 1942 жылда Кавказны къоруулау урушлагъа къатышханды, Севастопольну душмандан эркин этиу сермешледе болгъанды.

Эр жүреккли майор 1945 жылда январь-

да уруш отунда жоюлганды, Латвияда Ропажы элде асыралганды.

Урушда этген жигитлиги ючюн Совет Союзну Жигити деген атха кёргозтюлгенди. Берилмегенди ол анга.

Хажибекир Александр Невскийни, Уллу Ата журт урушну 1-чи, 2-чи даражалы эм Къызыл Жулдузну орденлери бла саугъаланнганды.

ОСМАНЛАНЫ ЖЮНЮСНЮ ЖАШЫ ДАДАШ

Дадаш Огъары Малкъарда тууганды. Жашауу уа кеси фашистледен эркин этген Германияда юзюлгенди. Аны бла бирге таулу жашны кёп ахшы муратлары да юзюлгендиле.

Уруш отунда – 1944 жылда Къызыл Аскер душманны чегине жууукълашканында – хар атлам жер ючюн къан, жан аялмагъан заманда Осман улу кишилигин бюпонда бек кёргозтгенди. Аны тохтамай юлгоге айтхандыла аскер газетле, командирле.

Дивизияны командирини политика иш жаны бла заместители Совет Союзну Жигити деген атха тийишли болганыны юсюнден кёп жылланы ичинде айтылгъанлай турады. Керти иш а хапардан озмайды бюгюннге дери.

Бёлек жыл мындан алгъа Османланы Дадаш Святой Александр Невский орден бла саугъаланнганын халкъгъа белгили этип, аны Дадашны къызына бергендиле.

ТЕММОЛАНЫ АТТАЙНЫ ЖАШЫ ЮСЮП

Теммоланы Юсюп 1915 жылда Огъары Бахсанда тууганды. Къызыл Аскерге 1941 жылда чакъырылганды. 1942 жылда немецли тасхачыла бизни аскерибизни тылына къутулгъанлары белгили болгъан сагъатда аланы къолгъа этиу борч Теммоланы Юсюп политругу болгъан ротагъа буюрадыла. Ала, фашистлени жокъ этип, бир къауумларын жесирге алып, бешинчи кюн къайтхандыла кеслерини аскер бёлюмлерине.

Ол жол этген кишилиги ючюн Теммоланы Аттайны жашы Юсюп Совет Союзну Жигити деген атха кёргозтюлгенди.

1943 жылда Юсюп 327-чи энчи артиллерия дивизионну къауумунда (Теммо улу дивизионну парторгу эди) Кърымны душмандан эркин

этиу сермешде этген жигитлиги кёплеге белгили болганды.

Андан сора Теммоланы Юсюп Совет Союзну Жигити деген атха экинчи кере кёргюзтюлгенди. Ол жол да алмагъанды сыйлы атны.

Урушда Юсюпню биргесине болгъан полковник Панченко 1975 жылда тенгини кишилигини юсюнден хапар айтханды. «Теммо улу, - дегенди полковник - «Совет Союзну Жигити» деген атха эки кере кёргюзтюлюп, алмай къалгъанды».

УЯНАЛАНЫ МАГОМЕТНИ ЖАШЫ РАМАЗАН

Уяналары Рамазан 1917 жылда туугъанды, аскерге уруш башланган кюнледе чакъырылгъанды - 1941 жылда 12-чи июньда, Къабарты-Малкъарны Черек районундан. Урушда тасхачыланы-разведчиклени къауумунда болгъанды. Харьков-Бухарестский дивизияны 375-чи ротасынды 431-чи бёлюмюнде къуллукъ этгенди. Душманнга къажау таза эрча къазауат этгенди. Аны биринчи саугъасы

Къызыл Жулдузну ордени эди.

Анга кезиулю саугъа бериуге жарашдырылгъан документде быллай сёзле бардыла: «Уяналары Рамазан Магометович, тамата сержант Юровну башчылыгъында Батаров элде аякъ тиреп тохтагъан гитлерчилени тасхаларын билип къайтыуда чынтты совет аскерчини юлгюсюн кёргюзтгенди. Бек кёп зат билген фашист офицерни жесирге алгъанды. Аны хапарындан гитлерчилени бизникилеге чабыууллукъ этерге къалай хазырланганлары толу ачыкъ болгъанды. Уяна улу Къызыл Жулдузну орденине тийишлиди».

Рамазанны жигитлигине шагъатлыкъ этген аллай шартла кёпдюле. Анга Совет Союзну Жигити деген атны берирге деп документ жарашдырылгъаны да белгиледи. Таулугъа берилмегенди ол ат а.

ЧЕРКЕСЛАНЫ МАШТАЙНЫ ЖАШЫ САРБИЙ

Черкесланы Сарбий, халкъгъа партия-совет къуллукъчу къадарында белгили болуп къалмай, Ата журт урушда аны этген жигитлигини юсюнден басманы юсю бла кёп хапар айтылгъанды.

Тамата лейтенант Черкесланы Сарбий Дон тийресинде бек къаты урушлагъа къатышханды. Сууну онг жанына ётюп, душманны адам санын, аскер техникасы не халда болгъанын тохташдырыргъа деген оноу этилгенде, ары барлыкъланы къауумуна тюшеди Сарбий да. Ол къауумну

комсомол комиссарына сайлайдыла Сарбийни. Душман, быланы эслеп, от ачады. Бизникиледен эки-юч адам ёледи, командир гвардия лейтенант Игнатенко умутсуз жаралы болады. Аны кьуллугьун Сарбий кеси боюнуна алады. Бизникиле иги кесек адамларындан да айбырылып ётедиле сууну ары жанына, борчларын толтуруп кьайтадыла.

Ол эм башха жигитликлери ючюн Черкес улу Совет Союзну Жигити деген атха тийишли болгъанды. Таулу болгъаны ючюн алмагъанды.

ЭЛСЮЕРЛАНЫ МАГОМЕТНИ ЖАШЫ КЁККЁЗ

Кёккёз, Уллу Ата журт урушну биринчи кюнлеринден башлап, душман бла чынтты эрча сермешгенди. Киев шахарны кьоруулауда бютюнда уллу жигитлик этгенди. Ол, тамата лейтенант, кесини ротасы бла 1944 жылда жайгьыда 827 жаяу аскер полкнун кьааумунда Львов шахарны, Польшаны немец ууучлаучуладан эркин этер ючюн бардырылган кьанлы сермешден -хорлам бла чыкьгъанды.

Германияны жерине биринчи киргенлени санында эди Элсюер улу. Анда, 24-чю мартда, Тренка, Леобшутца шахарланы кьолгъа этиуде да оюмлу, билимли да командир болгъанын аныглагъанды командование да.

Элсюерланы Магометни жашы Кёккёз урушда этген кишилиги ючюн Совет Союзну Жигити деген атха кѳргюзтюлгени белгиледи. Алгъан а этмегенди.

ЭТЕЗЛАНЫ СУЛЕЙМАНЫ ЖАШЫ ЗЕКЕРИЯ

Зекерия 1919 жылда Тёбен Бахсанда туугъанды. Муну кесинден сора да, беш кьарындашы баргъанды Уллу Ата журт урушха. Алтысы да, туугъан кьыралларын фашист Германиядан кьоруулай, жан бергендиле. Гвардия майор Этезланы Зекерия 1943 жылда август, сентябрь айлада Духавщинаны душмандан эркин этер ючюн баргъан кьанлы сермешлеге кьатышханды. Аны батальону биринчи болуп киргенди шахаргъа. Анда этген жигитлиги ючюн Ленинни ордени бла саугъаланнганды.

Зекерия 1944 жылда 4-чю февральда Витебский областьда душман бла кьаты сермешде жоюлгъанды. Аны, ёлгенинден сора, Совет Союзну Жигити деген атха кѳргюзтгендиле. Жарсыугъа, ол сыйлы ат кьагьытха жазылганлай кьалгъанды.

УЛЛУ АТА ЖУРТ УРУШХА КЪАТЫШХАН
ТАУЛУ ГЕНЕРАЛЛА

ДЕШУЛАНЫ
Хаким

БАБАЛАНЫ
Солтан

СССР-ни СЫЙЛЫ ЛЁТЧИК-ИСПЫТАТЕЛИ

ЧАБДАРЛАНЫ Ибрагим

(1916-1987)

Уллу Ата журт урушну кезиунде аскер буйрукъ-ну толтурургъа 219 кере учханды, 51 хауа сермешге къатышханды. Нёгерлери бла бирге 3 самолёт, кеси жангыз да 3 самолётну кюйдюргенди. 25 жылны ичинде 6500 чакълы жангы машиналада учханды, 2400 истребительни сынагъанды. «Заслуженный лётчик-испытатель СССР», Чабдарланы Базаны жашы Ибрагим, «Лётчик-испытатель 1-го класса» деген чыннга тийишли болгъанды.

ОФИЦЕР

Нажмудин 1920 жылда Элбрус районну Кенделен элинде кеси кыйыны бла жашаган юйюрге тууганды. Ол, 1938 жылда элде орта школну бошап, устазлык ишге саулай акылын, эсин береди. Чочайланы Аммакны жашы, заманнга кере бек керекли ишде ишлей турганлай, акъ финнле Ата журтубузга чабыуулук этедиле. Бу бушуулу хапар 1939 жылда 26-чы ноябрде кыралыбызны кыалайына да белгили болду. 30-чу ноябрьни кечесинде уа акъ финнле эки аскер бълюмден кыуралган бир кыауум солдатларын Совет Союзну кюнбатыш чеклерине кийириге умут этдиле. Кызыл аскерчиле бу болумга сабырлык салалмайдыла, аны себепли, Ленинградны аскер округуна акъ финнлеге кыаршы уруш этерге буйрук бериледи. Карелияны чеклеринден башлап, Баренцево тенгизине дери болган жерледе совет аскерчилени душманнга кыаршы тири кымылдаулары ачык белгили болады. Аланы санында кенделенчи жаш Чочайланы Нажмудин да бар эди. Кыышны кыатылыгына да кыарамай, бизни аскерчиле душманны жолларын тыяргыа кюрешедиле.

Алай кыаялы-тешлю, батмакылы, жипили жерледе урушну кыстау алгыа элтирге амал жокъ эди.

Акъ финнле, кеслерини чеклерин уллу кюч салып, темир кызыкыла бла бегитгенлеринден башха да, ала танкала еталмазча, терен индекле кызган эдиле. Андан сора да, чеклерини саулай узунуна дери сансыз кеп болган дотла бла дзотла орнатхандыла, артиллерия эм пулемет точкаларын кеп этгендиле.

Ленинградны аскер округу биринчи кере душманнга кыаршы отну 1939 жылны 30-чу ноябринде ачхан эди. Кеп миллетлени чеклеринден кыуралган бу аскер кыауум, душманны уллу кюч салып кыоруулаган чеклерин бузуп, алгыа барып башлайдыла.

Акъ финнлеге кыаршы барган кыанлы сермешледе Чочайланы Нажмудин, уллу жигитлик кергюзтюп, аскерчи тенглерине юлгюлю болады. Бу урушда душман болмаганча чексиз кыоранчла этди: кеп минг солдатундан бла аскер техникасындан айырылды. Алай бла, акъ финнле кысыха заманны ичинде хорланганларына женгдирдиле.

***

1941 жылны 22-чи июнь кюнюнде гитлерчи башкесле жаныбыздан эсе бек суйген кыралыбызга жашыртын уруш ачдыла. Душманла, элия теркликде уруш этип, Совет Аскерни жунчутурга эмда кыралыбызны ырысхы байлыгын кюлгя этерге кюрешедиле. Алай душман этген муратына жеталмайды, ол болмаганча уллу жангылган эди. Деменгили Ата журтубузну шуех юйюрча жашаганларындан хапары болмай, бирликни бла кыарындашыкыны кыаты кюрютген миллетлени бирлигин ууатып кыоймакылык тынч иш туююл эди. Душман, аллай тергеулени эсине алмай, дунягыа ие болургыа кюрешди.

Ата журтун кыоруулар ючюн, Совет Аскер бла Аскер-Тенгиз флотну солдатлары кимни да сейирсиндирирча жигитликле этгендиле. Чочай улуча Малкыарны жигит жашлары башда айтылган тизгинлеге алапат

юлгюдюле. Аммак улу кысха заманны ичинде уллу байламлыкны жюрютген аскерчилени араларында кесини фахмусун аны оноуунда болгъан аскерчилеге билдире башлады. Орта ёсюмлю, жютю къарамлы малкъарлы жашны ким да эслерча эди. Аны кысха заманны ичинде взводну командирини къуллугуна саладыла. Башда айтылгъан сермешледен сора, ол биринчи кере немецлиле бла уллу урушха 1942 жылны июнь айында Украинаны Каменка элинде киргенди. Ол эл душмандан эркин болгъандан сора, Изюм шахаргъа баргъан жолда телефон чыбыкъланы жалгъашдырыргъа деген буйрукъну малкъарлы жашха бередила. Нажмудинни взводу ол аскер борчун терк эм кысха заманны ичинде тамамлайды.

Нажмудин Кърым шахарны азатлауда да адам улу сёз бла суратлаялмагъан къанлы урушлагъа къатышханды. 1942 жылны кыш айлары бек суукъ болгъан эдиле. Байламлыкны жюрютген взводну командири Чочайланы Нажмудиннге бузулгъан телефон ызны аякъ юсюне этерге буйрукъ берилди. Аны взводу темир чыбыкъланы жалгъашдыра тургъанлай, бугъуп тургъан душман аскерчиле ала таба келгенлерин биледила. Нажмудинни буйругъуна кёре, батыр аскерчиле эски окоплагъа киредила, душманнга от ачаргъа хазырланадыла. Ала алайгъа жууукълашханлай, взвод фашистле келген жанына от ачады. Алайда, батыр командирни тюз оюмлу буйругъун толтура, аскерчиле душманны уллу болмагъан къауумун дырын этедила эмда кеслерини аскер бёлюмлерине сау-саламат къайтадыла. Ол сермешде уллу кишилик этгени себепли, Чочайланы Нажмудинни «Жигитлиги ючюн» деген майдал бла саугъалады.

Малкъарлы жашны аскер жоллары узун болгъандыла. Кърымны тийресинден къутулгъандан сора ол Волга черекни жагъаларында болгъан уллу эм тарых магъанасы болгъан сермешлеге къатышханды. Бизни аскерлерибизни бёлюмлери Ленинграддан башлап, Шимал Кавказгъа дери душманны кючлерин ууата, аланы ууакъ-ууакъ кесеклеге бёле, къарыусузландыра, бир-бир ызларындан хорламла болдура, алгъа барыуну юлгюсюн кёргюзтедиле. Кюнбатышха къача баргъан душман, мурдарлыкъ ишлерин къоймай, бизни аскерчилерибизге дерт жетдирирге кюреше, баргъан жолларына минала кёме, къырал магъанасы болгъан уллу заводланы, фабрикаланы эм кёпюрлени буза, алай къача эди. Болсада, жигит сапёрларыбыз бла байламлыкны жюрютген аскер бёлюмлерибиз уруш этген аскерчилерибизге болуша – алагъа жол ача бара эдиле. 1944 жылны февраль айыны башында лейтенант Чочай улу болмагъанча жигитлик кёргюзтгенди. Ол, Корсунь-Шевченковский районну босагъасында душманны телефон байламлыкъларын жараусуз этип, уллу къоранч тюшюрген эди. Аны бла чекленип къалмай, ол кесини взводу бла бирге кёп километр узунлугу болгъан Совет аскерчилени байламлыкъларын жюрютген телефон ызны да жалгъашдырып, чырмаусуз ишлерча этеди. Кышны къыямасында болдургъан жигитликлери ючюн взводну хар бир аскерчиси тюрлю-тюрлю саугъала бла саугъаланган эдиле.

Къыйын болумлада аскер бёлюмню буйругъун тап эм заманында

толтургъаны ючюн взводну командирин – Нажмудин – Къызыл Жулдузну ордени бла саугъалайдыла /631854/. Анга тамата лейтенант деген аскер чын да бередила. Аммак улу ол кюннюгю къууанчы бир заманда да унутмагъанды. Аны ол къууанчы 1944 жылны 16-чы майында болгъан эди.

Чочайланы Нажмудин 1-чи эм 2-чи Украина фронтлада къуллукъ этгенди. 1945 жылны 24-чю январында 1-чи Украина фронтну аскерчилери, къыстау алгъа бара, Силезияны шахар арасы бла Одер сууну жагъасында орналгъан Оппельн шахарны эм аны къатында бир къауум къаланы иелеген эдиле. Чочай улу командирлик этген взводну аскерчилерине Одер сууну онг жагъасына ётюп, душманны аскерлери бир бирлери бла байламлыкъ жюрюталмазча, телефон ызны жараусуз этерге буйрукъ бериледи.

... Болмагъанча къаты къыш. Совет аскерчиле салгъан зарауатлыкъ-лагъа тёзалмагъан душман аскерле Одер черекни онг жагъасында иелик этерге кюрешедиле. Ала жылны бу кезиунде черекден не кючлю аскер да ёталлыкъ туююлду деген оюмда эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, Одер суудан да уллу сууладан ётерге юйреннген аскерчилерибиз Одерни душманла болгъан жагъасына ётюп башладыла. Эслеринде болмай тургъан ишни эслеген душман аскерчиле, сууну юсюне тохтамай от ачханлай турдула. Болсада ала этген муратларына жетмедиле: Совет солдатла, бир бирлерине болушлукъ эте, суудан ётдюле эм берилген буйрукъну тынгылы толтурдула.

Чочайланы Аммакны жашы Нажмудин аскер буйрукъну заманында толтургъаны ючюн, экинчи кере Къызыл Жулдузну ордени бла саугъаланады /1703231/.

Бизни аскерчилерибиз, кюнбатхан жанына къыстау бара, жан-къан аямай, кишиликини юлгюсюн кёргюзте, къарындаш къыралланы жерлеринде душманны тохтамай ууатадыла. Чочай улу къуллукъ этген 2-чи Украина фронту да, Венгрияны жеринде душман малгъунланы къырып кетерип ючюн, аскер буйрукъну толтура, кеслерин аямай кюрешедиле. Чочай улу да кесини аскер бёлюмю бла Венгрияны Дебрецен эм аны ара шахары Будапештни кюйсюз душманладан азат этерге тири къатышады. Нажмудинни Ата журт урушну экинчи даражалы ордени бла саугъалайдыла /565064/. Аммак улуну Уллу Ата журт урушну кезиунде алгъан ючюнчю ордени эди.

Нажмудинни уруш жоллары аны бла бошалып къалмайдыла. Ол, Румынияны Роман шахарын эм анга жууукъ болгъан элени душманладан азатлаугъа къатыша, взводну командиринден байламлыкъны жюрютген полкну командирине дери кётюрюледи...

Чочайланы Нажмудин, уруш аулакълада къан тёге, миллетини бла эллилерини намысларын бийикде жюрютгенди, аланы аманат сёзлерине учузлукъ сынатмагъанды. Ол, урушну къыйын жолларында бара, бир заманда да хорлау кёллю болмаса, кёлсюзлюк не болгъанын билмегенди. Аны, биз башда сагъыннган саугъаларындан сора да, урушну къыстау кезиунде берилген кёп тюрлю майдалларын да айтыргъа тийишлибиз. «1945 жылда Будапештни къоруулагъаны ючюн», «1945 жылда Герма-

нияны хорлагъаны ючюн», «1941-1945 жыллада Уллу Ата журт урушда тюз ниетли къуллукъ этгени ючюн» деген майдаллары да бардыла...

Аммак улу, кёкюрегин да аскерде алгъан саугъалары жылтырата, 8-чи июньда, 1946 жылда аскер къуллугъун бошاپ, юйюне эркин этиледи. Ол Къыргъыз ССР-ни Джалал-Абад шахарына ахлулары болгъан жерге келеди. Арадан кёп да озмай, Нажмудин Жашууланы Абуканы къызы Мариям бла бир юйюрлю болады эмда аланы мамыр жашаулары башланады. Урушну жолларында чыныкъгъан таулу жаш, заманын бошуна оздурмай, аскерде алгъан усталыгъы бла Джалал-Абад шахарны байламлыкъны жюрютген бёлюмлеринде кёп жылланы махтаулу ишлейди.

Малкъар халкъны жашауунда уллу тюрлениуле башланадыла. Аны бла байламлы, Чочай улу да 1957 жылда туугъан эли Кёндеденге къайтады. Нажмудин Элбрус районну малкъар тилде чыкъгъан газетини редакциясында ишлеп башлайды. Анда бир талай жылны ишлейди, ызы бла уа аны Москвадагъы Бийик партия школгъа окъургъа жибередиле. Ол окъуу юйню 1961 жылда бошайды эм ол жылны кесинде окъуна «Элбрус» совхозну парторганизациясыны секретарыны къуллугъуна саладыла. Ишинде бир талай жыл ишлегенден сора, саулугъу осалгъа кетгени бла байламлы, башха ишге кёчуредиле. Саулугъуну тозурагъанына да къарамай, ахыр жылларында ол мюлкде малчылыкъны айнытыу ишге уллу къыйын салгъанды.

Чочайланы Нажмудин юйюр жашауда да махтаулу болгъанды. Ол юй бийчеси Мариям бла бирге 8 сабий ёсдюргенди: юч жаш бла беш къыз. Аланы сабийлери, ата-ана саулукъда бийик эм орта билим берген окъуу юйлени бошاپ, хар бири бирер жерде бет жарыкълы урунадыла. Юйюрню таматасы – Тахир (жаннетли болсун) Кёндеденни 1-чи орта школунда устаз болуп ишлегенди. Раиса – Тырнаууз шахарда жашайды эм анда ишлейди. Назир – Кёндеденни 2-чи орта школунда орус тилден дерсле береди. Лариса – 1-чи орта школда бухгалтерди. Лейля бла Тая Тырнауузда алгъан усталыкъларына кёре ишлейдиле. Люба уа Кёндеденде, юлгюлю юйюр къурап, махтаулу жашайды. Юйюрню бек гитчеси – Руслан инженерди.

Чочайланы Нажмудин адамлыгъы бла, жашауу бла да сабийлерине эм эллилерине терен ыз къойгъанды. Аны тамырларын, биз - аны жерлешлери, Нажмудинни сабийлеринде кёребиз. Ала насыплыдыла, намыслыдыла, тутхучлудула. Ата-анадан къалгъан сабырлыкъны бла огъурлулукъну биз аны сабийлеринде дайым эслегенлей турабыз.

АХМЕТЛАНЫ Хажикъасым.

ХОЛАМДАН ХОРЛАМГЪА ДЕРИ

Аз кългъандыла ветеранла, уллу урушну хорлап, жерибизни гитлерчи душманладан азатлагъанла. Бютюнда таулуланы арасында. Къыралны башха адамларындан артха кълмай къазауат этгенлеринде да, дагъыда алагъа жангы къыйынлыкъ сынаргъа тюшдю. Терсликсиз журтларындан зор бла кѣчюрюлген жууукъларын излей, Орта Азияны кыдырдыла. Анда да жангыдан жашау къурадыла. Дагъыда бираздан а, оюлуп, чачылып тургъан эллерине къайтып, журтларын ишлерге, жангыртыргъа керек болду.

Атталаны Хусей аланы барын да сынай келгенди. Бюгюнлюкде ол Урваньда жашайды. Алгъаракъда анга жолугъуп, жашау, уруш жолларыны юслеринден ушакъ этген эдик.

Бек алгъа айтайым, аны эсине бек сейир этерчады. Холамда колхоз къуралгъан замандан башлап, бюгюнлюкге дери кѣзо бар кѣргенни, къулагъы бар эшитгенни, бусагъатда бола тургъан ишнича, шашмай, айтып бередиди. Уруш жолларыны юслеринден хапарласа уа, Украинаны быллай элини къагында сермешдик, Белоруссияда аллай черекден ѳтдюк деп тебиресе, ярабий, бу адам ары эртгенлими барып келген болур деригинг келеди.

Атталаны Хусей 1916 жылда Тѣбен Холамда, Усхурда туугъанды. Элни атыны юсюнден соргъанымда, бурун таулула алайда эл къурайбыз дегенде, жерни ташдан тазалагъанда, юч тѣбе этгендиле. Артда анга Юш-Хур дегендиле. Бир ауукъдан а Усхургъа бурулуп кългъанды.

Хусей школда окъумагъанды. Алай жаза, окъуй да биледи. 14-15-жыллыгъында Баш Тыкырда малла бла тургъанды. Алайда къоншуда акъсуучу жашла бар эдиле, аладан окъургъа, жазаргъа да юйренгенди. Элде колхоз къуралгъанда уа, анда эсепчи болады. Бираздан а - тамата эсепчи. Хусейни атасы Аздор колхозгъа биринчи болуп кирген эди.

1937 жылда Хусейни аскерге чакъырадыла. Юч айны Малкъарда Мухол элинде казармалада жашагъанды. Андан Къашхатау башына элтип, ушкок-кѣрох атдыртып, уруш этерге юйретгендиле. Анда башха элледен да кѣп таулу жашла бар эдиле.

Ол жыл кюзде Нальчикге кѣчюредиле. Александровка тийресинде 126-чы атлы аскер полкда къллукъ этип тебирейди. Холамдан анда 200 жаш болгъанды. Хусей къллукъ этген взводу таматасы Бахсан жанындан Согаланы жашлары эди. Полккуну замполити да таулу эди – Бачиланы Орусбий.

Бла къллукъ этип башлап, алты айдан аскер бѣлюмню чачадыла. Кече бла тамата командирлени тутадыла, кългъанларын тюрлю-тюр-

лю аскер бѣломлеге кѣчюредиле. Бачиланы Орусбий горисполкомну председатели болады. Атталаны Хусейни да юйюне ашырадыла. Тѣбен Холамда эл Советни председатели Жаболаны Каму эди. Ол Хусейни Нальчикге бир жылгъа окъургъа жибереди.

Андан къайтхандан сора уа Тѣбен Холамны эл Советини председателине саладыла. Ол заманда анга Усхур, Жаболары, Ёзен кире эдиле. Битеу да 260 юй болгъанды.

-Уруш башланып, экинчи жыл - 1942 жылда 28-чи мартда Хусейни аскерге чакъырадыла. Алты ай бола эди къатын алгъанына. Жашланы Краснодар крайны Усть-Лабинск шахарына келтиредиле. Анда миномѣтний аскер бѣломге къошадыла. Бираз юйретгенден сора Грузияны Тюрк бла чегине кѣчюредиле. Ол кезиуде тюркюле Грузиягъа чабаргъа боллукъдула деген къоркъуу бар эди. Хашури шахарны къатындадыла. Алайда быллагъа жангы аскер сауутла, миномѣтла бердиле. Аланы бир миналарыны ауурлукълары 16 килограмм бола эди. Немец аскер а Кавказны къолгъа этип келеди. Ол заманда миномѣтчуланы Чеченнге Грозный тийресине кѣчюредиле. Алайдан Тѣрк сууну жагъасына ѳтдюредиле. Биринчи сермешге да анда киргенди. Окоплада хазырланып тургъанлай, Терк сууну бирси жанындан он танка, къауум бронемашина, иги кесек да душман аскери кѣрюнеди. Ала бираз жууугъуракъ келгенлей, миномѣтчула къыстау от ачадыла. Бу сермешде Хусейни миномѣт къаууму бир танкны кюйдюреди. Ол декабрь айны аягъы эди. Январьда уа бизникиле гитлерчилени ызларына къуууп тебирейдиле.

Ставрополь аулакълары бла Ростовха дери жетедиле. Анда бек къызыу сермеш бардырылгъанды. Шахар къолдан-къолгъа эки кере ѳтгенди. Ахырында, бизникиле онглу болуп, Ростовну азатлайдыла. Ызы бла Дон суундан да ѳтедиле. Суу бузлап эди да, буз юсю бла барадыла. Андан Дон аулакъларына чыгъадыла.

Мында аслам адам къырылгъанды. Немецчилени самолетлары кѣпдю. Кюннге 8-10 кере жетип, бомбала ата эдиле. Миномѣтчула уа, ѳлгенлерин басдыра, къалгъанлары уа бара эдиле, душман аскерин къууа.

Хусей къуллукъ этген бѣлом Днепрден да ѳтгенди. Перекопда Симферопольда болгъанды. Сивашдан жюзюп къутулгъанды. Белоруссияны азатларгъа да къатышханды. Уруш эте, Германиягъа дери жетгенди 1945 жылда 2-чи майда Берлинни аягъында болгъандыла. Рейхстагда къол ыз салырча онг болмады. Чехословакияны ара шахары Прагада тургъан немец аскер къозгъалып, миномѣтчула ары кетедиле. Кѣп жылланы гитлерчилени оноуу бла жашагъан чехле бла словакла аланы азатлагъан совет аскерлеге иги тубей эдиле.

Холамлы жаш Атталаны Хусей, душман аскери бла уруш эте, кѣп жерлени къыдырып къайтханды. Кѣп къызыу сермешледе болгъанды. Миномѣтдан атдыра, аслам гитлерчини къыргъанды, техникасын ууатханды. Белоруссия тийресинде сермешлеге къатышханы ючюн Къызыл Жулдузну ордени, Владикавказны къоруулагъаны, Берлинни, Кенигсбергни алгъаны ючюн эм дагъыда кѣп башха орденле, майдалла бла саугъаланнганды.

Андан къайтхандан сора, Къыргъызстанда Фрунзе областьда, Кант

районда Дмитриевка элде жашагъанды. Онжети жыл колхозда бухгалтер эди. Андан бери жыйылгъандан сора, Урваньда тохтаиды. Тюкенни директору болуп 23 жыл ишлегенди. Бююнлюкде пенсиядады. Онунчу майда анга 98 жыл толлукъду.

Юйюрюню юсюнден айтханда, юй бийчеси Жаболаны Нюрюста бла бир жаш, эки къыз ёсдюргендиле. Анатолий физико- математика илмуланы кандидатыды. КъМКЪУ-да преподавательди. Къызлары Света ингилиз тилни окъугъанды, Лида уа Ивановода текстильный институтну бошагъанды.

Хорламны Кюнюнде Хусейни кёре, байрам бла алгъышлай кёпле келедиле. Уллу юйде аякъ басар жер окъуна табылмайды. Ала урушну, урунуу да ветеранына кёп алгъышла этедиле, ала къабыл болуп, Хусей мындан арысында да кёп жылны аллыбызда барсын!

ТУУДУКЪЛАГЪА ЮЛГЮ

Урушда жигитликлери, урунууда ахшы кёрюмдюлери бла уллу сыйгъа тийишли болгъан эр кишиле, тиширыула аз туююдюле. Ала кеслерине бир заманда махтау излемегендиле. Жер сюргендиле, мирзеу ёсдюргендиле, мал жайгъандыла. Керек кюнде уа, къолларына сауут алып, халкъын, журтун къорууларгъа къазауатха чыкъгъандыла.

Ма аллай адамладан бириди бу хапарыбызны жигити Улбашланы Таулуну жашы Малик. - Ата журтуна жау чапханда 1942 жылда, Нальчикде къуралгъан 115-чи атлы аскерни санында къазауатха кетеди. Сальск аулакълада биринчи сермешге къатышды. Атлы аскерни немец танклагъа къажау суюйдиле. Бизникиледен 11-ден кёп адам да къырылады. Сау къалгъанлары артха ыхтырыладыла. Аланы башха аскер бёлюмлеге кёчюредиле. Малик миномётчу болады.

Гитлерчилени самолётлары уллу халеклик сала эдиле. Ала бла сермеширге зенитчикле бек керек боладыла. Аланы уста аскерчиледен айырадыла. Маликни да алай сайлагъандыла. Ростов тийресинде бардырылгъан сермешледен биринде немец самолётла, терк-терк жетип, бомбала атып тебирейдиле. Асламысы бомбала атсала да, бир къаууму уа зенитчикле бла уруш этедиле.

Улбаш улуну бёлюмю, зенитканы да жерлеп, самолётладан бирин марап, энди атдырайкъ дегенлей, аладан бири, алгъаракъ болуп, пулемёт бла Маликни нёгерлерин ёлтюреди. «Эки жанымда тургъан эки солдатха да окъла тийген эдиле, мен а, жомакъдача, сау къалдым», - деп

эсгерген эди Улбаш улу ол сермешни.

Душманны самолёту уа экинчи кере да зенитчикни юсюне келеди. Ол жангыдан пулемётун ары бургъанды. Энди бир атханлай, сау къалгъан зенитчикни ёлтюрюп, ызына къайтырыкъды. Кёп къалмагъанды. Бусагъатлай жетеди. Алашаракъгъа тюшюп, аскерчини абызыратыр акъылы барды.

Алай зенитканы артында да кёкюрегинде ётю болгъан малкъарлы жаш олтура эди. Жеринден тепмей, бусагъатда нёгерлерин ёлтюрюп кетген самолётну марайды. Сора ол иги да жууукъ келгенлей, лётчикден бир такъыйкъа алгъа от ачады.

Зенитканы окълары самолётха тийгенде, ол, къара тютюн этип, узакъ бармай, буруну бла жерге чанчылып атылады. Биринчи ордени Маликге аны ючюн берилген эди.

Курск шахар тийресинде эм уллу танк сермеш бардырылгъанда да, Малик топчу эди. Нёгерлери бла топларын гитлерчиле келлик таба буруп, сакълайдыла. Жанындан къарагъан кёрмезча, чырпыла бла басдыргъандыла. Бир-эки атдыргъандан сора алайдан башха жанына кёчерге керекдиле.

Бираздан немец самолётла жетедиле. Аскерлени башларындан бомбала къуядыла. Топуракъны кётюрюп, букъугъа алдыргъандыла. Ала кетер-кетмез а танкланы тауушлары чыкъды. Кенг аулакъны толтуруп, къара тютюн этип, гюрюлдеп келедиле. Аладан жер окъуна къалтырайды. Ала жууугъуракъ келгенлей, бизникиле да атдырып тебирейдиле.

Малик бла нёгерлери да ала таба келе тургъан танкны атдырып кюйдюредиле. Сора, терк окъуна топну башха жерге кёчюрейик деп, аны къайгъысын эте тургъанлай, экинчи танк, была таба атдырып, топну чачдырады, адамларын къырады.

Маликни уа топуракъ басып, ол аны тубюнде къалады. Олсагъатлай санитарла жетип, аны чыгъарып, госпитальгъа ашырадыла. Кесине да ол анда келгенди.

Иги болгъандан сора уа жангы аскер бёлюмге кёчюредиле.

Бу жол ол тасхачыды. Нёгерлери бла немец окоплагъа барып, гитлерчиледен «тил» келтиредиле. «Тейри, ол а бек къыйын болур эди», - деп соргъанларында, Малик: «Урушну женгили жокъду», - деп кыйгъанды.

Бир кере нёгери бла гитлерчиледен бирлерин тутуп келтирирге барады. Чырпылы, жипили жер бла ётерге тюшеди. Алларына снайпер чыгъып, атдырып башлайды. Солдатла, къачып, кёлге киредиле. Бююларына дери суугъа батып, эки сутка тургъандыла. Малик каскасын тешип, ёрге кётюргенде, снайпер атып, темир бёркню тешеди. Тасхачыла кёп къыйналгъан эселе да, ол жол да буйрукъну толтуруп къайтадыла.

Уруш эте Улбаш улу Австрияны жерине дери баргъанды. Аны ара шахары Венаны къатында Кецендорф деген шахарчыкъгъа жетгенлей, уруш бошалады. Болсада дагъыда эки жыл аскерден эркин этилмей тургъанды. Сермешле баргъан жерледе кюйюп, кёп техника къалгъан эди. Аланы жыйып, эшелонла бла Союзгъа жибере эдиле.

-Ол заманлада Германияны жеринде тюз да малкъарча сёлешген

элге тубедим. Хапарларына тынгыладым. Бизге алайдан терк кетерге тошдю да, ала бла сёлешалмай кьалдым,- деп эсгерген эди Малик бир жол.

Урушну юсюнден хапар айтыргъа арталлыда суймей эди. Аллай кинолагъа да кьарамагъанды. Бир жол а телевизорда суу бла агъач ийгенни кёргюзтедиле. Уллу томуроула черекни башын жабып келедиле. Анга кьарай тургъанлай, секирип туруп, тышына чыгып кетеди. Къызы Лиза ызындан барады. Сора атасы анга: «Кёрдюнгмю суу башын жабып келген агъачланы? Биз Днепр сууну ётген заманда ёлген солдатла черекни башын алай жабып келе эдиле», - дегенди.

Аскерден эркин этилгенден сора Малик Алма-Атада тургъанды. Кирпич заводда ишлегенди. Юй бийчеси Чубокланы Жансурат бла сегиз къыз бла бир жаш ёсдюргендиле. Аланы хар бирини да бийик билимлери барды. Асламысы юйюрлю да болгъандыла. Малик бери кьайтхандан сора шофёр эди.

Узакъ жерлеге жюк ташыгъанды. Урунууда ахшы кёрюмдюлери ючюн да кёп кере саугъаланнганды.

Сабийлери да аталарындан юлгю алгъандыла. Хар бири кеси жеринде бет жарыкьлы урунады. Ахшы, огъурлу аталарыны юсюнден туудукьлагъа айтханлай турадыла. Кеси уа 2011 жылда ауушханды, жаннет ахлусу болсун.

ОСМАНЛАНЫ Хыйса.

КОМСОМОЛЧУ КЪЫЗ

Ата журтха жау чапханда, жашла бла бирге таулу кызыла да, башха миллетлени келечилерича, душман аскер бла сермешлеге тири къатышхандыла. Аланы юслеринден басмада сагъыныла-айтыла турады. Миллет ала бла бек ёхтемленеди.

Бу хапарымда мен да аллай бир таулу жигит тиширыуну юсюнден айтайым, Ол Малкъарланы Хангерийни кызы Зухурады. Жууукъ-тенг арасында жюрюген аты уа Зояды.

Зоя баш иеси Яков Николаенко бла

Малкъарланы Хангерий бла аны юй бийчеси Согаланы Зулихат Чылмасда тургъандыла. Бир кыаум жылдан сора Тёбен Бахсаннга кёчгендиле. Аланы төрт кызылары бла бир жашлары болгъанды: Абий, Фатимат, Зухура, Абдулгерий, Даулетхан.

Абий, Теммолагъа барып, юйюр кыурагъанды. Фатимат Гюзюланы Хусейни юй бийчеси эди. Даулетхан да, заманы жетгенден сора, Огъары Малкъардан Гузойланы Мустафа бла юйюр кыурайды. Абдулгерий, юйдегили болмай, Уллу Ата журт урушха кетгенди. Жарсыугъа, ол душман аскери бла сермешде жоюлгъанды. Андан квалгъан жангыз бир эски суратчыкъ...

Зухураны (адамлары анга Зоя деп кьойгъандыла) жашау жолу, ачы къадары уа былай болгъанды... Хангерий бла Зулихатны юйюрюнде ол ючюнчю сабий эди. Гитчелигинден окъуна бир да бир жигит, ётгюр, аманны-ахшыны ангылагъан кызычыкъ эди. Миллетни жашаууна, ишине тири къатышып тургъанды. Аны алайлыгъын кёрюп, атасы бла анасы, Нальчик шахарда Ленинчи окъуу городокгъа ашырадыла. Анда да ол кесин айырмалы кёргюзтеди. Шахарда тургъан кезиуде аэроклубха да жюрюгенди. Зухура парашют бла 150 кере секиргенди. Окъуун иги бошагъаны ючюн, таулу кызыны андан ары окъургъа Москвада институтха юч жылгъа иедиле. Аны бошاپ къайтхандан сора Пятигорск шахарда ишлеп тургъанды.

Анда-мында юйюне женгил мешина бла келсе, элчиле анга бек сейир этип кыарагъандыла. Ол заманлада мешинада алай кёп адам жюрюмей эди. Зухураны сёзюне, кыуру жууукъ-тенг угъай, битеу эл да тынгылагъанды. Кыралда, саулай дунияда да болгъан ишледен хапар билиучю эдиле. Арта Зухураны Тёбен Бахсанны эл Советини Председателине айырадыла, алай ол, комсомол ишин да кьоймай, ишин тынгылы бардырады.

«Социалист Кыабарты-Малкъар» газетни 1935 жылда, 15-чи ноябрьде чыкыгъан номеринде Зухураны (Зояны) юсюнден былай жазылады: «Комсомолчу кыыз Малкъарланы Зоя, Кыабарты-Малкъарны

Тёбен Бахсан элинден жаш тёлү тишируулары Краевой съездини келечиси, ВЛКСМ-ни Ара комитетини Шимал-Кавказ бюросуну инструкторуна кёргюзтүлгенди», - деп жазылады.

Ол жыллада комсомолчулары эм жаш тёлүно арасында Минги тауга ёрлерге жыйын кыралган эди. Аланы санда Малкярлары Зухура да болганды. Кеси да альпинистлени аллында байракны алып барганды. Жел, боран асыры кытыдан, адамла кючден ёрлей эдиле. Зухура да, аладан артха кыалмай, байракъ бла барады. Бир кезиуде, абынып, тобугуна да жыгылады. Болсада таулу кыыз, байракны да кётюрюп, ёрге турады. Нёгерлери кыызга ызынга кыайт деп да айтадыла, алай ол унамайды. Жангыдан ёрге туруп, деменгили тауну башына таукел атлайды. Алайда ол шарты окыуна кёргюзтүп турды аны, кыйынлыкыладан артха турмай, алга барлыгын. Ол ёрлеую ючюн анга «Альпинист-СССР» деген белги да бериледи.

Иш кёллю, бет жарыкылы тишируу, миллетини жашаууна да тири кыатышады. Ол жыллада Бахсан ауузунда биринчи базар аны хайыры бла ачылганды. Тау элледен жаш тёлүно жыйып, сахарга тюрлю-тюрлю усталыкылагга юйренирге ийип да турганды.

Заманы жетгенинде, Зухура биринчи кере юйор кыурайды, болсада, баш иеси бла келишалмай, айырылады. Лётчик Яков Николаенко бла уа экинчи кере юйор кыурайды. Аны эки сабийи болганды, жашы – Магомет эм кызы – Алла.

Уллу Ата Журт уруш башланганда, коммунист Малкярлары Зухура, кесини ишин да кыоймай, Минги тау тийресинде кызауат этген совет аскерчилеге да болушуп турганды. Немец аскерлери Бахсан аузуна киргенде уа, сабийлерин анасына бла атасына кыюуп, партизан отряд бла агъачха кетеди.

Баш иеси Николаенко урушда ёледи.

Зухура уа 1942 жылда алтаулан болган кыауум бла совет аскерчилеге болушлукъ элтип бара турган жерлеринде фашистлеге пленнге тюшедиле. Аланы барын да ёлтюрөдиле.

1944 жылда, сегизинчи мартда малкяр халкъ тууган жеринден Кызахстанны бла Кыргызыстанны аулакларына кётюрюлөдиле. Зухураны атасы бла анасы, сабийлери да Кызахстанда Алма-Атага тюшедиле. Анда кыйын ауруу тийип, барысы да ёлөдиле.

Гитлерчи фашистле, Кыбарты-Малкяр Республикадан кысталган кезиуде совет аскерчиле, Нальчик шахарындан узакъ бармай, бир кыбыр табадыла.

Хапар эллеге жайылады. Адамлары тас болганла, тутулганла ары барадыла. Зухура да анда белгили болганды. Алай болду жигит таулу кызыны кыадыры.

**ЖАБОЛАНЫ Асият,
журналист.**

КЪУРЧ БЮГЮЛМЕЙДИ

Токумаланы Зубейирни жашы Жагъафар кѣчгюнчюлок насыбын сыйыргъан тѣлною келечисиди. Прозасында, драматургиясында да жашауубуз кесибизге тузакъ болуп тургъан жылланы суратларын ишлеп, кѣз туурабызгъа келтиреди. Мудах кюйню макъамы эшитиледи кѣчгюнчюлокню юсюнден жазгъан чыгъармаларында. Атасы урушда, анасы юй толу ууакъ сабийле бла киши жеринде. Ол, ачлыкъ, жалангачлыкъ жунчутхан балаларыны кыйынлыклары кѣтюралмай, жашыртын жилий ашырады кюнюн, жылын.

Жагъафар школда къзазах тилде окъугъанды, биринчи литература чыгъармаларын да къзазах тилде жазгъанды. Аны «Ёксюзню къдары» деген повести кесини ачы къдарыны юсюнден жазылгъанына ишексизбиз. Ол чыгъармасы, «Нартланы туудуклары», «Бѣфчык» деген повестьлери, Жагъафарны литературада биринчи атламлары, аны уллу ишге базыныулу да, таукел да атлам эте башлагъанын ачыкъ кѣрпозтедиле окъуучусуна. Алада да, башха повестьлеринде, романларында да миллет сезим, миллет адет, тѣре кеси жерлерин табадыла хар атламындан. Ол а жазыучуну фахмусуну баш илишанларын болгъанын ангылайбыз.

Аны трилогиясы юч китабы: «Дертли къама», «Къурч бюгюлмейди». «Жукъусуз таула» XX ёмюрню ичинде малкъар халкъны жашауун тынгылы суратлангъан чыгъармаладыла. «Мени ёмюрюм» деген китабында да туугъан элини – Ташлы Таланы, халкъы кѣчгюнчюлокде кѣлсюзлюк этмей, башын тутуп, жангы юйюрле къурап, сабийле ёсдюрюп, жангы жашау журтла ишлеп, башха халкълагъа, ол жерли миллетге окъуна жарагъан юлгю кѣргюзтгенлерин хапарлайды. Жаш тѣлною билимге итиннгени бютюнда къанатландыргъанды миллетни. Сѣз ючюн, Токумаланы Жагъафар орта школну бошагъандан сора Алма-Атада Къзазах Къырал университетни журналистика факультетинде окъугъанды. Таулу, къарачайлы жашла бла танышады анда, ала, бир бирге билеклик эте, болуша, эрттеден кюсеген муратларына жетиуню ышангъылы жолуна тюшедиле. Токума улу литературагъа жан атыуун а бир кюнде да къоймайды. Къзазах тилде жазгъан хапарлары, назмулары газет бетледе кѣрюне башлайдыла. Школда окъугъан заманында окъуна басмаланадыла аны хапарлары ол жерли газетледе.

Алай урушдан сау-эсен къайтхан атасы окъуп бийик билим алыргъа, жазыучу болургъа итиннген жашын – Жагъафарны, юйюрню таматасын, ишлеп, кесинден кичилени аягъы юслерине салыргъа тийишли кѣргенди.

- Мен, - дегенди ол, - ауруп, тѣшекге тюшгеними кѣресе, кеси халымы жаратмайма, юйюрню оноун къолунга ал. - Ол Жагъафар университетге окъургъа тюшгюнчю этилген оноу эди.

1956 жылда кѣчгюнчю халкъланы бир-бирлерин туугъан журтларына къайтарыргъа эркинлик бериле башлагъанда, Жагъафар, чыртда сагъыш этмей, атланнганды Кавказгъа. Юйюрлери уа алыкъа Къзазахстанда.

Мында анга онг кѣзден къарагъан адам жокъ эди, ишини юсюнден а

соргъан да этмегиз.

Аллай кезиуюнде литературабызны белгили адамы фахмулу поэт Отарланы Керим билеклик этгенди. Коммунист, урушда бир санын кьююп кьайтхан Керим ол заманда Нальчикде «Книготоргну» таматасы эди. Жагъафарны ишге алады Отар улу. Кёлю бла болушады поэт жаш Токума улуна. Миллет адетлерибизни, төрелерибизни, тилни юсюнден кёп сёлешеди аны бла, жазгъан затларына къарайды. Хар ишине кёзбаусуз, керти багъа бичеди.

Школдан сора университетге тюшгюнчо, Токума улу урунуу жолун Къыргызстанда Къызыл-Къыя шахарда «Жал» деген ташкёмюр шахтада башлагъан эди. Кавказда Нальчикде «Книготоргда» ишлейди. Къалай насыплы эди келлик заманны уллу жазыучусу. Малкъар тилде газет чыгъарыгъын эшитгенинде уа, аны редакциясында ишлериклени санында болады.

Насыбы сабийлей сыйырылгъан жаш, кечгюнчюлюк жылла узакъда къалгъанларына кьюуана, ёз тилинде чыкыгъан газетде – «Коммунизмге жолда» ишлеп башлагъанды. Сураглау сёзю да, публицистиканы да от жагъасы эди газетибиз ол заманда. Мени къадарым да Жагъафарны жашау жолуна алышынмай ушагъаны себепли, уллу Аллахны буйругъу бла, бек жашлай башлагъан эдик шуёхлукъ жолубузну.

Эндиге дери да жаза тургъанма, бюгюн да кьайтарыгъа сюеме бир шартны. 1957 жылда декабрь айда республикалы газетле корреспондентлени жыйылыуларын бардыра эдиле. Элледен, шахарладан да кёп жаш, къыз жыйылгъан эдиле ары. Кёнденден эки къыз бла төрт жаш келебиз жыйылыугъа.

Мен да кьыргызча окъуп, школда жылларымда корреспонденцияларымы, хапарларымы, назмучукъларымы да кьыргыз тилде жазама. Жалал-Абад областны «Сталинчи жол», Сузак районну «Сталинчи» деген газетлеринде басмалап турама жазгъан затларымы. 1956 жылда «Сталинчи газетни штатдан тышында корреспонденти деген удостоверение кьоллу да болгъанма. Ол бусагъагда Нальчикде литература музейде сакъланады.

Ол затланы санагъанымы себеби, Кавказгъа кьайтхандан сора, газетге жиберген корреспонденцияларымы кьыргыз тилде жазып тургъанма. Ала-ны малкъар тилге кечюрюп басмалай эдиле. Артда билгенме мен жазгъан затланы хазна къалмай барысын да малкъар тилге Жагъафар кечюренин.

Жыйылыуда хар газетден эки-юч адам чыгып сёлеше эдиле. Бизни газетден а Жагъафар сёлешди. Жыйылгъанлада аны чырайына, сёзюне сукъланмагъан жокъ эди. 1961 жылда 18-чи июнда мени «Коммунизмге жол» газетде ишлерге чакъыргъанларында, бек алгъа Жагъафарны жокъладым. Ол солууда болгъанын айтдыла. Кюнлени биринде келди Токума улу. Бир аягъындан иги да сынчыкълайды. Акъсагъаны ушамайды ол чырайлы жашха. Сорургъа уа базынмайма. Алай Жагъафар солуууну юсюнден редакцияда ишлеген жашлагъа: Зокаланы Зейтуннга, Отарланы Исмайылгъа, Мотгайланы Биляннга, Балаланы Османнга хапар айтханына тынгыладым.

- Мен, - дей эди Токума улу, - (солугъан Минги тау тийресинде этгенди) Минги тауну бир төппесине ёрлейме да, кет, былайгъа келгенден ары, экинчи башына да чыгъа кетейим деп, таукел болама. Алай, ёрлей баргъанымлай, аягъым буз жарылгъаннга ташайып, юйюм кьюрургъа аздан къалгъанма.

Артда ишни болушун аны биргесине солугъан Къудайланы Хасан айтды:

- «Тегенекли» турбазада солуй эдик, анда турбазаны арбазында ёрге кё-
тюрюлюп салынган, ариу жонулган томуроу бар эди. Туристле аны юсюн-
де ары бла бери асфальт жолда жорюгенча жорюй эдиле. Токума улу, алагъа
эришип, ол томуроугъа ёрлеп, андан жыгъылып ачытханды аягъын.

Чамны отун жандыргъан адам эди Токума улу. Андан сагъындым Жагъ-
афарны Минги таугъа ёрлеген хапарын.

1961 жылдан бери чыртда бир бирге уллу кёллю болмай жюрютгенбиз
антлы шуёхлукъну Жагъафар бла. Хар кюнден излейме аны. Ауазы кьулагъ-
ыма эшитилгенлей турады. Ол, аягъы юсюнде айланганлыкъгъа, кёп жыл-
ланы ичинде бек ауруп тургъанды. Юй бийчеси Тюменланы Светлана бир
кюнде, бир сагъатда да уллу кёллю болмагъанды баш иесине.

- Света болмаса, мен дунямы эртте алышындырыкъ эдим, - деучю эди
тенгим, антлы шуёхум. Мен Света кибик тиширыулагъа баш урама.

Токумаланы Жагъафар СССР-ни Жазыучуларыны, Журналистлерини
да союзларыны члени эди, Къабарты-Малкъарны халкъ жазыучусу, респу-
бликаны искусстволарыны сыйлы кьуллукъчусу. Ол драматургиягъа да кёп
кыйын салган жазыучу эди. Аны «Ауанала», «Жалган дарманла», «Мен
билеме, ол сауду», «Патчахны сокъур кызы», «Чонай кьатын алады» деген
пьесаларына кёре салынган сахна оюнла бизни театр искусствобузну ай-
нытыугъа иги кьошумчулукъ этген чыгъармаладыла. «Курнайтчы Алдарбек»
деген чам хапарла жыйымдыгъы да халкъ излеп, сойюп окъугъан китапды.

Токума улу больницада иги кесек заманны кесине бакъдырып чыкыгъан-
дан сора, манга телефон бла сёлешип, «Бай келин» деген ат бла жангы пьеса
жазгъанын айтды. Аны Хусейге («Заман» газетде ишлеген кичи къарында-
шына) зарфха урдур деп бергенме да, адам тапмайма деп, узакъгъа созду деп,
жарсыйды. Ол ишни терк кьуарарымы айтады. Хусейни кесин тапмайма ка-
бинетинде. Ауруп тургъан хапарын айтадыла нёгерлери. Жагъафарны кьол
жазмасын а табама да, береме аны зарфха уруп адамгъа.

Жагъафаргъа ишни болушун айтама. Бек ыразы болады.

- Аны ючюн не махтау берип кюрешесе, мен санга уллу кёллюмю бол-
лукъ эдим? - дейме.

- Да уллу кёллю болуп да бир кёр, - дейди манга. – Бюгече тюшюмде
(бир ёлген жазыучуну атын айтады) ол келгенди да, не айланганын тынгы-
сыз болуп сорама. Айтады, сени шуёхунгу элтирге келгенме деп. Ой, алайлай
юсюне айланама: «Сау заманында да жаныбыздан тойдургъан эдинг, ёлге-
нингден сорадамы тынчайтмайса бизни?» - деп. Табанны жетдиреме да, алай
кьачды. Сени кьайгъылы болмады».

Алай эте, ойнай туруучу эдик Жагъафар бла. Андан сора жаланда эки
кюн жашагъанды антлы шуёхум.

«Минги Тау» журналны бу китабында аны «Бай келин» деген пьесасын
да басмалайбыз. Ахыр чыгъармасын деп айтмакълукъ кьалай кыйынды.

Бизни халкъ жазыучубуз – Токумаланы Жагъафар, жашауунда кёп
кыйынлыкъларга тюбей, аланы беллерин бюге, хорлам иеси бола келгенди.
Аны эсге алып, бу статьяма Жагъафарны кесини романыны атын атаргъа та-
укел болганма – «Къурч бюгюлмейди».

БАЙ КЕЛНИ

Эки актлы кюлкюлю къатыш драма

Ишге къатышханла эм ойнагъанла

1. **Заржан** – 45 – 50-жыллыкъ къатын
2. **Хасан** – Заржанны жашы
3. **Хауа** – Заржанны къызы
4. **Локкай** – Заржанны эри
5. **Мариям** – ёксюз къыз
6. **Созбай** – оюлгъан колхозну алгъыннгы председатели, бай
7. **Жулдузхан** – Созбайны къатыны
8. **Айкъаш** – Созбайны бла Жулдузханны къызлары
9. **Сайха** – Заржанны къоншусу
10. **Асхат** – Сайханы жашы
11. **Байрам-огълу** - Бакуда детдомну директору
12. **Полицай**
13. **Автор**

(Иш малкъар эллени биринде барады.)

Биринчи акт

Авансцена: Хасан, Мариям, Байрам - огълу чыгъадыла. Жарыкъдыла. Хасанны бла Байрам-огълуну къолларында чемоданлары. Ючюсю да авансценаны ортасында тохтадыла. Бир бирлерин къучакълайдыла.

Байрам-огълу. Ахшы жолгъа барыгъыз, жанларым. Жашауугъуз къууанчлы болсун! Бир биригизге суймеклигиз таркъаймасын, шаудан суу таркъаймагъанча. Мариям жан, сен а детдомунгу унутуп къойма. Письмо жазып, хапарынгы билдире-билдире тур бизге.

Мариям. Бек ахшы, Байрам-огълу, бек ахшы. Мен сизни ёмюрде да унутмам!.. (*Мудах.*) Атамдан бла анамдан не азчыкъ да бир хапар болса, билдирисиз. Мен аланы танымагъанлыгъыма, сыфатларын дайым тюшюмде кёргенлей турама.

Байрам-огълу. Жарсыма, Мария жан. Сени ол тилегинг манга Аллахдан келген буйрукъ кибикди.

Мариям. Сау бол, Байрам-ата (*ауур кючсунеди*).

Байрам-огълу (*Хасаннга*). Сен а, ахшы улан, бизни Бакуну университетин бошадынг. Врач дипломунгу алдын. Энди жашау жолунг игилик бла башлансын. Малкъар къарындашларыбызгъа бизден - азербайджан халкъындан, салам айтырса. Сенден ахыр тилеригим: Мариямчыкъгъа иги бол. Бу, къарылгъач баласы кибик, бир огъурлу жанды. Битеу детдомубузну ийнагъы болуп ёсенди.

Хасан. Аны ючюн не аз да жарсымагъыз, онгугъуз болса, бизге - бийик Малкъар таулагъа, къонакъгъа да келирсиз.

Байрам-огълу. Аллах айтса! Мен таулану сыйген адамма.

Мариям(*алгъа атлап, кеннге къарайды.Кёлю тола айтады*). Сау къал, огъурлу азербайджан халкъы... Сау къал, манга аталыкъ да, аналыкь да этген огъурлу жер... (*Кёз жилимукъларын сыйтайды*.)

Паровозну «хайдагъыз» дегенча узун созулгъан сызгъырыуу эшитиледи. Байрам-огълу экисин да ахыр кере къучакълайды. Хасан, эки чемоданны да эки къолуна алып, Мариям бла бирге кетедиле. Байрам-огълу аланы ызындан къол булгъайды.

Байрам-огълу(*залгъа*). Ахшы жолгъа барсынла... Сиз да игилик тилегиз былагъа. Насыплы жашасынла. Мариям ёксюзлей ёсгенди мен башчылыкь этген детдомда. Алтын сабийди. Жюреги, ниети шаудан сууча таза! Мариям деп анга ол агны да мен атагъанем. Тюркден келе тургъан автобус къаядан кетип ууалгъанды. Анда болгъан жолоучула къырылгъандыла. Къалай эсе да Мариямчыкъ сау къалгъанды. Излеучюле аны терек бутакъгъа илинип тургъанлай тапхандыла. Къагъанакь сабийчикни бизни детдомгъа алып келген эдиле. Андан бери талай жылла озгъандыла. Мариям, ёсюп, жетген къыз болгъанды. Алай ол ким болгъаны белгисизлей къалгъанды. Аны юсюнден бир зат билир эсем деп, автобус къаядан кетген жерге кёп кере баргъанма. Алай мен тапхан жалаңда бу къагъыт журунчукь болгъанды. Мында былай жазылыпды:

Минги тау, санга жол ызлап барама мен,

Ата-бабаларыбызны сыфатларын сенде кёрюр эсем деп.

Сен а ажашхан туудукъларынгдан бирин тапхынчы,

Мени къоюнунга къысып тансыкъларса деп...

Муну жазгъан ким эсе да, баям, Минги тауну тийресинден Тюркге жер аударулгъан жесирледен бирлерини туудугъу болурму, экен, дергим келеди. (*Сагъышлы*.) Алай эсе, Мариям да Кавказ тауларындан ажашхан «чыпчыкъ» балачыкъ болурму дергим да келеди...

Биягъы поездни гудок тауушу эшитиледи. Жумушакь музыка согулады. Байрам-огълу къол булгъайды, ахшы жолгъа барыгъыз дегенча. Жабыу ачылады. Сахнада Заржанны юйюню бир отоуу кёрюнеди. Анда жашау артыкъ къолайлы болмагъаны эсленеди: эски диван, аны къатында уллу кирити бла эрттегили къююр, тегерек стол, шинтикле. Къабыргъада эски кийиз... Заржан, юйню жыйышдыра, курт-мурт эте айланады. Абына-сюрюне,

Локкай киреди).

Заржан (*ачыуланым*). Биягъы сен онг аягъынга минип келесе. Ой мен харип, мен жарлы, мен насыпсыз, эрге барама деп, санга нек баргъан болурем?!

Локкай. Жаншама, къатын. Не хатамы кёргенсе, ы? Менден сора ичгичи жокъму сунаса бизни элде, ы? Бирсиле бла тенглеширгенде, мен ичгичи да тыйюлме...

Заржан (*залгъа*). Аланла, бу кишини сандырагъанын эшитемисиз?.. (*Локкайгъа бурулуп*.) Не бетинг, не кишилигинг жокъду сени. Кёремисе бу юйню? Элде бизден жарлы жашагъан юйюр жокъду. Ма бу юсюмде жыйрыкъны санга эрге баргъанлы бери киеме. Муну бла тышына чыгъаргъа уялама тийреде къатынладан. Сен, бирсилеча, башынгы тутхан киши болсанг эди, бизге быллай аман кюн келлик тыйюл эди.

Локкай. Доу-доу этме. Сен иги къатын болсанг эди, бирсилеча,

узакълагъа сатыугъа кетип, ахчаны башыбыздан жаудуруп туруп эдинг, мени да, жарлы юйню киштигича, жетген жерде макъыртып айланмай.

Заржан (*жилямсырап*). Э, киши, харип, акъылынгдан шашып тура-са да. Не аманынга къалгъанса, жарлы. Ой, мен харип, мен насыпсыз... башхаланы жашауларына сукълана, ёмюрюм кетди. Не этейим? Къайры кетейим?..

Локкай. Сынсыма былай...

Заржан. Кёзюме кёрюнме дейме мен санга! Думп бол мындан!..

Локкай. Къычырма манга! Къычыра эсенг, Совет властыны ойгъан-лагъа къычыр. Битеу палах аладан чыкъгъанды. Ол властыбыз оюлмай турса эди, жашагъаныбызча жашап турлукъ эдик...

Заржан. Ой, сылтауунга кюлейим. Совет власть оюлгъанлы бай-гыгып кетдиле да башлары болгъанла.

Локкай. Уручула байыкъгъандыла, билемисе сен аны? Мен уручу тюйюлме. Къайры думп болду колхозубузну уллу мюлкю: ийнеклери, къойлары, машиналары, тракторлары?.. Созбай ары соза, бери соза кет-ди да, колхозубузну битеу ырысхысын этек тюбюне жыйышдырды.

Заржан (*хыликъя эте*). Зарланганмы этесе?

Локкай. Зарланыучу сенсе. Мени уа къаным къайнайды аны да, аны кибиклени да харамлыкъ ишлерине.

Заржан. Угъай, э киши, сен зарланган этесе. Созбай башын тутта билген адамды. Мындан арысында анга бир къынгыр сёз айтханынгы эшитсем, кечмем.

Локкай. Сора не этеригенг кечмей?..

Осюнде сахтиян куртказы бла, омакъ кийинип, Созбай киреди.

Созбай. Кюнюгюз ахшы болсун!

Локкай, къаны къайнай, Созбайгъа терс къарай, ачыуланып, чыгып кетеди. Заржан бла Созбай, аны ызындан къарай, башларын булгъайдыла.

Заржан (*жарыкъ*). Созбай, эс бурма анга. Аракъы бла башын сыл-хыр этгенди.

Созбай. Хоу, чибинлеп кетгенине кёре, тюз акъыллы болмагъаны ангылашыныпды.

Заржан. Аны къойдукъ... (*Жарыкъ болуп*.) Олтурчу бери (*диваннга кёргюзтеди*). Къалайсыз? Тынчмысыз? Келинликчигибиз нек эсе да кел-мей турады эки-юч кюнден бери да.

Созбай. Бир кесек аурукъсунуп эди да, бюгюн игиге айланганды.

Заржан. Аллахха шукур, игиге айланган эсе. Энди жаш да келе болур, окъуун бошап.

Созбай. Мен да ол жумуш бла келе келгенлигимди. Оноу этерге керекбиз.

Заржан. Алайды, Созбай, алайды. Ашыгып ёлеме Айкъашны ке-линчик болуп келирине бу жарлы юйюме.

Созбай. Жарлы юйню бай этген къыйын тюйюлдю.

Заржан. Ауузунга къор болайым...

Созбай. Энди биз жууукълача бола эсек, хар затны табынлай къу-раргъа керекбиз.

Заржан. Алайды, Созбай, алайды.

Созбай. Тойгъа жыйыллыкь адамладан уялмазча мадарла этерге керекбиз.

Заржан. Къалай бла?

Созбай. Жулдузхан бла мен оноу этгенбиз да, ишни сизни бу эски гытыгъызгъа ремонт этиуден башларгъа деп тохташханбыз.

Заржан. Да не затым бла этерикме мен ремонт? Къолумдан келсе, этерем бир мадар, башхала этгенча.

Созбай. Сен аны ючюн жарсыма, Заржан. Аны ауурлугъун мен кеси боюнума алама. Билемисе, мени къызымы тоюна кѣп белгили адамла келликдиле. Республикабызны таматарлары окъуна келирге боллукъдула.

Заржан. Кертими айтаса, Аллахчу?

Созбай. Мен белигили адамма. Мени танымагъан жокъду, району-буздан башлап, ара шахарыбызгъа дери. Ол себепден хар затыбыз тап болургъа керекди. Бек алгъа, юйюгюзню башын жангыртыргъа керекди. Зыгыт басып тургъан эски шиферлеригизни жашил бетли метал шиферле бла алышындырыргъа керекди.

Заржан. Сизни юйюгюздечамы?

Созбай. Хоу. Андан сора, юйюгюзню тышын ариу сюртюрге керекди. Арбазыгъызны палаткала бла жабып, омакъ этерге керекди, келген къонакъла абынмай жюрюрча, тепсерча.

Заржан. Оу, жаным чыкъгъан! Мен аллай затланы тюшюмде окъуна кѣрмез эдим.

Созбай. Андан сора да, юйюгюзню тышын адам бийиклигине дери мрамор бла тышларгъа керекди.

Заржан. Къой, аурунг, Созбай, сен бизни аман гытыбызны патчакхны къаласыча этип къояргъа айта болурса дейме.

Созбай. Мен жангыз къызымы ыспассыз жерге барырын суймейме. Алайсыз халкъдан уялыргъа тюшерикди манга.

Заржан. Алайды, Созбай, алайды. Сен шѣндюгюлю сыйлы адамладан бирисе.

Созбай. Тойда союллукъ малланы, башха аш-азыкъ затланы да оноуун этербиз.

Заржан. Бу затланы къачан къурап башларгъа айтасыз?

Созбай. Жашыгъыз келсин да, болжалны да тохташдырайыкъ да, андан сора башларбыз битеу мен айтхан ишлени.

Заржан. Аллах, Аллах, Созбай, теппеми кѣкге жетдиргенча этдинг. Иги ишни болжалгъа салма, аман ишни болжалдан алма дейдиле. Узакъгъа созма, Аллах айтса.

Созбай. Мени да муратым алайды.

Заржан (*мудах*). Бу аман кишим, улуу адамла жыйылгъан жерде ичип, айыплы этерми деп да къоркъама.

Созбай. Къоркъама. Аны да оноу этербиз. Хапар жокъмуду киеулюгюбюз къачан келлигинден?

Заржан. Да сакълап турабыз. Жолгъа чыкъгъан хапары барды. Аллах сау жыйышдырсын юйюбюзге деп, тилек тилегенлей турабыз улуу Аллахдан.

Созбай. Элибизде жынгы амбулаториягъа врач алдырмай турама, – ол жерни Хасаннга сакълап.

Заржан. Къор болайым санга, Созбай. Сени бу ахшылыгъынгы мен къабырымда да унутмам.

Созбай. Ашхылыкъ этмеклик манга төреди. Алайды да, мен кете барайым. Сау къал.

Заржан. Сен да сау бар. Менден Жулдузханны соруп, салам айт.

Созбай. Айтырма...

Созбай кетеди. Заржан къууанч тыпырлы болады. Кесин къайры сыйындырыгъа билмейди.

Заржан. Аллах умутума жетдире турады. Энди манга жарлыса деп бедиш этип айланган элли къатынланы бетлерине бир къарарыгъем. Жулдузханча багъалы шубала кийип, орамгъа чыкъсам. Ой, Аллах, санга къор болайым! Алыкъа къызымы да бир бай жашха берейим да, сора бир кѳрейим, манга ким тенг боллукъ эсе да! (*Залгъа*). Аллах хакъына, бу элде мен салам берип, саламын алырча кесиме тенг адам табылмай къаллыкъды...

Хауа чабып киреди. Къууанчлы халы барды.

Хауа. Мама, мама, къоншубузну ийнеги эки эгиз бузоу тапханды!

Заржан (*бети тюрленип*). Ким къоншубузгъа айтаса?

Хауа. Сайхагъа...

Заржан. Ой, мен, харип, мен жарлы... (*Эки къолун кѳкге созуп*). Ой, Аллах, мени кибик тюз къулунга къол аязынгы ачмай, къайда болса этеклерин жел этдирип айланган биреуленлеге нек онг бересе?

Хауа. Мама, мама, нек айтаса алай?

Заржан. Нек айтмайма, къызым, бизни ийнегиз эки жылдан бери къысыр къалганлай турады. Тели Сайханы ийнеги бир жолгъа эки бузоу табады. Анга адамны жүреги жарылмай къалай къалсын? Мен онбеш-жыллыгъымдан бери ораза тутама. Сайха уа оразаны не болгъанын да билмейди. Аллах ол затланы кѳрюрге керек тнойюлмюдо! Тохта, къызым, алыкъа бизге да бир тейри эшиги ачылыр. Жаш да юйге бир жыйылсын. Сен да школунгу бошап, бир тап юйюрлю бол да...

Хауа. Мен школну бошагъандан сора университетге кирирге барлыкъма. Врач болургъа сюеме.

Заржан. Угъай, къызым. Шѳндю къызла, окъургъа барабыз деп, аман ызгъа тюзелип кетедиле. Мен сени бир жары да иерик тнойюлме. Къарындашынг врач болуп келе турады. Ол бизге жетерикди.

Хауа. Хасан манга хар письмосунда жазып турады бийик билим алыргъа кюреш деп. Мен ол айтханча этерикме.

Заржан. Мен сени анангма. Сен мен айтханча этерге керексе. Ангыладынгмы?

Хауа юйден, ыразы болмай, жиямсырап кетеди. Узакъдан музыка согъулгъаны эшитиледи. Сахна къарангы болуп жарыйды. Заржан юйно тизгинин жыйышдыра айланады.

Жулдузхан киреди къолунда да уллу сумкасы бла.

Жулдузхан. Юйдемисе, Заржан?..

Заржан (*кѳууанчлы*). Кел, кел, кел... Жулдузхан (*кѳучакѳлайды*). Юйде болмай, кѳайда боллукѳма мен? Кел, былайчыкѳгѳа диваннга олтур. Не ишлейсиз, тапмысыз? Келинлигибизни ауругѳан хапары бар эди. Не тукѳумду?

Жулдузхан. Игиди. Хауа келгенди да, аны бла кѳуш-муш эте кѳалгѳандыла менден.

Заржан. Игиди, иги. Ала шуѳхладыла. Жаш кѳызланы аз тюрю секретлери болмаз. Жаншай болурла.

Жулдузхан. Хауа иги кѳызчыкѳды. Мени Айкѳашымы аныча кѳайын кѳызы боллугѳуна кѳууанып турама. Заржан, айып этме Аллахчу... юйюгюзге кѳуру кѳол бла кирмейим деп, санга саугѳачыкѳла алып келгенме, жаратыр эсенг деп, (*сумканы кѳотара*). Жашынг келсе, аны кѳребиз деп, кѳоншуда, тийреде жашагѳанла да жыйылырла. Сен а аланы аллында тап болургѳа керексе. Жашынг да кѳууаныр сени ариу кийинип кѳрсе. Ма бу чилле жыйрыкѳ алыкѳа юсюме да тиймегенди. Тюкенден кѳалай алыннган эсе да, алайлай туруп турады. Ол аман киши ары-бери чыкѳса, манга бир зат алмай келмейди. Гардеробха да сыйындыралмай-ма аберилерими.

Заржан. Аллах кѳызгѳанмасын...

Жулдузхан. Ма бу уа кѳатапа жыйрыкѳ...

Заржан(*кѳууанчлы, юсюне ѳнчелеп кѳреди*). Аллах, Аллах, Жулдузхан, гитчелигимден таралып жашай эдим быллай бир ариу затны киерге...

Жулдузхан. Ма бу уа гюлменди жаулукѳ. Кѳысып кѳрчю, бетинге кѳалай жарашырыкѳ эсе да... Хы, ма алай! Аллах хакѳына, нюр береди жаякѳларынга. Ма была уа чюйтабан чурукѳла... Бир кюн да киймегенме. Ол аман киши Индиягѳа баргѳанда андан келтирген эди. Ма была уа, табансыз чурукѳла. Кѳайсыларын жаратсанг, аланы киерсе. Ма бу уа кѳрепе халат...

Заржан (*халатны кѳоюнуна кѳысын*). Мен быллай халатны телевизорда Пугачѳва кийип кѳргенем. Жулдузхан, кѳор болайым санга, быллай бир ырысхы мени юйюме кирмегенди...

Жулдузхан. Энди биз кенг адамла тюйюлбюз. Бир бирибизге билеклик эте жашаргѳа керекбиз. Мен алыкѳа санга, Сингапурдан келген бек багѳалы шубаны да саугѳаларыкѳма.

Заржан. Угѳай, угѳай, Жулдузхан, алайсыз да бу келтиргенлеринг башы бла озуп турады.

Жулдузхан. Аны ючюн сен жарсыма. Мени, бир, эки деп санап, тогѳуз шубам барды.

Заржан. Тогѳузму дейсе? Аллах аланы оннга жетдирсин. Сау бол. Насыбынг бютюнда кѳп болсун. Не зат бла сыйлайым мен сени... (*Адыргылы болады.*)

Жулдузхан. Бир зат бла да угѳай. Мен ач тюйюлме. Билемисе, бюгече тюшомде жашыгѳызны бир ариу кийинип кѳргенме.

Заржан. Иги тюш кѳргенсе, Жулдузхан. Аллах огѳурлулугѳун берсин!

Жулдузхан. Андан сора да, арбазыгѳызда жарыкѳ чыракѳ жанып

кѳргенме!

Заржан. Аллах хакъына, къолунг бла тутуп къойгъанча кѳргенсе. Келинчик келликди юйюбюзге, арбазыбызны жарытып. Айкъашды ол! Сени нюр сыфатлы кызынг! Къууанчны кѳкюрегине сыйындыралмай башлагъанма мен. Теркирек келге эди Хасаным. Бу жарлы юйюмде бир тамаша той этиллигин жюрегим сезип турады, битеу элибиз сейирсинирча!

Жулдузхан. Аллах хакъына, Заржан, ол тойда мен, ма былай къанатларымы кыагып тепсемей къоймам, кыыз заманымы да эсиме тюшюрюп.

Заржан. Мен да! Кѳгюрчюн болуп, кѳкге учарма, бир Аллах!

Жулдузхан. Заржан, мени санга дагыда бир айтыр затым барды.

Заржан. Айт, Жулдузхан, айт. Сени аузунгдан ариу сѳзле тѳгюледиле, алтын токъмакълача.

Жулдузхан. Билемисе, Заржан, сизни бла бизни арабызда жууукълукъну бютюнда кыаты байламлы этерча, дагыда бир онг тууа турады.

Заржан (*уллу тамашагъа кыалып*). Аллах, Аллах!!! Къалайлыкъ бла? Айтчы теркирек.

Жулдузхан. Мени тамата кыарындашым шахарда жашайды... Сен аны таный да болурса...

Заржан. Къарамырзагъамы айтаса?

Жулдузхан. Хоу. Ол уллу бизнесменди. Бир, эки деп санап, алты тюкени барды. Уллу юйю, эки дачасы, тѳрт да импорт машинасы...

Заржан. Тыкъма-тыкъ байды деп къойсанг а!

Жулдузхан. Алайды, Заржан, алайды. Аны бла ортада жууукълукъ тохташдырыргъа сен кыалай кыарайса?

Заржан. Да аллай бай адам бизни кибиб бир факъыра юйюр бла жууукъ болургъа тенгсинмез. Ангылатып айтчы манга, не жууукълукъ излейди Къарамырза бизден?

Жулдузхан. Мындан алда ол бери бизге келген эди. Хауа бла Айкъаш а арбазда жаншай боладыла ол келгенде...

Заржан. Сора уа?

Жулдузхан. Къарындашым Хауаны кѳргенлей, суююп къойгъанды.

Заржан. Аллах, Аллах!.. Аны уа эшитмегенме мен. Сора уа, сора?

Жулдузхан. Къарындашым ол кюнден бери хайран болуп айланады. Хауаны алмасам, мен бу дуняда жашарыкъ туююлма деп тохтагъанды.

Заржан. Астофюрюллах! Ол а сѳз деп, хапар! Къарамырзаны кыайыны да, уллу сабийлери да бардыла деп эшитгенем мен базарда кыатынладан.

Жулдузхан. Кыатыны былтыр ёлюп кыалды, харип, ол аман ауруудан. Эр кишиге кыыйынды жашау этген жастыкъ нѳгерсиз. Сен угъай демей эсенг, ол киеуюгюз болургъа итинип айланады.

Заржан. Ненча жыл болады анга?

Жулдузхан. Аны несин сораса, Заржан. Эр кишиге ненча жыл болса да, ол эр кишилей кыалады.

Заржан. Ол айтханынгда да барды. Мен аллай киеуден кыачар ама-

лым жокъду. Алай Хауа унармы? Алыкъа анга онжети жыл да толмагъанды.

Жулдузхан. Унамай а. Шёндогюлю кызыла бай кишилени излейдиле. Сен тап айтып ангылатсанг, Хауа угъай дерик тюйюлдо. Таулу кызыла аналарына бек тынгылайдыла.

Заржан. Унамай тохтаса уа?

Жулдузхан. Алып къачхан төре да барды.

Заржан. Да мени да алып къачхан эди бу аман киши, къуруп кетер эсе. Алып къачмаса, аллай ичгичигеми барлыкъ эдим мен?

Жулдузхан. Сени Локкайынг башха, мени къарындашым башха. Юч жыйырма жылны ичинде мен аны жаланда бир кере эсирип кәрмегенме.

Заржан. Юч жыйырмамы дейсе?

Жулдузхан. Къарындашым санга «Мерседес» машина бла миллион сом берирге айтып турады.

Заржан. Ой, жаным, миллионму дейсе?.. Машинамы дейсе?.. Да мен машина жюрюте билмейме.

Жулдузхан. Локкай жюрютюр. Колхозда шофёр болуп ишлеучю эди да ол.

Заржан. Аурууум ичине. Ышанып, мен анга машинаны къалай берирме, элте барып, бир жерде тёшден атса? Андан эсе кесим юйренсем а жюрютюрге. Элли къатынларыбыз, туурамдан къарап, бир зарлансынла!

Жулдузхан. Тюз айтаса, Заржан. Келишдикми?

Заржан. Сен айтханнга боюнум къылдан иничкеди, Жулдузхан.

Жулдузхан. Сора мен кете барайым.

Заржан. Ашырайым... тохта...

Жулдузхан да, Заржан да чыгып кетедиле. Миллет тепсеу музыка эшитиледи. Заржан, къууанч тыпырлы болуп, къайтып келеди. Кеси кеси бла учунуп тепсейди. «Къарс, къарс», - деп да айтады. Музыка тохтаиды. Заржан залга айланады.

Заржан. Билмей тургъанлай, жарлы юйюм ырысхыдан толуп къалды да! Бир жанымдан бай келиним... экинчи жанымдан бай киеуюм. Аллах бир берип башласа, ма алайды! Алгъын байланы жашауларына зарлана, жюрегим жарыла жашаучу эдим. *(Кёл кенгдирин.)* Энди манга да бир зарлансынла бу хылы-мылы къоншуларым. Аллахакъына, мен алагъа салам да бермем энди...

Сайха киреди.

Сайха. Кюнюнг ахшы болсун, Заржан.

Заржан. Къайдан саламлашыучу болдунг сен а, Сайха? Ийнегинг эки бузоу тапханды деп, эсирикге кетип айланган хапарынг барды.

Сайха. Кет, аурунг, Заржан, ол а не айтханынгды? Аны ючюн а нек эсирикге кетеригем мен? Бузоучукъланы бирин сени кызынг Хауагъа атагъанбыз... бирин а...

Заржан. Хы, Хауагъа сени бийли бузоуунг не затха керекди? Башынга хайырды бузоуунг да, ийнегинг да. Мен садакъачы тюйюлме, бир къауумлача. Аны ангылап къой.

Сайха. Не болгъанды санга, Заржан? Не затха деп чочуйса быллай бир? Къаллай чибин къапханды бюгюн сени?

(Заржан диван юсюнде кёрне халатны алып, юсюне кийип къаушалады).

Заржан. Не кёзлеринги жандырып къарайса? Къызгъанганмы этесе?

Сайха. Нек айтаса алай? Аллах къызгъанмасын. Быллай сыйлы затынг бола тургъанлай, юсюнге кийип бир да кёрмегенме. *(Диванда бирси быстырлагъа да эс буруп.)* Была да сеникилемидиле?

Заржан. Да кимникиле боллукъ эдиле, меникиле болмай?

Сайха. Нек букъдуруп тураса да быланы? Юсюнгю-башынгы жангыртсанг а, эски-бусху быстырлагъа чулгъанып айланмай.

Заржан. Ол мени ишимди, Сайха. Сен, аны къой да, не жумуш бла келгенинги айт.

Сайха. Хауаны излеп келгенме. Анга атагъан бузоучугъубузну кёргозтюрюк эдим.

Заржан. Сайха, мен санга айтдым да, сени бийли бузоунг мени къызыма керек туююлдо деп?

Сайха. Хауачыкъ мени келинлигим болгъанын унутханмы этгенсе да.

Заржан. Оу, мен ёлюп къалгъаем!.. Ол а не айтханынгды? Сени бурнобокъ жашынг бергенден эсе, мен къызымы чачындан тутуп элтип барып, черек суугъа атарма Аллах хакъына.

Сайха. Оу, кюнюм, Заржан, санга не эсе да бир зат болгъанды. Нек айтаса алай? Хауа бла мени Асхатым бир бирлерин сабийликлеринден бери сюедиле.

Хауа киреди.

Хауа. Сизни къычырыгъыгъыз тышында да эшитиледи. Не юлешесиз?

Сайха *(Хауагъа).* Къой, къызым, къой. Шайтан алдап киргизген болур эди бюгюн бери... *(Суху кетеди.)*

Хауа. Мама, нек сёз болгъансыз Сайха бла? Бу юсюнге халатынг да къайдан чыкыгъанды? *(Диванда быстырланы кёрюп.)* Была уа не затладыла?

Заржан. Къызым, олтурчу былай жаныма. Билемисе, бизге Тейри эшиги ачылып тургъан кезиудю. Къарындашынг Хасан, окъууун бошап, дохтур болуп келе турады. Аллах айтса, аны Жулдузханны къызы бла юйдегили этебиз. Алай бла элибизде бек бай юйюр бла жууукъла-ахлула болабыз. Ангылаймыса сен аны магъанасын?! Элде намысыбыз кёкге кётюрюледи, санга да жашауунгда жангы жол ачылады...

Хауа *(сейирсинип).* Манга уа не жол ачылыккъды?

Заржан. Билемисе, къызым, мен сени юсюнгден тюш кёргенме.

Хауа. Къаллай тюш?

Заржан. Къуунчлы тюш. Мен сени бир уллу шахарда бек сыйлы келинледен бири болуп кёргенме! Мен тюш кёрюучюледен туююлме! Алай, тура кетип, бир тюш кёрсем, ёнюн къолум бла тутмай къоймаучума.

Хауа. Бек сейирди, мама, бу айтханынг. Сора уа, сора?

Заржан. Бу тели Сайханы санга келинликчигимди деп айланганын мен жаратмайма. Аны суубурун Асхатына сени бергенден эсе, кесими кыаядан атып ёлтюрюкме. Хау, Аллах хакъына. Сен анга толу ийнан.

Хауа. Мама, кесинги кыаядан да атма. Жюрегинги да кыйнама, манга эрге чыгъаргъа алыкъа эрттеди.

Заржан. Мен санга эсгертип къойгъанлыгъымды. Ангылаймыса?

Хауа. Ангылайма. Алай бу омакъ кийимле кыайдан чыкъгъанларын ангыламай турама.

Заржан. Жулдузхан ёзденлик этгенди. Баям, жууукълугъубузну хатерин кёргенлиги болур.

Хауа. Да, алыкъа биз жууукъла да болгъунчу, неге деп ёзденлик этеди?

Заржан. Болабыз, Аллах айтса. Къарындашынг келгенлей, жууукъла болабыз ала бла... не башынгы булгъайса? Байлыкъгъа батыла турабыз, кызым.

Хауа. Сен Айкъашны келин этеме деп, ышандырып тураса. Хасан унамай къойса уа, не айтырыкъса?

Заржан. Мени жашым мени айтханымдан чыгъарыкъ тюйюлдо. Мен сизни неге деп ёздюре кюрешгенме, айтханымы этерик тюйюл эсегиз? Угъай, кызым, алай бла иш боллукъ тюйюлдо.

Хауа. Билемисе, мама, Айкъаш шёндю, кыяулулгъун да унутуп, къууанч тыпырлы болуп жашайды. Мени кёрсе, къучакълап, жанын бергенча этеди. Алай болуп тургъанлай, алданып къалса, жюреги жарылмазмы ол харипни?

Заржан. Аны ючюн сен жарсыма. Аллах айтса, хар зат да тап болур, мен саулукъдан.

Хауа. Мен кетдим, мама.

Заржан. Къайрыса?

Хауа. Клубха.

Заржан. Оу кюнюм, анда уа не этесе?

Хауа. Шахардан жазыучула келедиле. Ала бла тюбешиу къуралады. Назмуларын окъурукъдула, жазыулары юслеринден айтырыкъдыла.

Заржан. Охо, алай эсе, бар. Анда танца-манца деп хылы-мылы ишле болуучудула. Аллай зат болса, къошулма. Таулу кыызгъа айыплы ишди ол. Ангыладынгмы?

Хауа. Ангыладым, мама, ангыладым... *(Кетип тебирейди.)*

Жулдузхан бла Къарамырза киредиле.

Жулдузхан. Юйге да игилик...

(Къарамырза Заржанны къучакълайды. Сора Хауагъа къолун уза тады.)

Жулдузхан. Хауа, уялма, бу мени къарындашым Къарамырзады.

Къарамырза, Хауаны къолун тутуп, бир ауукъгъа дери жибермей, жойкъулланады. Хауа, уялып, не этерге билмей, баш тебен болады. Анасына да къарайды, бу киши не этеди денгенча. Къолун Къарамырзадан тартып ычхындырады.

Хауа. Мен кетдим, мама...

Жулдузхан. Угъай, кетме, жанчыгъым. Бизни бла олтур бир кесек. Къарамырза шахардан келгенди жангы жууукъла бла танышыргъа деп. Мени къарындашым алай бош адам туююлдо. Бизнесменди... бай бизнесмен...

Заржан (*Хауагъа*). Алайды, къызым, алайды. Халкъ таныгъан Къарамырзаны къатында бир кесек олтур, ашыкъма.

Хауа. Угъай, мама, мени заманым жокъду (*суху кетеди*).

Заржан. Ма былай уялчакъды бу. Танымагъан адамына бек къыйналып жууушады.

Къарамырза. Уялчакълыкъ иги илишанды, Заржан. Мен анга бек бюсюредим. Эгечим айтхан болур санга, жууукълукъ излеп келгенме сизге.

Заржан. Угъайым жокъду, Аллах хакъына. Алай алыкъа биз Жулдузхан бла жууукълугъубузну да тамам этип бошамагъанбыз. Жашны келирин сакълап турабыз.

Къарамырза. Билеме, Заржан, билеме. Ол ишни да тап этербиз, Аллах айтса. (*Хуржунундан ахча чулгъам чыгъарып, Заржаннга узатды.*)

Заржан. Неди бу?

Къарамырза. Юйюгюзге биринчи кере киреме. Къурулай чыгъып кетерге айыпды манга. Ал, уялма. Бу бош аванс кибикди. Мындан арысында башха тюрлю келе-кете турурбуз.

Жулдузхан. Алайды, Заржан, алайды. Къарындашымы къолу бек чомартлы къолду. Аны санга узатхан къолун артха къайтарма. Намыс этип бергенин алып къой.

Заржан (*ахчаны уяла-уяла алады*). Ырысхынг кеп болсун, Къарамырза.

Жулдузхан. Биз кете барайыкъ. Алыкъа тюбеширбиз. Къууанчлы кюнлерибиз аллыбыздадыла.

Заржан. Алайды, алайды... ахшы жолгъа барыгъыз...

Жулдузхан бла Къарамырза кетедиле. Заржан ахчаны кекюрегине къысып, ёхтемлениди.

Заржан. Ырысхы башымдан жаууп башлагъанды. Я Аллах, кеп жаудур! (*Сагъышлы болуп.*) Аллах хакъына, бу Къарамырза уа манга тийишли адам эди Хауадан эсе. Нек баргъан болур эдим мен бу ичгици Локкайгъа. Не сыфаты жокъ, не мадарыулугъу жокъ. Айырылыпмы къалайым? Ичип, бир жерде тёнгереп, ёлюп къалса уа? Угъай, балаларыбыз аны манга кечмезле...

Заржан, Жулдузхан келтирген кийимлени кийип, сымарланады, къаушалады. Чюйтабан чурукъларына къарап ахтынады, сериледи. Локкай киреди къолунда да пакети бла.

Локкай. Къалайса, къатын?.. Охо, сенмисе, жюйюсхан? Не омакъса, жангы келин кибик! Къайры хазырланганса? Эргем бараса? Ким кийиндиргенди сени былай, ы?

Заржан. Сен иги киши болсанг эди, мени ма былай кийиндирип тутарыкъ эдинг, факъырады деп, тийреде къатынла бедеш этип айланмазча.

Локкай. Бек сейирди, Оллаха. (*Пакетинден чыгъарып, юч-тёрт*

аракъы шешаны стол юсюне салады.)

Заржан (*ачыуланып*). Не затларынгдыла была уа?

Локкай. Кёрмеймисе?.. Шешала! Сени бу юсюндегилени жууайыкъ.

Заржан. Доу-доу этме. Къайдан тапханса ачха? Биягъы сен бирледен ёнкюч алгъан а болурса?

Локкай (*ёхтем*). Угъай, къатын. Бу жол кишиден да ёнкюч алмагъанма.

Заржан. Сора къайдан чыкъгъандыла санга бу къурурукъ шешала?

Локкай. Иги адамла алыкъа тауусулуп къалмагъандыла, къатын. Тюкен къатында тургъанымлай, Жулдузханны къарыдашы Къарамырзагъа тюбеп къалгъанма да, ол ёзденлик этгенди. Ма, адам десенг, аллай болургъа керекди, сенича «ахча, ахча!» деп хахайлап турмагъанлай. Келтир бери стаканланы.

Заржан (*хыны*). Сакълап тур алай... (*Шешаланы алып кетип, букъ-дуруп къайтады.*)

Локкай. Не ишингди бу, къатын? Аллыма хакъсыз келген ашны да ашаргъа къоймаймы башлагъанса?

Заржан. Э, киши, тилейме сенден, къой бу ичгини. Жашыбыз окъуун бошاپ келе турады. Аллахны ахшылыгъындан, юйюбюзге сыйлы къонакъла да жыйылыргъа ушап турады. Келгенле сени юсюнге келликдиле, юйню таматасы деп. Сен а, ичип,бу тутхучсуз башынгы андан да сылхыр этсенг, уялыргъа тюшербиз элни аллында.

Локкай. Аха-а, энди ангыладым сени сыйлы къонакъларынг кимле боллукъларын. Созбайны юйде къалгъан кокушбурун акъсакъ къызын келин этерге айланнган хапарынгы эшитгенме.

Заржан. Кимден эшитгенсе? Сайха айтхан болур аны санга? Ол зарланып айтады, бизни бай жууукъларыбыз болурларын суймей. Сен аллай жаншакъчыкъланы сандырагъанларына эс бурма. Арууум ичлерине... Жаншай берсинле.

Локкай. Къатын, сен тап ишни башламагъанса. Бизге уручу жууукъла керекмейдиле. Хасанны да намысын учуз этме. Ол, окъууну бошاپ, дохтур болуп келе турады. Юйдегили болама десе, суйгенин табар, кесине келишген.

Заржан. Бизге ушаш бир факъыра юйню къызын жаратып къойса уа? Угъай, э киши, андан эсе мен жерге кирейим. Жулдузханны къызы, къыяучугъу болгъанлыкъгъа, намыслы къызды.

Локкай. Сен билемисе, къатын, аны къоян арууу да барды.

Заржан. Болсун. Жашыбыз дохтур болуп келеди. Ол аны сау этмезми дейсе? Ол сени чюйре башынгы да жерине салыр деп, ышанып турама мен.

Локкай. Экибизден къайсыбызны башыбыз чюйре болгъанын эл биледи.

Заржан. Доу-доу этме. Мени бла даулашып тургъанынгы да дыркъ тохтатып къой. Бизге Тейри эшиги ачыла турады. Аллахны ачыуландырма. Мени санга тилегим олду.

Локкай. Бир затха да къатышмай, тынгылап тур дегенлигингиди

манга? Угъай, къатын. Алыкъа бу юйню иеси менме!

Заржан. Иеси эсенг, кесинг иеча жюрют.

Локкай. Бу юсюнде хылы-мылыларынгы да теш, ары ол эски кюбюрге жыйышдыр. Была санга арталлы бла ушамайдыла.

Заржан. Сора сен манга мындан жыйырма жыл алгъа алгъан жамулу жыйрыкъ бламы тюберикме мен жашымы да, къанакъланы да алларына? Угъай, жарлы. Мени бетим барды. Мен уялгъан этеме, сен уялмагъанлыкъгъа. Тохта-тохта! Сен алыкъа мени «Мерседес» мешинагъа минип, ёрге-энишге сюзюлюп айланнганымы да кёрюсе!

Локкай. Кет, сени сандырагъанларынга тынгылап тургъан мен керти да телиме. *(Ачыуланып кетеди.)*

Заржан*(залгъа).* Бу жекбаш кишим былай эте кетип, мени планларымы оюп кёймагъы эди. Не этсин адам? Созбайгъа айтып, муну телле юйюне беклетип кёоярмем?..

Кюле-кюле, Хауа бла Айкъаш киредиле. Айкъаш сол бутундан акъсайды. Бетини эки кёзюнден къалгъаны жаулукъ бла жабылыпды.

Хауа. Мамачыгъым, не омакъса!..

Заржан. Келигиз, къызларым, келигиз. Айкъаш, жанынга кёр болайым, къалай къууандым сени былай келгенинге.

Хауа. Клубдан чыгъып келебиз, мама. Мен къайтаргъанма Айкъашны бери...

Заржан. Иги этгенсе, къызым... *(Айкъашны сымарлай.)* Сора клубха сен да баргъанса, ариу балачыгъым. Бери бу диван кибикиге олтуруп хапар айтчыгъыз.

Хауа. Мама, айтып-айтмазча алай сейирлик тюбешиу болду жазучула бла. Къаллай фахмулу поэтлерибиз барды бизни. Алайды да, Айкъаш?

Айкъаш. Андан эсе, мен бюгюн ары бармай къалгъа эдим... *(Кёлю толады.)*

Заржан. Нек айтаса алай, жанчыгъым!

(Айкъашны платогу бла кёз жилимукъларын сыйпайды.)

Хауа. Мама, анда бир чалбаш поэт ёксюз къызны юсюнден жазгъан назмусун окъугъанда, кёпле кёз суу этедиле... Айкъаш да алагъа кёшулуп.

Заржан*(Айкъашны кёкюрегине къысып).* Къара, харип, жандауурлу балачыгъым. Халал жүреккли адамла алай боладыла – биреуню жарсыуун кесини жарсыууча сезедиле. *(Хауагъа.)* Не назму эди ол? Эсинде къалмагъанмыды?

Хауа. Эки тизгини эсимдеди:

«Мен ёлсем, къалырла жер юсюнде

Жюрегими таралтхан тарыгъулары...»

Андан арысын а айталлыкъ туюлме.

Айкъаш. «Мен кетсем, унутуп кёймагъыз,

Сабийликден бирге ёсген тенг къызларым».

Хауа. Ма, Айкъашны да эсинде къалып турадыла экинчи тизгинлери.

Заржан. Кет, аурунг, къызларым, мени да жүрегими къалтырат-

дыгыыз. Мен а бюгече бир сейирлик тюш кёрюп, анга кьюуанып тура эдим.

Хауа. Не тюш кёргенсе энди уа, мама?

Заржан. Былай бир кьярангы кече, кёкден бир жулдуз юзюлюп, учуп келди да, тюз да бизни юйню башына кьонмадымы дейсе, битеу тегерекни да жарытып.

Хауа(кьюуанчлы). Оу, жаным алыннган! Хасан келе болур!

Заржан. Жулдуз тюшде келиннге кёрюнеди деучюдоле. *(Айкьяашны кёкюрегине бютюнда кьаты кьысып, башындан уппа этеди.)*

Хауа. Мама, Айкьяш тамбла Москвагья кетеди атасы бла бирге.

Заржан. Н-е-е-е-к?..

Хауа. Врачлагья кьаратыргья... Операция этдирирге.

Заржан. Аллах, Аллах!.. Кьюуанчлы хапар келтирдигиз манга! Телевизордан кьярап, кёрюп турабыз, мени анамдан да кьарт артист тиши-рыула бетлерини жыйырылгъанларын кетерип, кьынгыр бурунларын тюзетдирип, аналарындан жангыдан туугъан жаш кьызлача болуп айланнганларын. Кьор болайым Созбайгья, не тюз оноу этгенди. *(Айкьяашха.)* Жолунг иги болсун деп, тилек этгенлей турурма мен сангда, кьызым. Андан кьюуанып кьайт, ариу сыфатчыгьынг бла. Сен мени тюшюмде кёрген жулдуз-чугьумса...

Айкьяш. Сау бол, Заржан... Сау бол. Мен кете барайым. Жолгья хазырланыргья керекме... Кьызыбыз кьайдады деп, тынгысыз болуп тура болурла юйде да.

Заржан. Хау, жан дуккулчугьум, бар. Ахшы жолгья бар. Хауа, ашыр юйюне дери.

Хауа. Ахшы, мама...

Хауа да, Айкьяш да кетедиле.

Заржан(кьюуанч тыпырлы болуп, залгья). Жамауат, кёремисиз, мени ишлерим кьалай тап болуп барадыла! Энди бир кёрейим, ким кимге баш урлугьун? *(Ауузу бла «кынна, кынна...» деп, кьобуз согья, тепсейди. Узбекли кьызлача, кьолларын ойнакълата, боюну кьатыш башын эки жанына да кьымылдатады. Араплы тиширыулача, кьуйругьун да ойнатып, гынттылы болады).* Эх, арыдым. Терлеген иш да этдим. Кет, бу юсюмдегилени кир этмейим. Барып, тешейим. Жашым келгенде кирме...

Заржан кетеди. Сахна кьярангы болуп жарыйды. Локкай киреди.

Локкай. Кьатын кьайдаса? Жукьялапмы кьалгъанса? *(Тегерегине кьярап.)* Хауа да кёрюнмейди. Былай кеч кьалмаучу эди, тейри. Кьатын, отоудамыса? Кет, муну уятмайым. Биягья ичип келгенсе дер да, жанымдан этер. Мен а тюненели бери ауузума жукь салмагъанма, сырадан сора. Андан эсе, тыншчыкь диваныма жатып, тыянайым... *(Диваннга ауады. Олсагъатдан хурулдап тебирейди. Юсюнде эски жыйрыгьы бла, чачы да тозурап, Заржан киреди.)*

Заржан. Да бу уа, этиучюсюн этип келип, тонгузча тёнгереп турады да. Тохта сен, кьуратдыра тургъан ишлерим тап болсунла да, санга

этерими кёрюрге...

Жулдузхан (*сагъайып киреди*). Заржан...

Заржан (*Локкайгъа кёрюрте*). Акъырын селеш, муну уятырса. Биягъы этиучосюн этип келип, сойланнганды, геммеш балчыкыгъа сойланнганлай. Къызым да кёрюнмейди, къайда эсе да. Былай кеч къалмаучу эди...

Жулдузхан (*Заржанны къулагъына бир затла шыбырдайды. Сора акъырын*). Ангыладынгмы?..

Заржан. Асыры ашыкыгъан болурмусуз?

Жулдузхан. Угъай, угъай (*суху чыгъып кетеди*.)

Заржан, ахлау болганча, кыкы-мыкы эте къалады. Не этерин билмегенча, адыргылы болуп, боюнун ары-бери созуп, тышына къарайды. Кесине жер табалмайды. Бу кезиуде тышындан Хауаны: «Папа, мама!» - деген ачы кычырыгы эшитиледи. Локкай, аман тыш кёргенча, чочуп уянады.

Локкай. Къатын, не кычырыкыды бу?!

Биягъы тышындан Хауаны: «Папа, ой папа!..» – деп, сынсып кычырганы эшитиледи. Хахайлап, Сайха киреди.

Сайха. Локкай, Заржан, не ауузугъузну ачып турасыз! Тышында кызыгыгызны урлай турадыла!.. (*Суху чыгъып кетеди. Локкай да аны ызындан мыллыгын тышына атады.*)

Заржан. Э, киши, къайрыса?.. Тохта дейме санга!.. (*Тышында дауурлагъа къулакъ салып, къоркъууду халда.*) Кет, аурунг, бу аман киши бир къутурса, аман къутуруучуду. Бир палах этип къоймагъа эди. Охо, Аллах башланган ишни игилигин берсин...

Локкай Хауаны къоюнуна кётюрюп, кыжырыкъланып, кесин бузуп киреди. Хауа сытылып тилейди. Локкай аны диваннга жатдырады. Хауаны юсюнде жыйрыгыны жагъасы жылтырып, чачы-башы тозурадды. Бетинде тырналган жерледен къан сырайды.

Локкай (*къаны къайнап*). Балта къайда?

Заржан. Не болганды, э киши? Къанынгы сууут.

Локкай. Ёлю болганды юйюнге!..

Кесин жулкундуруп, бети да къаннга боялып, ызындан да Жулдузхан: «Тохта, къайрыса?» - деп хахайлай, Къарамырза киреди. Жумдуруклары да кётюрюп, Локкайны юсюне атылады. Локкай сермеп, аны жагъасындан тутуп тохтайды. Жулдузхан кесин аланы ортасына атып, бир бирден айырыргъа къорешеди.

Жулдузхан. Къоюгъуз, тилейме... Локкай, къуруп кетерик, буума къарындашымы... ёлтюресе муну...

Къарамырза, жулкунуп, Локкайдан ычынады.

Къарамырза (*Локкайны жаныйды, къыл чайнайды*). Пистолетими биргеме алыргъа унутуп кетгеним насыбынг эди ансы, мен сени къутургъан итни къаплаганча къаплап эдим!..

Къарамырза биягъы Локкайны юсюне атылады. Туююшедиле. Сопаклашадыла, Жулдузхан бла Заржан аланы айырабыз деп, гузаба этедиле. Сайха бла Асхат киредиле. Асхат Къарамырзаны, арт желкесинден сермеп тутуп, Локкайдан айырады.

Къарамырза (*Асхатха керилип*). Суубурун, сен а не этесе, аякъ

тютпге тшоноп айланган ач киштикча макъыра?

Сайха (*кӧолунда таягъы бла Къарамырзагъа керилип*). Тийме анга! Аллах хакъына, башынгы чачарыкъма. Сен не айланаса, сынжырдан ычхынган къарт колхоз бугъача?

Къарамырза. Ол сени ишинг туююдю. (*Локкайгъа бла Асхатха*.) Мен сизни тюрмеде чиритирча этерме! Сиз алыкъа мени иги танырсыз!..

Локкай. Чыгъып кет бусагъатдан мындан... Алай туююл эсе!.. (*Къарамырзагъа атылады*).

Жулдузхан, оу-шау этип, биягъы кесин буза, артха киреди. Локкай бла Асхат Къарамырзаны эки кӧолун да артына буруп, сахнадан тышына атадыла. Жулдузхан да аны ызындан думп болады.

Локкай. Къатын, ол тюнене мен келтирген шешала къайдадыла?

Заржан. Оу кюнюм, ичгенми этериксе?

Локкай(*къаты ачыуланып*). Чыгъар аланы бери!..

Заржан,кӧууулуп кетип, ичинде шешалары бла пакетни алып чыгъады. Локкай пакетни Заржанны кӧолундан сермеп алып, сахнадан от болуп кетеди. Тышындан Локкайны: «Ма, бу шешаларынгы да ала бар!..» – деген кычырыгъы бла бирге, шешаланы ууалгъан тауушлары эшитиледиле.

Сайха (*жиялмсырай тургъан Хауаны башындан сылай, жубатып кюрешеди*.) Заржан, суу быстыр келтирчи,муну бетинден къан жугъуланы кетерийик...

Асхат, бир жанында тохтап, Хауа таба жашыртын къарайды. Хауа да аны эслейди.

Хауа (*сынсын*). Асхат, олтурсанг а алайда шинтикге.

Ачыуун ичине сыйындыралмай къызына, Локкай киреди. Заржан суу быстыр келтирип, Сайхагъа береди. Локкай бла Заржанны кӧз къарамлары бирге тюбешедиле.

Локкай. Къатын, тюзюн айт, бу сени ишингмиди?!

Заржан(*кӧоркӧуулу*). Угъай, жарлы, мени кӧошма ары, мен зат да билмейме.

Локкай. Эсингде тут, къатын, бу ишге къатышханынгы билсем, букъунгу бардырма, антым! Асхат, аперим санга, сен болмасанг, Къарамырза нӧгерлери бла мени хорлап кетерик эди. (*Асхатны инбашындан къагъа*.)Керти къоншу алай болургъа керекди...

Заржан эрине да, Сайхагъа да, Локкайгъа да терс къарайды. Жабыу жабылады. Жабыуну ортасындан Заржан, башын залгъа созуп.

Заржан. Оу, кюнюм, бир ишим аман бла бошалды.

Харх-хархдан кюлген тауушла эшитиледиле плӧнканы болушлугъу бла.

Экинчи акт

Биринчи сахнадагы сурат тюрленмейди.

***

Авансцена

Узакдан «Къор болайым, туугъан жерим мен санга...» деген жырны оркестр бла согъулган макъамы эшитиледи. Къолларында жюк къысыллары бла, тегереклерине да къарай, къууанчлы халда авансценагъа Хасан бла Мариям чыгъадыла. Тохтайдыла. Узакълагъа къарайдыла.

Хасан. Ма, Мариям, бизни тауларыбыз. Кёремисе, Къарачайны бла Малкъарны сакъ къалауурларыча, ала къалай ёхтем сиеледиле.

Мариям. Ах, анам, къалай къууатлыдыла ала. Ол эки башлы тау а сен ёхтемленип айтыучу Минги таумуду?

Хасан. Хау, Мариям, олду бизни бек бийик тауубуз. Ма аны бу жанында чучхур къаяны этегиндеди мени туугъан элим Акъташ. Атам, анам, эгешчигим Хауа да бизни кёрселе, къууанырла, тёппелери кёкге жетгенча болуп.

Мариям. Тау журтунга, анангы къюнуна тансыкъ болгъанча, тансыкъланып къарайса, Хасан, кёзлерингде къууанч нюрю ойнай.

Хасан. Бу къудуретли таулары къарлы тёппелери къалай жарыкъдыла, кёремисе?! Ала бизге къууанадыла. Бютюнда санга къууана болурла деригим келеди: бир къыйын заманлада ажалхан туудукъчугъум да къайтып келеди уясына деп.

Мариям. Ах, анам, тюшюм эсе, тюнюм эсе да, ангылаялмай турама мен!

Хасан. Кел, Мариям, автобусха кеч къалмайыкъ. *(Къол жюклерин да алып, ашыгъыулу кетедиле.)*

Жабыу ачылады. Заржан бла Локкай бир бирге тырман эте боладыла.

Локкай. Не затха деп сытыласа, къатын, быллай бир, юйюнге от тюшгенча, ы?

Заржан. Андан эсе от тюшге эди. Битеу элни аллында бедишлик болдукъ сени былхымсызлыгъынгдан. Къызыбызны бетин жойдунг...

Локкай. Ала, сен шашып тура болурса дейме. Не затла жаншайса сен, ы? Къызыбызны ол къарт Къарамырзадан сакълап къалгъаныбызгъа ачыу этгенча кёрюнесе. Кертисин айтчы манга, бу иш сенденми чыкъгъанды?

Заржан. Сен къалай билмейсе Къарамырзаны ким болгъанын. Ол байды... бизнесменди...

Локкай. Аха, энди ангыладым. Сени эки кёзюнг да ырысхыдан сора абери кёрмеймидиле? Къызыбызны юсюнде сени бу хыйлачылыгъынгы мен санга ёмюрде да кечмем!.. *(Полицай киреди.)*

Участковый. Юйге да игилик.

Заржан *(жарыкъ).* Сау кел, сау кел.

Полицай. Кечгинлик беригиз, мен Тыйгычсызланы Локкайны из-леп айланама.

Локкай. Ол менме. Не жумушунг барды манга?

Полицай(*кьоюн хуржунундан удостоверениясын чыгъарып, Локкайгъа хыны кёрюзтеди*). Мен райондан келгенме сени тутаргъа.

Локкай. Не зат ючюн?

Полицай. Къуру сени угъай, дагъыда Эрболланы Асхат деп биреуленни. Таныймысыз аны?

Заржан. Ол бизни кьоншубузду... Сайханы жашы!

Полицай. Игиди, алай эсе... (*стол артына олтурууп, планшет портфелинден кьагъытла чыгъарады.Къаламын кьолуна алады.*) Протокол жазайыкъ бек алгъа...

Локкай. Тохта, сен не протокол хапар айтаса?

Полицай. РОВД-гъа заявление келгенди. Ол Асхат деген бла сен, бир болуп, сизге кьонакгъа келген белгили бизнесменни тьойгенсиз. Къуру аны угъай, аны нёгерлерин да.

Локкай. Ала кьонакълыкъгъа угъай, оналты жылы толмагъан сабий кызыбызны урларгъа келген эдиле. Ангылаймыса?

Полицай. Аны доказать этерге керекди сюдде. (*Заржаннга.*) Сен Локкайны кими боласа?

Заржан. Юй бийчеси...

Полицай. Сора сен билирге керексе. Ол кьонакгъа келген эди сизге, огъесе, эринг айтханча, кызыгызны кьачырыргъа келген эди?

Заржан(*кыыкъ-мыкъ эте*). Къарамырза бизге кьонакгъа келе-кете туруучу эди. Билмейме, Аллах хакына, бу жолда алай келгенлиги болур эди.

Полицай. Сора сен толу билмейсе кьонакгъа келгенин бла келмегенин?

Заржан. Билмейме...

Полицай. Сора алай жазайыкъ... бил-мей-ме... Эринг аны тье тургъанын а кёргенмисе?

Заржан. Угъай, аурунг, кёрмегенме. Керсем, мен кьонагыбызны тьойдюрмез эдим...

Полицай. Аха, сора кёрмегенсе... Алай жазайыкъ: «кёрмегенме... кёрсем, кьонагыбызны тьойдюрмез эдим...»

Локкай. Къатын, сен не затла жаншайса, ы? Не кьонак хапарды бу, ы?

Полицай (*Локкайгъа*). Эй, эй... Шагъатчыгъа кысымлыкь этерге жарамайды. Аны юсюнден да статья барды законда. Мени санга советим, бютюнда тереннге кирме.

Сайха бла Асхат киредиле.

Асхат (*полицайгъа*). Мени чакъыртханмы этгенсиз?

Полицай. Сен кимсе?

Асхат. Эрболланы Асхат.

Полицай. Сора ол бизнесменни тьойгенледен бири сенсе?

Сайха. Мени жашым кишини да тюймегенди... (Жумдуругъу бла столнуурады.)

Заржан (Сайхагъа ачыуланым). Сора менми тюйгенме?!

Полицай. Сабыр болугъуз. Протокол жаза турама мен. Мешайт эт-мегиз.

Сайха(къаты ачыуланым, биягъы столну да жумдуругъу бла уруп, полицайгъа). Сен протокол-мыратоколунгу къой да, алгъа ким терс, ким тюз болгъанын тохташдыр. Алай тюйюл эсе, мен бек уллу прокуроргъа барып, тарыкъмай къоймам сени юсюнгден... (полицайны кёзюне-башына тебинеди, столда къагъытларын бир жанына тюртеди.)

Полицай (Сайхагъа). Эй, эй, сен не... властьюн келечисине къолму кётюресе? Аны ючюн башынг тюрмеден къарарыгъын билемисе сен?

Заржан. Аллаи иги закондамы барды?

Сайха. Заржан, санга не керекди, ы, эринги да, мени жашымы да тутулурларынмы кюсеп тураса, ы?

Заржан. Аузунгу къыс, Сайха. Мени юйюме келип ёкюрме да, кеси юйюнге барып, анда къычыр. Хы, къотур ийнегим эки бузоу тапханды деп, аз кётеннге кетгенсе!..

Полицай. Кесигизни суутугъуз! Алай тюйюл эсе, барыгъызны да мешинагъа олтуртуп, районнга алып кетерикме. Анда терк жумушатырла сизни.

Сайха. Ким эркинлик бергенди санга алай этерге? Къайда закон?! Къайда тюзлюк?!

Локкай. Сайха, шёндюгю дуниябызда закон да, тюзлюк да жокъдула. Аланы орунуна ахча жорюйдю.

Сайха. Угъай, атам ёлмесин. Мен бу ишни былай къоярыкъ тюйюлме!

Полицай. Аны сюдде айтырса, ангыладынгмы? (Асхатха.) Сен бери, бу юйге келген къонакълагъа къазыкъ алып чапханынг кертимиди?

Асхат. Кертиди.

Полицай. Хы, ма сау бол да къал букъдурмай айтханынг ючюн. Терслигинги боюнунга алгъанынг ючюн сюд сени бир-эки жылынгы азайтыргъа да болур.

Асхат. Мен къазыкъны къонакълагъа кётюрмегенме. Къызны урларгъа келген преступниклеге кётюргенме. Ушкогум жокъ эди ансы, уш-кок бла урлукъ эдим мен аланы...

Полицай. Эй, да сен а бахабист кёреме да... Бусагъат ол айтханынгы уа къагъытха тюшюрейик. Бек аздан къалгъанда, онбеш жыл строгачны аллыкъса.

Заржан. Алайды, алай. Адам кесин тыя билмесе, палахха урунуп къалады.

Полицай (Заржаннга). Сау бол да къал. Сен ангылап тураса хар затны да.

Сайха. Хар затны да шапыртып айланган къатын буду. Сен а анга жакъ басаса. Къаллай милицаса сен?

Полицай. Мен милица тюйюлме, мен полицайма.

Сайха. Да не башхасы барды аны?

Полицай. Аны уа санга судья ангылатыр не башхасы болганын.
Заржан. Алайды, алай...

Кьюухотун болуп, Жулдузхан киреди.

Жулдузхан (*полицайгъа*). Сенмисе, Хапай? Тышында полиция машинаны кёрюп къайтдым бери.

Полицай. Да мен, Жулдузхан, преступниклени тутаргъа келгенме, сени къарындашынгы заявлениясына кёре.

Жулдузхан. Угъай, угъай, Хапай. Мен къарындашыма телефон бла сёлешгенме. Ол заявлениясын артха алыргъа айтханды.

Полицай. Ол а сёз да хапар! Манга РОВД-ны таматасы полковник бек къаты айтып ийгенди, тутуп кел деп.

Жулдузхан. Тохта, мен анга сёлешейим... (*сумкасындан телефонун чыгъарады*). Ало... (*жарыкъ*) сенмисе, Жабышмакъ? Хи-хи-хи... Танып къойдунг да. Къарамырза жазгъан заявленияны юсюнден сёлешеме... не за-а-а-ат. Артха алгандымы? Охо, алай эсе. Сизни полицайыгъыз келип, мында битеу элни къайгъы этдиргенди... Трубканымы?... Бусагъат берейим... (*Телефонну полицайгъа береди*.)

Полицай(*сын къатып*). Тынгылайма, жолдаш полковник... (*Пауза*.) Ахшы, ахшы, жолдаш полковник... (*Телефонну Жулдузханнга къайтарады*.) Алло, Жабышмакъ, сау бол... Созбай къызыбызны Москвагъа алып кетгенди операция этдирирге... Хоу, хоу... Тойгъа сени чакъыр-масакъ, кимни чакъырлыкъбыз?! Не за-а-а-т... Ахшы, заман табарма... тюбеширбиз... (*Полицайгъа*)..Хапай, терк къармашып келгенинг ючюн сау бол...

Полицай(*столда къагъытларын портфелине жыйышдыра*). Ангылагъанма... сау кылыгъыз... (*Кетеди*.)

Заржан. Жулдузхан, нек къоймадынг бу милициягъа законну бардырыргъа. Артда бизге сёз таянмасын...

Жулдузхан. Бир да къоркъма, Заржан... Хар зат да тапды...

Сайха. Кел, жашым, кел юйге... (*Асхатны чууунундан тутуп, алып кетеди*.)

Жулдузхан. Заржан, сен къалай ангыламайса? Мен саулукъдан, былайда къызымы къайын атасын да, кьоншугъузну жангыз жашын да къалай тутдуртуп иерем?

Локкай(*сагъайып, Жулдузханнга*). Не къайын ата хапарды бу? Биринчи кере эшитеме.

Жулдузхан(*жойкьулланып*). Заржан ангылатыр санга, Локкай. Кете барайым. Эл бла бир жумушум барды... (*Кетеди*.)

Локкай. Къатын, ангылатчы манга бу Жулдузхан айтып баргъанны.

Заржан. Не затны ангылатырлыкъма мен санга, жукъ ангыламагъан адамгъа. Бизни бу жашаубуз не жашауду, кёзлерибизни факъыра юйюбюзню факъыра къабыргъаларына аралтып. Мен Жулдузхан кибик къатынлача ариу кийинирге, ариу ашаргъа, курортлагъа барыргъа сюеме, атыбыз жарлыгъа чыгъып турмай. Жашыбызны да, кызыбызны да насыплыла этерге кюрешеме, иги жерлерин тапдырып. Сен а ол затланы ангыламайса (*жильямсырайды*). Шайтан кибик, бизни абындыргъандан

сора ишинг жокъду. Мен амал излеп кюрешеме байлагъа жалгъашыр-
гъа... ала бла тенг болургъа! Бююнлюкде биз кимбиз? Элибизде бизни
адамгъа да тергемейдиле. Битбаш Сайха окъуна бизге бедиш этерге кю-
решеди. Ой, Аллах, болуш манга. Иги муратларыма жетдир...

Къолунда да къагъыты бла, къууанч тыпырлы болуп, Хауа киреди.

Хауа. Мам, мама! *(Барып, анасыны боюнуна тагъылады. Сора, аття, аття деп, атасыны белинден къучакълайды.)*

Заржан*(къууанчлы сагъайып).* Не болгъанды, къызым? Неге къууа-
наса быллай бир? Бу къолунгда къагъытынг да не затды?

Хауа. Телеграмма! Хасан келе турады!

Заржан. Оу, жаным чыгъарыкъ!..

Локкай*(къызына).* Кертими айтаса?

Хауа. Ма, окъу! *(Телеграмманы атасына береди. Телеграмманы окъуй, Локкайны бети кюнча жарыйды. Гузабагъа къалады. Тышына кетерге ал бурады. Сора, ызына бурулуп, шинтик къулагъында тагъы-
лып тургъан габарасын юсюне къаплайды.)*

Заржан. Къайрыса, э киши?

Локкай. Тёбен жайлыкъгъа. Анда мени къарачай къоюм барды,
жаш окъууун бошاپ келсе, къурманлыкъгъа деп асырап тургъан... *(ке-
теди.)*

Заржан*(Локкайны ызындан).* Бар, алай эсе, бар... *(Хауагъа.)*
Кёремисе аны, бизге да билдирмей, асырау этип тургъанын.

Хауа. Сен кёрдюнгмю, мама, аны бетинде къаллай бир къууанч
болгъанын?

Заржан. Тансыкъ болгъан болур, харип, жашына. Кеси уа, эсле-
ген эсенг, бу арт кюнледе ичгенин да къоюп турады. Келчи, къызым,
аргъы отоугъа кирейик да, юсюбюзню-башыбызны жыйышдырайыкъ.
Сен ол къолан жыйрыгъынг кий... ол юсюнге тап жарашады. Мен да,
Забитхан берген саугъалагъа чулгъанайым! Кел...

Заржан да, Х а у а да къууанчлы кетедиле. Сахна бир ауукъгъа дери бош болады, кенгден
Таукъанны жыры да эшитиледи. Сахна, къарангы тарта кетип, жарыйды. Заржан бла Хауа
омакъ кийинип киредиле. Къууанчлыдыла...

Заржан*(къууанчлы).* Бу чойтабан чурукълагъа юйренмегенме да,
иги эркин атлайлмайма.

Хауа. Бек тап атлайса, мамачыгъым. Къалай ариуса сен!

Заржан. Адамны ариу этген кийимди, къызым. Мен аны ючюн кю-
решеме къабыргъабызны бай юйюрлеге жарашдырыргъа. Сен да ангы-
лаймайса аны. Къарамырза алай къарт да тюйюл эди...

Хауа*(ёпкелеп).* Аны атын манга сагъынма, мама. Байлыкъ излейме
деп, сен мени жашаууму бузаргъа базыннганынга бек сейир этеме...

Заржан. Къызым, жашау дегенинг – байлыкъды! Жарлы адамны
ёморде да не намысы, не сыйы болмагъанды. Биз кимбиз шёндио?
Созбайла, къарамырзала кибиacleгеле сукълана жашайбыз.

Хауа. Мен бир кишиге да сукъланмайма, мама. Кесими бек насы-
плыгъа санап жашайма. Анам къатымда, атам биргебизге. Къарындашым
врач болуп келе турады. Мен, Аллах айтса, устаз болуп, школда сабий-

лени окъутурма деп турама...

Заржан. Устазмы дейсе, кызым?.. Устазланы да кёрюп турабыз кыалай жашагъанларын, сабийлени ата-аналарындан садакы жыйып...

Эшик кыагылгъан таууш. Заржан бла Хауа элгенгенча болуп, бир бирге кыарайдыла. Бар аууздан экиси да: «Хасан!» дейдиле. Къолунда чемоданы бла Хасан киреди. Заржан бла Хауа, бир бирге ал бермей, Хасанны кыучакълайдыла. Заржан, кыуанчын тыялмай, жиямсырайды.

Заржан (*Хасаннга*). Балам, харип, нек азгъанса былай?..

Хауа. Мама, бир азгъаны жокъду, санга алай кёрюнеди ансы.

Заржан. Кыыйналмай жетдинг да, балам?

Хасан. Бек тап! Атты уа кыайда кёрюнмейди?

Хауа. Жумуш бла кетгенди. Кёп турмай кыайтырыкъ болур...

Хасан. Игиди, иги... (*Буюкыгъан этгенча.*) Мен кесим жангыз кел-мегенме. Нёгерим да барды.

Заржан. Не нёгерди ол?

Хауа. Кыайдады?!

Хасан. Юйге кирирге уялып, тышында кыалгъанды. Хауа, сен...

Хауа (*кыуанчлы*). Бусагъат, бусагъат!.. (*Чабып, чыгып кетеди.*)

Заржан. Кимди нёгеринг?

Хасан. Бусагъат кёрюрсе, анам. Не омакыса кесинг да.

Заржан. Сени келлигинге кыуанып омакъланганма, балам. Къор болайым жанынга, окъуунгу уа, жарты-къурту этмей, тап бошадын-мы?

Хасан. Хоу, анам. Ма дипломум. (*Хуржунундан чыгъарып, анасына береди.*)

Заржан Хасанны къолундан дипломуну алып, кыуанч тыпырлы болуп, аны ёшюноне кысады. Бу кезиуде, бети да жашнап, Хауа, Хауаны артына бугуна уа Мариям киредиле. Мариям, башын да энишке бошлап, буюкыгъан халда сахна кыыйырында тохтап кыалады.

Заржан. Бумуду нёгеринг, балам?

Хасан. Хау, анам.

Заржан. Охо да, жангы келин кибик нек буюгъады бу былай? (*Мариямны кыатына барып.*) Ёт бери, босагъада тохтап турмай. Мен Хасанны анасыма. Атынг да кыалайды.

Мариям, бети бютюнда кызарып, асыры уялгъандан, башын бир жанына бурады.

Хасан. Аты Мариямды, анам.

Заржан. Марияммы дейсе? Ёт бери, Мариям. Биз къонакъдан кыачычу адамла туююлбюз. Уялма, Мариям. Ёт бери, ёт... Хауа, диваннга олтуртчу муну, сейирге кыалып турмай.

Хауа, Мариямны къолтугъундан тутуп, алып келип, кеси бла бирге диваннга олтуртады. Къолу бла Мариямны боюнундан кыучакълайды. Заржан а сейир этеди.

Заржан. Кызым, сен муну таныгъанмы этесе? Не бек кыучакълар-гъа кыалдын?

Хауа. Мама, бу бизни келинчигибизди...

Заржан, бетин да алгатдырып, ахлау болуп кылады. Тели адамча, кёзлерин жандрырып, Хасаннга, Хауагъа, Мариямгъа огъурсуз бет алып кыраиды.

Заржан. Къызым, сен не затла жаншайса? Не келин хапар айтаса?

Хасан. Анам, Хауа ётюрюк айтмайды.

Заржан. Оу, мен ёлюп кыалайым...

Заржан, тентирей барып, жыгъылыргъа аздан кылады. Хасан бла Хауа аны экиси эки жанындан тутуп, ёрге сюелтедиле. Мариям бууулуп-сытылып жилайды.

Хасан. Хауа, сен Мариямгъа къара... ары отоугъа киригиз.

Хауа Мариямны кьолтугъундан тутуп, алып кетеди.

Заржан (*жиляп*). Балам, Хасан, бу не ишингди сени? Биз сени Бакугъа окъургъа жибергенек ансы, бир ёреаякны созуп кел деп жибермегенек...

Хасан. Анам, кесинги сууут. Этме былай. Мариям халал жүреккли, ариу адепли тиширыуду. Кеси да ёксюздю, детдомда ёсенди. Эриген эт, бир да болмай эсе да.

Заржан. Оу, кюнюм! Сора сен факъыраны алып келгенсе юйюбюзге, бетинге да уялмай?.. (*Жиляйды.*)

Хасан. Анам, тилейме, жүрегими къыйнама... къууанып келген жүрегими. Жилама, сытылма былай...

Заржан. Угъай, балам, сени бу ишинге мен тёзаллыкъ туююлме. Кесими асмакъгъа асарыкъма... (*Барып, диваннга олтуруп, аякълары бла жер тюеди.*)

Сахнаны къарангы тартады. Мудах музыка эшитиледи. Неда Гапалау жыры жырланады. Сахна акъырын жарып башлайды. Хауа бла Мариям диванда олтуруп боладыла. Хасан да, мыккыл болуп, стол артында шинтикде олтурады. Заржан киреди, къаны къайнап. Барабарып, Мариямны аллына сюеледи, Мариям да олтургъан жеринден кьобады, анга намыс этип.

Заржан (*Мариямгъа*). Къызы, сен мени жашымы ызындан тагъылып бош келгенсе. Жаш жашлыгъын этгенди. Сен а аны ангъларгъа керексе. Хасан башына бош туююлду. Ол юйдегили адамды. Ол келинибиз шёндю Москвагъа кетип турады. Кёп турмай къайтырыкъды. Сен а, былай жилау-сыйыт этип турма да, элибизде уа бедишликге кьалмай, къайдан келген эсенг да, ары кет...

Хасан Заржанны аллына огъурсуз бет алып сюеледи. Мариям, жиляп, Хауаны тобукъларына ауады.

Хасан. Анам, мен сабийликден санга бир къынгыр сёз айтып, жүрегинги къыйнагъанмамы?

Заржан. Сора неди?

Хасан. Болмагъан затланы айтып, сен мени былай нек сындыраса? Мариямны да жеринде нек къоймайса? Сен анамча туююлсе. Манга дерт тутхан бир огъурсуз къатыннга ушайса. Былай этип турлукъ эсенг, мен кетген этеме юйден!

Заржан. Оу, мен ёлюп кыалайым! Оу мен кёбюп чыгъайым там-благъы тангнга. Олмуду манга - тапхан ананга, айтырыгъынг? Не аман бузулганса, балам, не аман... (*Тобукъларын тюеди.*)

Хасан. Мариям, тур, кетдик.

Хауа. Угъай, Хасан. Мен Мариямны бир жары да иерик тюйюлма! Мама, тилейме сенден, бузма кесинги быллай бир.

Къучагъын да кенгнге жайып, къууанчы ичине сыйынмагъанча болуп, Локкай киреди.

Хасан. Аття!..(Хасан да, Локкай да къаты къучакълашадыла.)

Локкай. Къайда келинчигибиз а?! Битеу элде хапар жюрюйдю, келин келгенди бизге деп!(Хауаны инбашына башын таяндырып, жиялмсырай тургъан Мариямны кёрюп, сейирге къала.)Бумуду келинчигибиз?! Келчи бери, алтын балачыкъ!.. (Мариямны кесине тартып, къучагъына къысады, ийнакълайды.)

Заржан (Локкайгъа). Иги къаты къучакъла факъыра келининги...

Локкай (Заржаннга). Не за-а-ат? Не дейсе сен? Вообще, не болганды сизге, бушуугъа жыйылгъан адамлача?

Хауа. Аття, мамабыз, келинчикни жаратмай турады. Къыстаргъа деп турады...

Локкай(отдан кёлек кийгенча болуп). Ола не хапарды? (Заржаннга.) Къатын, не гынтынгды бу уа?.. Сиз, ары отоугъа кетчигиз... (Хауа да, Мариям да, Хасан да кетедиле.)Айтчы энди, не болганын.

Заржан. Кёрмеймисе не болганын? Жашынг юйюбюзге от сукъду. Къатынымды деп, бир факъыра тиширыуну созуп келгенди биргесине, игиди, Акъташда андан сора факъыра болмагъанча.

Локкай. Олмуду айтырыгъынг?!

Заржан. Юйю, жери болмагъан, детдомда ёсген ёксюз тиширыуду ол. Мен анга къалай тэзерикме? Уллу окъууну бошагъан врач жангыз жашыбызгъа тийишли адам тюйюлдю ол. Кетсин, кёзюме кёрюнмесин.

Локкай. Энди уа бармыды айтырыгъынг?

Заржан. Жокъду...

Локкай. Алай эсе, сен манга иги тынгыла. Бу юйден адам кетерик болса, жаланда сен кетериксе.

Заржан. Ой, къоркъутдунг!

Локкай. Сени былхымсызлыкъларынга мен эрттеден тэзюп турама. Билип къой, хар затны да бир чеги болады. Хасан аны суйюп алып келген эсе, не ишинг барды аны жашауун бузаргъа? Угъай, къатын. Алай боллукъ тюйюлдю.

Заржан (жиляп). Мен жашыбызгъа бай келин хазырлай тура эдим, жарлыкълыкъ къысхан жашауубуз онгуна айланыр эсе деп.

Локкай. Сен ырысхы ючюн жашынгды да, къызынгы, бетинги да сатаргъа угъай дерик тюйюлсе. Алай, бетинги бош къошдум ары. Сенде бет жокъду. Тыйылсанг, тыйылырса ариулукъ бла, алай тюйюл эсе, аманлыкълыкъ бла бошалырса.

Заржан. Жаныгъанмы этесе?

Локкай. Мен айтдым, сен эшитдинг... Хауа, Хасан, келчигиз бери...

Хауа да, Мариям да киредиле. Заржан тунчугъуп олтурады шинтикде. Къууанч тыпырлы болуп, Сайха, аны ызындан а Асхат киредиле. Сайха Хасанны къучакълайды, Асхат а Хасан бла саламлашады.

Сайха. Сау кел, Хасан, жаным, сау кел. Къалай тап жаш болгъанса,

тюфюу машаллах! (Локкайны кьолун тутуп.) Энди балагъыз бла бирге Аллах сизге иги жашау, кѣп насып берсин!

Локкай. Сау бол, Сайха.

Сайха. Заржан, келчи, сени да бир кьучакълайым, жашынгы келгени бла алгъышлап...

Заржан анга артын буруп тохтайды.

Сайха. Кет аурунг, Заржан, нек этесе былай, келефен кьатын кибики?

Локкай. Сайха, эс бурма анга. Башы ауруп, амалсыз болуп турады.

Сайха (Мариямны кьатына жанлап). Келинчигибиз а бумуду? (Кьучакълайды.) Тюфюу машаллах, мѣлек кибики, не ариу жанчыкъса. Сау кел, кьууанч бла кел элибизге. Битеу Акъташ сени хапарынгы айтып айланады. Биз а, былайда кьоншуда жашап, бек артда эшитгенбиз бу жангылыкьны.

Локкай. Сайха, Хасан келсе деп, кьурманлыкьгъа асырап тургъан кьарачай кьойну алып келгенме сюрюуден. Жашны келгенини кьууанчын да, тоюн да бирге этейик! Асхат, сен манга кьойну сояргъа болуш, маржа!

Бу кезиуде от тѣбеси болуп, солууун да кьысха-кьысха ала, Жулдузхан киреди.

Жулдузхан (Заржаннга). Неди, обур, сени бу этгенинг?!

Заржанны чачындан тутуп тартады, Заржан шинтикден жерге жыгъылыргъа аздан кьалады. Юйдегиле ахылау кибики боладыла.

Локкай. Эй, эй, Жулдузхан, не этгенингди бу?

Жулдузхан. Ауузунгу кьыс, алкаш! (Заржан бла тарт-соз боладыла.) Теш бу юсюндегилени, факъыра, бомж! Мени хур кьызымы эл бедилшилик этерге кѣтенингми бар эди? Угъай, Заржан, алыкьа мен сизни тютюнюгюзню бардырырма.

Заржан (ачьуланьт). Тохта, Жулдузхан... кесинги бузма алыкьа...

Жулдузхан. Жаншама, сылхыр!!! (Заржанны юсюнде кийимлерин сыдырып алгъанча тешдиреди...)

Сайха. Жулдузхан, эсинги жый. Сыйырма муну кийимлерин!..

Жулдузхан (Сайхагъа). Сен а не этесе, битбаш! Мен быланы бу обур кьатыннга садакъагъа берген эдим! (Заржаннга.) Чурукъланы да теш!..

Заржанга аякъларында чюйтабан чурукъланы да тешдиреди. Заржан ич кѣлегинде сюелип кьалады, не этерге да билмей, апчып. Хауа, жумдурукъларын да кѣргюзтюп, Жулдузханнга атылады.

Хауа. Тийме мени мамама!..

Заржан: «Оу, кюнюм, оу кюнюм...» - дей, башха отоугъа кьачады.

Жулдузхан (Заржанны юсюнден тешдирген кийимлени кьолтугъуна жыыйыдырады). Сора, ийисген кѣрюп, бурунун бир жанына чюелтеди). Кет аурунг, бит ийис этдирип турады! Ма былай кьайтыгъыз... (Кийимлени Локкайны юсюне атып, кесин буза, чыгъып кетеди).

Юйдегиле ахлау болуп, ауузлары ачылып, не этерге билмей, кьабырлада сын ташлача,

селип къаладыла. Олсагъатдан Жулдузхан, жел этдирип, ызына къайтып келди.

Жулдузхан. Къайдады ол тахлыкъ келинигиз?! Оу кюнном, бумуду?! Бахча бодуркъу кибик...

Мариям Хауаны артына бугъунады.

Локкай(*Жулдузханны чууунундан тутуп*). Чыгъып кет мындан, къутурган ит кибик, жан-жанынгы ашама да. Думп бол!.. (*Кюч бла сахнадан кыстайды.*)

Жулдузхан олсагъатдан, мукъут болуп, къайтып келеди.

Жулдузхан (*Локкайгъа*). Тохта, алыкъа мен санга этерикни кёрюрге! Къарамырзагъа айтып, артха алгъан заявлениясын ызына – милициягъа – къайтаргырма мен!.. (*Чыгъып кетеди.*)

Сайха. Аллах, Аллах, мен а Жулдузханны бююннге дери адамгъа санап турганма. Ай, жанынга налат болсун!..

Локкай. Байлыкъ эсиртген келефенледен бириди ол. Не этериксе, Сайха, шёндю дунябыз аллай дуняды - эсиргенлени дунясы...

Эски кийимлерин да кийип, Заржан киреди, чачы-башы да тозурап.

Заржан. Сунмай турганлай, юйюме къан жауду, от тюшдю... (*Шинтикге олтуруп, сынсып жилийды.*)

Хауа. Мама, мамачыгъым, тилейме сенден, кесинги сууут. Юйюбюз, журтубуз да жериндедиле.

Заржан. Мени жаууму юйю да алай жеринде болсун. Ах, мен насыпсыз... мен жарлы... (*Столну жумдурукълары бла туююп сытылды.*)

Локкай (*ачыуланын*). Къатын, тыйыламыса, тыйылмаймыса? Ёмюрюмде ант этмегенме, алай шёндю уа ант этип айтама, бу адепсиз кылыкъларынгы тохтатсанг тохтат, тохтатмасанг а ...

Заржан (*шошайын*). Болду, э киши, болду. Мен куююп бара турган жюрегими чёкдюралмай кюрешеме!... Не этейим, не этейим, мен харип?..

Ауур музыка согъулуп, сахна къарангы болады. Бираздан сахна жарыйды. Заржан диван-да жангыз кеси олтуруп болады. Башын да энишке бошлап.

Заржан. Сунмай турганлай, аман кюн келип къалды да башыма. Угъай, не амал да этип, бу сиркебашны мындан къурутургъа керекди. (*Дивандан, сагъайып, ёрге къобады. Залгъа айланып*). Хорасан мени эсиме тюшмей къалай турады. Анга хыйны этдирейим. Аны хыйнысы бек жарайды дейдиле. Хыйнысы жарамаса, ууудамы жарамаз? Ууну да уста этеди дейдиле ол. Хау, мен анга барайым! Шёндю манга болушурукъ жаланда олду... (*Къууулуп кетеди.*)

Хасан бла Мариям киредиле. Мариям жилимсырайды.

Мариям. Къой, Хасан, мени жапсарыргъа кюрешме. Мен бу юйде жашаяллыкъ туююлме. Сен манга мында суюген кызынг болгъанын да менден жашыргъанса. Аны билген болсам, ёлопдамы келлик эдим мен бери.

Хасан. Мариям, жаным, жокъду мени мында суйгеним да, кюйгеним да. Жаланда сенсе бу дуняда мени насыбым!

Мариям чемоданын жыйышдырып тебирейди. Хасан аны унамайды.

Хасан. Мариям, этме былай! Мен сени бир жары да иерик туюлме, дуняа туюбу башына болса да.

Мариям. Хасан, мени кибикле кепдюле. Табарса энтта бирлени. Анангы жүрегин кыйнама. Гюняхды.

Хасан. Мариям, ашыкъган суу тенгизге жетмейди дейдиле. Ашыкъма сен. Анам да жууашыр алыкъя...

Мариям. Аны жүреги манга ёмюрде да жууашырыкъ туююлдо.

Хасан. Бош айтаса алай...

Мариям. Тыйма мени, Хасан. Ол юйде болмай турганлай кетерге керекме мен, ызымдан къаргыш эшитмезча.

Хауа киреди.

Хауа. Не ди бу? Келинчик, не чемоданынги жыйышдыраса?

Хасан. Кетеме деп тохтагъанды.

Хауа. Ол а не хапарды?! *(Мариямны жыйышдыра турган быстырларын да къолундан сыйырып алады.)* Келинчик, бир жары да кетерик туююлсе. Атты сени жиберипми къоярыкъ сунаса? Сен бу юйге киргенли, ол къаллай бир жашнап айланады!

Мариям. Хауа, сау бол. Сен да, атанг да халал жүреккли адамла-сыз. Алай манга бу журтда жашау жокъду.

Эшик къагылады. Хасан, барып, эшикни ачады. Хасан Байрам-огълу бла бирге кире-диле. Хасанны къолунда портфели.

Байрам-огълу *(жарыкъ)*. Юйге да игилик!

Мариям, кюн тийгенча болуп, жилямсырагъан да эте, чабып, Байрам-огълуну боюнуна тагылады.

Мариям. Байрам-ата, къайдан чыкъдыңг?..

Байрам-огълу. Тохтачы, былай бетинге бир къарайым. Не жи-ляйса, не болгъанды?

Мариям. Байрам-ата, тилейме сенден, кетер мени мындан. Детдомума элт мени, юйреннген жериме. Тилейме, ой, тилейме...

Байрам-огълу. Аллах, Аллах, не кыйын кюнюнде да мен сени былай болуп кёрмеген эдим, Мариям, къызым. Айтчы манга, кимди сени быллай бир жүрексиндирип сынсытхан?..

Жел этдирип, къолунда да не эсе да бир быстыр чулгъамы бла Заржан киреди. Тёгерегине огъурсуз бетден къарайды.

Хасан. Анам, бу Байрам-огълуду. Бакудан келгенди. Мариям ёс-ген детдомну директоруду.

Заржан. Хы, сора бу да бизде жашаргъамы келгенди, Азербайджаннга сыйынмай?

Мариям. Байрам-огълу, тилейме кетер мени мындан!.. Тобукъланып тилейме...

Байрам-огълу (*Мариямны къолтугъундан тутуп, ёрге сюеди, бауруна кысып, кёз суу этеди*). Хасан, не ауузунгу жабып тураса? Не кыйынлыкъ сынатхансыз мынга быллай бир, ы?

Хасан. Анам дурус кёрмегенди мен юйюбюзге келин алып келгеними. Алай, хата жокъду. Барысы да тап боллукъду.

Заржан (*Хасаннга огъурсуз*). Не зат тап боллукъду?

Байрам-огълу. Ангыладым ортагъызны. Жилияма, Мариям. Мен а сени бютюнда къууанчлы этейим деп, аягъым басханны кёзлерим кёрмей, алай ашыгъып келген эдим...

Мариям. Не къууанчды ол, Байрам-ата? Анаммы табылды, огъесе ким?

Байрам-огълу. Мен, сени тамырынгы излей, Тюркге эки-юч кере баргъанма...

Мариям. Сора уа, сора?!

Байрам-огълу. Атангы-анангы журтларын тапханма. Сени Хали-жан деп геллянг да болгъанды.

Мариям. Гелляммы дейсе? Саумуду ол?

Байрам-огълу. Угъай, Мариям. Ол былтыр ауушханды.

Мариям (*жилия*). Аллах манга аныдамы кыызгъанганды?

Байрам-огълу (*столда портфелин алып, аны ичинде къалын папканы чыгъарады*). Ма бу къагъытла сени тюркю геллянгы осуят къагъытларыдыла. Дуния башында мени туудукъчугъум табылып къалса, битеу ырысхымы, юйюмю-жерими да, аны тышындан алты миллион долларымы да анга осуят этеме деп жазып кетгенди...

Мариям. Мени геллям! Мен танымай къалгъан геллям...

Байрам-огълу. Хау, Мариям.

Сахнадагыла, бир бирге къарап, сейир-тамаша боладыла.

Заржан (*Байрам-огълуну аллына барып*). Аллах, Аллах... мени юйюме сенден сыйлы къонакъ келмегенди алыкъа! (*Къучакълайды*.) Сау кел, сау кел! Атынг да огъурлу, кесинг да огъурлу. Бет сыфатынгдан окъуна кёрюп кыйгъан эдим, сен, Аллахны келечисича, бир сыйлы адам болгъанынгы.

Мариям. Байрам-ата, кел кетейик! Атамы, анамы журтларын да кёрейим...

Заржан (*Мариямны къучакълап*). Угъай, кызым, бир жары да кетерик тыйюлсе! Жанынга къурман болайым, кюн кибик, ариу келинчигим! Уппа, уппа!

Мариям (*Байрам-огълугъа кысылып*). Байрам-ата... (*Жиляйды*.)

Байрам-огълу. Мариям, инжилме былай. Хасан иги жашды. Сиз экигиз бир биригизни сыйгенча, Лейла бла Межнун да сыйген болмазла. Мен сизни ол сыймеклигизни къалаууру болгъанлай турурма бу жарыкъ дуняда.

Заржан (*Мариямны аллында тобукъланады*). Мени кюн таякъчыгъым! Кечгинлик тилейме, жюрегинги кыйнагъан эсем...

Мариям. Анабыз, Аллахчу этме былай, уялтма мени...

Заржан (*ёрге туруп, Мариямны къучакълайды*). Сен мени хур

кызымса! Мен сени сабийни кысханча, ёшнююме кысып жаша-тырма. Ма, Хауа бир кызым, сен экинчи кызым!..

Локкай киреди.

Локкай. Нек жокку болуп турасыз? (*Байрам-огълугъа жууукъ-лаша, жарыкъ*). Къонагъыбыз да болур дейме?

Хасан. Хау, атам. Мен санга айтхан эдим да Байрам-огълуну хапарын...

Локкай. А-а-а!.. Сау кел, къарындашым, сау кел! Сени юсюнгден айтып тебиреселе, Хасанны да келинчигибизни да бетлерине нюр жайылып къалады.

Заржан. Алайды, Аллах хакъына алайды.

Локкай. Нек тынгылап турасыз? Хауа, сен къоншубуз Асхатны Чёрчеклагъа ий, мен айтханма деп...

Хауа. Нек ары уа?

Локкай. Аны халжарында да бир къоюм барды, эрттеден къарап тургъан. Асхат аны алып келсин. Сен а, къатын, эки кёзюнгю жандырып турма да, Сайхат бла бирге аш юйде шапалыкъгъа къармашыгъыз!.. (*Байрам-огълугъа*.) Кел, къой союлуп, аш-суу хазыр болгъунчу, сени Акъташ элибиз бла шагъырей этейим. Аламат тауларыбызны кёр. Чучхур сууларыбыз да бардыла! Хасан, сен а Асхат бла къойну къазаннга уругъуз...

Сахнадагъыла: «Ахшы, ахшы...» - дей, ашыгъышлы кетедиле. Кёп турмай, Заржан чабып къайтып келеди, хылыфды.

Заржан. Къайры салдым ол Обурхандан келтирген хыйныларымы? Хы, ма былайда турадыла... Думп этейим быланы мындан...

Жулдузхан киреди.

Жулдузхан. Заржан, ол жол терс болгъанма. Жашыгъыз керти да къатын алып келген сунуп чочугъанем...

Заржан. Тюз суннганса! Къатын алып келгенди.

Жулдузхан. Къуйрукъ булгъама, Заржан. Жанынга тийгеним ючюн жаншайса былай. Мен аны ангылап турама. Эрим, кызыбыз да, операциясындан къутулуп, келе турадыла. Хур кызы кирик, ариу болгъанды деп сёлешгенди телефон бла кишим.

Заржан. Ол а игиди. Алай санга менден не керекди?

Жулдузхан. Айкъашны бизни юйге да элте турмай, жолдан бери, сизге къайтарып къоярмы эдик деп келгенме.

Заржан. Бери уа нек къайтарасыз? Локкай эсе – юйдегили. Жашым Хасан – юйдегили...

Жулдузхан(*башын булгъай*). Къой, Заржан, таурух этме. Сен бу келген келининги мындан къурутургъа айланган хапарынгы эшитгенме...

Заржан. Ким айтханды?

Жулдузхан (*масхарлан*). Обурхан... Обурхан айтханды, Заржан!

Заржан (*къатыачыуланан*). Алаймы сунаса?

Жулдузхан. Хау, Заржан...

Заржан (отдан кѐлек кийгенча болады). Алай эсе... (эшикни кѐргюзте.) Думп бол мындан! Мени юююм босагыасына бу жолдан сора бассанг, эки аягынгы да бирден сындырма, Аллах хакына! Кесинги бир бай суну, элге-жерге сыйынмай айланаса да, алыкѐа кѐрюрбюз ким бай, ким факыра болганын? Кѐуру мындан...

Хауа киреди.

Хауа. Мама, не кычырыкѐды бу?

Заржан (сибиртки бла чабады Жулдузханнга). Кѐуруп кет дейме мындан мен санга!..

Жулдузхан, абынып, арты бла чегине, сахнадан кыт-мыт эте, аманла да айта кетеди.

Хауа. Не этеме деп келгенлиги эди бери Жулдузханни?

Заржан. Айкѐаш кызы Москвадан кѐайтып келе тургѐан хапарын айтыргѐа келгенди бу бетсиз кѐатын бери. Манга неге керекди аны Айкѐашы да, бай башы да... (Сагѐайып, Хауаны кѐбюр кѐатына элтеди.) Кѐызым, сен ол доллар деген затны билемисе?

Хауа. Ол Американы ахчасыды.

Заржан. Бу келген кѐонакѐ алты миллион доллар дегенди. Ол бу кѐбюрню толтурлукѐ болурму?

Хауа. Аллаи бир ахча ары сыйыннган да этерик тѐююдю.

Заржан. Оу кѐюном, кертими айтаса!?! (Кѐбюрню ююне кѐапланады.)

Хауа. Келинчигибизни Тюркде ююу уа?

Заржан (кѐбюрню ююнден кѐбууп, сахнаны кѐыйырына келеди. Асыры кѐууанчлыдан, бетинде кѐюн нюрю ойнагѐанчады. Залгѐа). Жамауат... сунмай тургѐанлай, дуния ырысхысына батылып кѐалдым да!..

Жабуу этиледди. Авансценагѐа кѐолунда блокноту, кѐаламы бла автор чыгѐады.

Автор (залгѐа). Ма алай бла, жамауат, мен бу хапарымы да бошадым. Тауусулмазлыкѐ иги хапарла хар юююбюзге да келсинле. Мени бир айтырыгѐым, сомгѐа-шайгѐа кѐарап, кѐз ауана этмегиз. Алларыгѐызда ѐсюп келген сабийлеригизни насыпларын байлыкѐгѐа сатмагѐыз. Окѐусунла, айнысынла, аздан-аз бола баргѐан миллетибизни жашнатсынла, от жагѐасын кѐп сабийли этсинле!.. (Автор узакѐлагѐа кѐарайды.) Ма, пѐесаны эки баш жигити келе турадыла... (Хасан бла Мариям авансценагѐа кѐууанчлы болуп киредиле. Хасанны кѐоюнунда жабуугѐа чулгѐанып, сабийчик. Автор аланы экисин да кѐучакѐлайды.) Алгѐышлайма биринчи балачыгѐыгѐыз бла! Кѐызчыкѐмыды, жашчыкѐмыды?

Хасан. Кѐызчыкѐ!

Автор. Узакѐ ѐмюрлю болсун. Атына не атагѐансыз?

Хасан (Мариямгѐа кѐаран). Мариямны атын... Мен атагѐанма алай.

Автор. Тюз этгенсе, игиликге болсун.

Сау кьал дей, Хасан бла Мариям кетедиле.

Автор(аланы ызларындан къаран). Насыплары оюлургъа аздан къалгъан эди быланы. Алай мен, битеу жазычулукъ ишимде адамланы насыплы болурларын тилеп, алай жазыу этеме. Энди уа, жамауат, бюгюн бу спектакльде ойнагъан фахмулу артистлерибиз бла танышыгъыз.

Жабыу ачылады.

Автор. Багъалы халкъым, бизни бу театрыбыз бар къадарда, быллай аламат артистлерибиз болгъан къадарда, миллетибиз жашнай барлыгъына мен толу ийнанам...

Аны бла оюн бошалады.

Жабыу

АТЛАРЫ

УЛЛУ АТА ЖУРТ УРУШНУ ЖАЗЫУЧУЛАРЫ

Хочулары Салих	2
Къулийланы Хажимуса	10
Гуртуланы Берг	18
Отарланы Керим	26
Этезланы Омар	37
Будайланы Азрет	72
Геляланы Рамазан	81
Геттууланы Магомет	93
Кациланы Хабу	96
Залийханланы Жанакъайыт	105
Макытланы Сафар	115
Къулийланы Къайсын	118
Маммеланы Ибрагим	127
Къулчаланы Махти	137

СОВЕТ СОЮЗНУ ЖИГИТЛЕРИ

Байсолтанланы Алим	158
Умайланы Мухажир	164

«Совет Союзну жигити»

деген сыйлы атха кѣргюзтюлген таулула

Бабаланы Магомет	169
Даутланы Махти	169
Залийханланы Магомет	170
Зокаланы Къонакъбий	170
Къудайланы Шамсудин	171
Къадырланы Мухажир	171
Кючмезланы Абдулла	172
Кючюкланы Магомет	172
Макытланы Магомет	173
Насталаны Хажибекир	173
Османланы Дадаш	174
Теммоланы Юсюп	174
Уяналаны Рамазан	175
Черкесланы Сарбий	175
Элсюерланы Кѣккес	176
Этезланы Зекерия	176

Уллу Ата журт урушха къатышхан таулу генералла	177
--	-----

АХМЕТЛАНЫ ХАЖИКЪАСЫМ. Офицер. <i>Статья</i>	178
ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Холамдан Хорламга дери. Туудукълагъа юлгю. <i>Статьяла</i>	182
ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ. Комсомолчу къыз. <i>Статья</i>	187

ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАРГЪА – 80 ЖЫЛ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Къурч бюгюлмейди	189
ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР. Бай келин. <i>Пьеса</i>	192

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (180)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батит*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Сдано в набор 25.02.14. Подписано в печать 29. 03. 15. Формат 60 x 90 ¹/₁₆.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 47. Цена сво-
бодная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

---

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-
нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*